ریشەی کاریگەرییەکانی بریتانیا
لە میسۆپۆتامیادا

زەکی ساڵح

هەواڵنامەی کتێب

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە
کامیل محەمەد قەرەداغی

مەڵبەندی کوردۆلۆجی

هەرێمی کوردستان
سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران
مەڵبەندی کوردۆلۆجی

❖ ناوی کتێب: ریشەی کاریگەرییەکانی بریتانیا لە میسۆپۆتامیادا
❖ نووسەر: زەکی صالح
❖ وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: کامل محەمەد قەرەداغی
❖ پیتچنین: وەرگێڕ
❖ دیزاین و سەرپەرشتیی چاپ: بریار فەرەج کاکی
❖ بەرگ: رەنج شوکری
❖ ژمارەی سپاردن: ١٣٣٤/ ساڵی٢٠٠٩
❖ چاپخانە: رەنج/ سلێمانی
❖ تیراژ:١٠٠٠ دانە
❖ نرخ: ٢٠٠٠ دینار
❖ زنجیرە: ٣١

کتێبی ئەوالامەی

مەڵبەندی کوردۆلۆجی
ناونیشان: سلێمانی، گردی ئەندازیاران- گەڕەك/ ١٠٥، کۆڵان/ ٢٥، ژ.خانوو/ ٤، ژ. پۆست/ ٩٥
تەلەفون: ٣١٩٣٠٩٣
kurdology2006@yahoo.com

هوالنامهٔ کتیب

ناوەڕۆك

بابەت	لا
سەرەتا	**٧**
بەشی یەكەم: سەرەتاكان، پێش ١٧٩٨	**١٣**
١. ڕێپێدانە بەراییەكان لەلایەن ئاستانەوە	١٣
٢. سەرەتاكانی بازرگانیی ترانزێتی (گواستنەوە)	١٩
٣. بارەگا سەرەتاییەكانی ناو كەنداوی فارس	٢٣
بەشی دووەم: كێبەركێی ئەنگلۆ- فرەنسی لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا تا ساڵی١٨٠٢	**٣٧**
١. ململانە ئەنگلۆ- فرەنسییەكان لەپێش سەردەمی ناپلیۆنەوە تا ساڵی ١٧٩٨	٣٧
٢. یەكەمین سەركەوتنی بریتانیا لە بەرامبەر ناپلیۆندا (١٧٩٨-١٨٠١)	٤٦
بەشی سێیەم: دوایین قۆناغی كێبەركێی ئەنگلۆ- فرەنسی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا١٨٠٢-١٨٠٩	**٦٣**
١. نوچدانی باڵادەستیی بریتانیا لە ١٨٠٢ بۆ ١٨٠٧	٦٣
٢. دووەمین و دوایین سەركەوتنی بریتانیا بەسەر ناپلیۆندا ١٨٠٨-١٨٠٩	٨٠
بەشی چوارەم: ناوبـــــــڕی ١٨١٠-١٨٣٠	**٩٩**
١. بەهێزبوون و بەرفراوانبوونی كاریگەریی بریتانیا	٩٩
٢. كۆتایی سەردەمێك لە میسۆپۆتامیادا	١٠٨
بەشی پێنجەم: پاڵنەرەكانی ڕووسیا و دامەزرانی باڵادەستیی بریتانییەكان لە ١٨٣٠- ١٨٦٠	**١٢٣**
١. چالاكییەكانی ڕووسیا	١٢٣
٢. دەریاوانیی بریتانییەكان لەناو دیجلە و فوراتدا	١٣٢
٣. میسۆپۆتامیا، وەك كایەیەكی كاریگەریی بریتانیا	١٤٠
سەرچاوەكان	**I**

سەرەتا

بەگشتی ئەوە شتێکی زانراوە، کە ناوچەی میسۆپۆتامیا، ئەوەندەی سیحری هەبووە بۆسەر خوێندکارانی مێژووی دێرین و تەنانەت مێژووی چاخەکانی ناوینیش، ئەوەندە لەلایەن خوێندکارانی مێژووی مۆدێرنەوە گرنگیی پێنەدراوە. بنکەی یەکێك لە ناودارترین ئیمپراتۆریاکانی سەردەمی دێرین لەسەر کەنارەکانی دوو رووبار بووە و لە بەغداوە خەلیفە (ئەلمەئمون٨١٣–٨٣٣) فەرمانڕەوایی بەسەر ناوچەیەکدا کردووە، کە بە درێژایی هەموو سەردەمەکان بەرفراوانترین و گەشەسەندوترین ناوچەی جیهانی کۆن بووە لە تەنها رووداوێکی رەوتەنییەوە نەبووە، بەڵکو بەپیتیی خاکەکەی و سەرچاوە و داهاتی دوو رووبارە شکۆدارەکەی و شوێنەکەی، کە ناوجەرگەی زەوییەکانی رۆژهەڵاتی دەریای سپیی ناوەڕاست و ئەوانەی دەریالوشی هیندی بووە، هەموو ئەمانە فاکتەری بنچینەیی بوون لە دروستکردنی مێژووە گەش و ناودارەکەیدا.

ئەوەی مایەی گاڵتەجاڕیی قەدەر بوو، ئەوەبوو سەرباری ئەم دەستکەوتانە ئەو بەدبەختییەیان بەدواداهات، کە وڵاتەکە هەرەسی هێنا. هەورازی سەختی هاتەسەر رێ و کۆسپی کەمیی کەرەستەی خۆراکی رێگەی پێگرت. سوپا بەربەرییەکانی ناوەڕاستی ئاسیا دابارین بەسەر دۆڵی نێوان دوو رووباردا، بەغدایان داگیرکرد. لەساڵی (١٢٥٨) دا بە یەکجار ئیمپراتۆریا گەورەکەی عەباسی و وەچەکەیشیان بە ئاکامێکی ترسناك گەیاند. بەدوای ئەوەشدا سێ سەدەی شپرزەیی (تەمەنی تاریکیی میسۆپۆتامیا) هات. ئەمە سەردەمی پێش فەرمانڕەوایی تورکە عوسمانییەکان بوو بەسەر وڵاتەکەدا، کە ئەمانیش ماوەی نزیکەی زیاتر لە چوار سەدە و تا ساڵانی (١٩١٤–١٩١٨) وڵاتەکەیان بەڕێوەبرد. لەژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکانیشدا میسۆپۆتامیا نە گەشەیەکی کولتووریی بەخۆیەوە دی و نە حکومەتێکی باشیشی هەبوو.

لەو دەمەدا بەهۆی ستراتیجیبوونی شوێنەکەیەوە، میسۆپۆتامیا بابەتێکی زۆر گرنگ بووە و سەرنجی بریتانیای بەلای خۆیدا راکێشاوە. هەر لە سەرەتاکانی ساڵانی (١٥٨٠)ەکانەوە شاژنە ئەلیزابیس بەڵێنی دابینکردنی ئاسایش و مامەڵەی باشی بۆ

بازرگانە بریتانییەکان لەناو خاکی عوسمانییەکاندا لەلایەن دەسەڵاتی عوسمانیی باڵاوە وەرگرتبوو. بازرگانە بریتانییەکان کەوتنە ئەوەی بە ڕەوتەنی و بەشێوەی کاتی لەسەر ڕێگای هاتن وچوونیان بۆ ئیندیز بە میسۆپۆتامیادا تێپەڕن. ئینجا ماوەیەکی کەم پاش ئەوە هێزە دەریاییەکانی بریتانیا، پورتوگالی و پاشانیش هۆڵەندییەکانیان لە کەنداوی فارس رامالی، کە ئەوێ دەروازەیەکی سروشتی بوو بۆ میسۆپۆتامیا و بوو بە بەردی بناغەیش بۆ کاریگەریی بریتانیا لەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەگشتی.

کاتێکیش، کە فرەنسا بەدووای هۆڵەندەدا لە دەریالووشی هیندیدا بوو بە رکەبەرێکی بازرگانیی گەورەی بریتانیا، بە مسۆگەری زاری کەنداوی فارسیش بوو بە خاڵێکی چەقبەستنی ململانەی نێوانی دوو دەسەڵاتەکە. ئەم پێشڤەچوونانە تا ساڵی (١٧٩٨) لە بەشی یەك و دووی ئەم کارەی ئێستەدا باسیان لێوەکراوە.

هەرچەندە بریتانیا پێش ساڵی (١٧٨٩) هیچ گرنگییەکی گەورەی بە ئیمپراتۆریای عوسمانی نەداوە، بەڵام لەو ساڵە زۆر گرنگەدا (ناپلیۆن بۆناپارت) میسری داگیرکردووە و سەرەتای ئەو شتەی داناوە، کە دەتوانین ناوی لێبنێین (سەردەمی ناپلیۆنی لە ڕۆژهەڵاتدا). کاریگەریی ئەم شتە لەسەر پەیوەندییەکانی بریتانیا لەگەڵ وڵاتاندا ئەوە بوو کشانەکەی لە ئیستەنبوڵەوە تا کەلکوتا زۆر بەباشی گەشەی کرد و گەورە بوو.

لە ڕاستیدا هەر لە دەماودەمی ساڵە یەکلاییکەرەوەکانی (١٧٩٨ تا١٨٠٩) دا بوو، کە کاریگەریی بریتانیا بە یەکجاری کەوتە سەر تورکیا، ئێران و لەسەرووی هەمووشیانەوە کەوتەسەر نیمچەدورگە گەورەکەی هیند. بەبێ ئەم ڕووداوانە بریتانیا بۆی نەدەلوا دەسەڵاتی خۆی لەناو میسۆپۆتامیا و بەسەریشیدا بسەپێنێت، بۆیە بەشی دوو و سێ تەرخان کراون بۆ ئەم باسە.

لە دوو دەیەی یەك بەدوای یەکی (١٨١٠ – ١٨٢٠) دا کاریگەریی بریتانی لە ناوچەی ئێران و کەنداوی فارسدا بەرفراوانتر بوو. هەروەها ڕژێمە مەملوکییەکەی ناو میسۆپۆتامیاش لەساڵی (١٨٣٠) دا وازی لە دەسەڵات هێنا و دای بە دەستی دەسەڵاتە گریمانەییەکەی سوڵتانی عوسمانییەوە. ئەم ڕووداوانەش، کە وایان کرد ڕاسانی کاریگەریی بریتانا لە میسۆپۆتامیادا زۆر ئاسان و زۆر سروشتی بێت، لە بەشی چوارەمدا باسکراون.

لە دەمی ساڵانی (١٨٣٠–١٨٦٠) کاریگەریی بریتانیا بۆ دواجار لەسەر کەنارەکانی ڕوباری دیجلە و فورات، لە ڕێگەی زنجیرەیەك چالاکیی بەرچاوی بریتانییەکانەوە

دامەزرا. پاڵنەری سەرەتایی ئەم دامەزرانە بوونی ترسی ئەو گریمانە بوو روسیا دەسەڵاتی خۆی بەسەر میسۆپۆتامیا و کەنداوی فارسدا بسەپێنێت. ئەم ترسانە تاچەند بەجێ و راستەقینە بوون و ئەو چالاکییانە تاچەند بەرچاو بوون، ئەمە لە بەشی پێنجەمدا باسی لێکراوە.

هۆی ئەوەی، کە ژمارەیەکی باشی لاپەڕەکانی پاشتر تەرخان کراون بۆ باسی کاروباری تورکیا و هیندستان، ئەو راستیەیە، کە میسۆپۆتامیا سەر بە عوسمانییەکان بووە، هەروەها پەیوەندییە ئەنگلۆ–هیندییەکانیش بە توندی گرێدرابوون بە مەسەلەی گەشەی کاریگەریی بریتانیا لە میسۆپۆتامیادا.

هۆی ئەوەش، کە بەشێکیش تەرخان کراوە بۆ ئێران و کەنداوی فارسی، ئەوەیە کە پێویستە تێبینیی ئەوە بکرێ ئەم ناوچانە لە واقعدا پێکەوە، لەگەڵ دۆڵی دیجلە و فوراتدا یەك کایەی کاریگەریی بریتانییان پێکدەهێنا، وا چاویان لێدەکرێ، لەمانەوە خزانی بەرەو جەنگی جیهانی دەستی پێکردبێ. وەك سەرەتایەك دەبێ باس لەوە بکەین، کە تێرمی (ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست) لە بەشەکانی داهاتووی ئەم گێڕانەوەیەدا بۆ ئاماژەدان بەو ناوچانە بەگشتی بەکارهێنراوە.

پاشان دەبینرێ، کە چوار بەش لەم پێنج بەشەی ئەم وتارە باس لەو شتە دەکات، کە دەتوانین راست و دروست پێی بڵێین روانینەکانی بریتانیا بۆ میسۆپۆتامیا و پێنجەم بەشیشیان باس لە جێگیربوونیان لەو ناوچەیەدا دەکات.

ئەوە روونە، کە لە سەردەمانی رابوردوودا بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی بریتانیا پچڕپچڕ و نیمچە لەرزۆك بوو، بەڵام پاشتر بەو بەها ستراتیجییانەی لەبەرچاوگیران لە رکەبەریکردنی هەر یەکەی پورتوگال، کۆماری هۆڵەندە و فڕەنسا یەك لەدوای یەك و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، وایان کرد بۆ بریتانیا پێویست بێت چالاکانە دەست وەربداتە ناو کاروبارەکانی عەرەبستانی باشوور و کەنداوی فارس و خودی وڵاتی ئێرانیش. لە راستییشدا ئەم بەرژەوەندییە نوێیەی بریتانیا بەڕوونی شتێکی ناوەندی بوو لەچاو پرۆژەکەی خۆی لەناو هیندستاندا. ئەم گۆڕانە لە شتێکی هەڕەمەکییانەی لەخۆوە، بۆ پێوەسەرقاڵبوونێکی چالاکانە لە رێگەی بەلەمی هەڵمی و ئەو هێڵە ئاسنینیانەوە بوو، کە بە هەڵم کاریان دەکرد.

لەبەر دوو بەها، کارکردنی سەر ئەم لێکۆڵینەوەیە پشتی بە پرۆژەی (ئەودیوو دەریاکان) ی بریتانی بەستووە، نەك مێژووی ناوخۆیی میسۆپۆتامیا: یەکەمیان ئەوەیە

دەستپێشخەریکردن بۆ کاریگەرییەکە لەلایەن بریتانیاوە بووە و بەدەستی خەڵکی میسۆپۆتامیا نەبووە. دووەمیان ئەوەیە خەڵکی دۆڵی دوو رووبارە گەورەکە هیچ تۆمارێکی ئەوتۆیان لەبارەی بەریەککەوتنی خۆیان لەگەڵ بریتانیا لێ جێ نەماوە. هەر ئەم بەهایە ئەوەش روون دەکاتەوە، کە بۆچی دەبێ کەرەستەکانی ئەم مێژووە بەشێوەیەکی تایبەتی لەناو سەرچاوە بریتانییەکانەوە دەربهێنرێن.

بە پشتگیریی پرۆفیسۆر کارڵتن .ج .هـ .هایز: ئەم کارەی ئێستە (واتە ئەم کتێبە–و) بووە بە سەرچاوەیەکی ئەکادیمیانەی بەتام و زۆر بەبەهای راهێنانی نووسەرەکەی. لە هەموو قۆناغەکانی ئەم تێزەدا نووسەر سوودی گەورەی لە ئامۆژگارییە هۆشیارانەکان و رەخنە زانستییەکانی پرۆفیسۆر هایز وەرگرتووە. بۆیە ئەم کارە دەگونجێ لەگەڵ ئەو فێرکردنە باڵایەی ، کە هەر لەسەرەتاوە نووسەر لە پرۆفیسۆر هایزی وەرگرتووە، بۆیە تا چەند قوتابییەك بتوانێت قەرزاربارى مامۆستایەك بێت، ئەوەندەیش نووسەر قەرزاربارى ئەم مامۆستا بەتوانا و هۆشیارەیە. بۆیە لەگەڵ سوپاس و پێزانینی لەدڵەوە ئەم هەست بە چاکەکردنەی لێرەدا بۆ تۆمار کراوە.

هەروەها سوپاسی (پرۆفیسۆر ج .ب .برێبنەر) دەکەم و هەست بە چاکەکانی دەکەم و هەمان شتیش بۆ پرۆفیسۆر (سی. و. کۆڵ) بە ئەرکی سەرشانم دەزانم.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی یەکەم

سەرەتاکان، پێش ١٧٩٨

هەواڵنامەی کتێب

سەرەتاکان، پێش ١٧٩٨

لە هەوڵە سەرەتاییەکانیاندا بۆ بازرگانی کردن لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا و بەناو ڕێگا وشکانییەکانی سەرزەویدا، بازرگانە بریتانییەکان دەبوو بەناو خاکی عوسمانییەکاندا تێپەڕن، بۆیە دەبوو بەڵێنی دابینکردنی ئاسایش و مامەڵەی دادپەروەرانە لە سوڵتان وەربگرن. بەدیوێکی تریشدا، ڕێگایەکی تریش گیرایەبەر، کە هەمووی ئاویی بوو، ئەمەیان لە (رأس الرجاء الصالح–سەری ئومێدی باش–Cape of Good Hope)ەوە بوو، لێرەوە پەیوەندییان لەگەڵ ناوەندە بازرگانییەکانی کەنداوی فارسدا دروستکرد، لێرەشەوە و بەماوەیەکی کاتی توانییان بەندەرێك بۆ خۆیان دروست بکەن. بەمەش ئیستەنبوڵ و کەنداوی فارس زوتر بوونە ئەو ناوەندانەی، کە لێیانەوە کاریگەریی بریتانیا توانیی ئامبازی میسۆپۆتامیاش بێت.

١-ڕێپێدانە بەراییەکان لەلایەن ئاستانەوە

پێدەچێت لە مێژووی تازەدا (ئەنتۆنی جێنکنسن) یەکەمین بازرگانی ئینگلیز بووبێت پێی نابێتە ناو بەشە ئاسیاییەکەی تورکیاوە. ئەم کابرایە لە ساڵی (١٥٥٣) دا لە حەڵەب ڕێپێدانێکی لەلای سوڵتان سولەیمانی گەورە وەرگرتووە، کە ئەمیش بە هەمان شێوازی خەڵکە فرەنسی و ڤینیسییەکان لە تورکیا بازرگانی بکات. داوای ئەوەشی لێ نەکرابوو، باجێکی زیاتر لە باجی ئاسایی بدات.[1] بەڵام ئەم کارەش بواری ئەوەی نەڕەخساند چالاکییەکی بازرگانیی گەورە دەست پێبکات ئەگەرچی لەساڵی (١٥٥٣) دا ئەو ئیمتیازە درابوو بەو خانەدانە گەورەیە (مستەر ئەنتۆنی جێنکنسن) و تا بەلای کەمەوە دو دەیەی

---

[1] Epstein, M. , The Early History of the Levant Company(London (London, 1908), 7-8.
هەروەها هەژمارێکی گشتی لەلایەن زانای شارەزا سێر ویلیەم فۆستەرەوە
England's Quest of Eastern Trade (London (London, 1933)

پاشتریش ئەو بازرگانی کردنە هەر بە فەرامۆشکراوی مایەوە.[٢]

رووداوێکی تر، کە بۆ خۆی وەکو روداوێکی گرنگ سەلێمنرابێ و لەوانەش بێت وەك دەستپێکردنی چالاکیی بازرگانی کردنی بریتانیا دانرابێت لەناو ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، لە ساڵی (١٥٧٥) دا روویداوە. لەم ساڵەدا بوو سێر (ئێدوارد ئۆسبۆرن) و (ڕیچارد ستەیپەر) بەڕێوەبەرانی ئەو کۆمپانیایەی، کە بەناوی (کۆمپانیای رۆژهەلاّت) هوە ناسراوبوو دوو تەتەری خۆیانیان نارد بۆ ئیستەنبوڵ بۆئەوەی رێگە بۆ هاتنی (ویلیەم هاربۆرن)یش خۆش بکات. هاربۆرنیش کاربەدەستی سێر ئەدوارد بوو. ئەرکەکە سەرکەوتووانە ئەنجام درا و لە مانگی (تشرینی یەکەمی ١٥٧٨) دا بە گەشتێکی نهێنی بەسەر زەویدا هاربۆرن گەیشتە ئیستەنبوڵ.[٣]

گرنگیی ئەو ئەرکەی لە ئەستۆی هاربۆرن بوو، ئەوە بوو بەڕاستی بناغەی پرۆژەیەکی بازرگانیی دانا بۆ هەر پیاوێکی ئینگلیز ، کە لەناو هەر موڵکێکی تورکیادا، بێگومان بە میسۆپۆتامیاشەوە بیانەوێت، بتوانن بازرگانی بکەن. هاربۆرن توانیبووی نامەیەك لە سوڵتان مورادی سێیەمەوە بۆ شاژنە ئەلیزابیس دابین بکات، ئەو نامەیە بە بەرواری (١٥/ئادار/١٥٧٩) بوو. لەو نامەیەدا سوڵتان بەڵێنی ئەوەی دابوو، کە (هەمیشە) وڵاتەکەی کراوە دەبێت بۆ بازرگانە ئینگلیزەکان. (هەروەها ئێمەیش) بۆ ئەوەی سوود لە وتە نووسراوەکانی سوڵتان وەربگرین (هەرگیز کۆ لەوە ناکەینەوە کۆمەك و فریادڕەسی هەرکامیان بین، ئەگەر بمانەوێ رێز لەم هاوڕێیەتی و داوا و یارمەتییەمان بگرین، ئێمە بە ئەرکی سەرشانی خۆمانی دەزانین بە هەموو مەبەستێکی باشەوە بەتەنگ ئەم چاکەیەوە بین).[٤]

لەوەناچێت، نامەکەی سوڵتان، کە بە ئاوازێکی زۆر بەڕێزانەوە نووسرابوو، هەروەها ئەو ئیمتیازە رژدانەش کە بەرامبەر خواستە بریتانییەکان بەخشرابوون، بەپێی پێویست حکومەتی بریتانیایان قایل کردبێ. بەدڵنیاییەوە نامەکە لە هەندێ شوێنیدا زۆر

---

[2] Haklyut, Richard, The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation (Glasgow 1903), V, 168: Lardner, Dionysius (ed.), The History of Maritime and Inland Discovery (London, 1830), II, 187-190; Birdwood, Sir, G. C. M. , Report on miscellaneous old records at the India Office (London, 1890), 195.

[3] Miles, S. B. The Countries and Tribes of the Persian Gulf (London, 1919), I, 205.
ئەم گەشتە بە نهێنی هێڵرایەوە، لە ترسی ئەوەی نەوەك ڤینیسییەکان لەلای کۆشکی ئیمپراتۆریایی عوسمانی وا هەڵسوکەوت بکەن، خۆیان لە بەرامبەر ئینگلیزەکاندا هاوسەنگ بکەن.

[4] Haklyut, op. cit. V, 170; دەقی نامەکە ، سەرچاوەی پێشوو , ١٦٩-١٧١.

گشتییانە بووە. سوڵتان هەر ئەوە نەبووە ویستبێتی لەنامەکەیدا چەند ئیمتیازێك ببەخشێت، بەڵکو ویستویەتی هەلی ئەو نامەناردنە بقۆزێتەوە و ئەوە پیشانی شاژن بدات، کە خۆی چەند کەسێکی خانەدان و مرۆڤ دۆست بووە. لەبەرئەوەی هەموو موڵکەکانی ئەو کراوەبوون بۆ هەموو بازرگانەکانی (دوژمنان و دۆستان) زۆر بەدڵنیاییەوە ئارەزووی ئەوەشی هەبوو بەڕووی خواستەکانی شاژنیشدا دۆستانە و یارمەتیدەر بێت، لەبەرئەوەی (شاژن شکۆدارییەکی پادشایی زۆر مەزنی هەبوو، پڕبوو لە نیازپاکی، هەموو جۆرەکانی هەستی خۆشەویستیی هەبوو.) بەرامبەر بە سوڵتان. بەڵام بەلای شاژنی سەلارەوە ئەم شتە گشتییانە زیادەیەك بوون و خرانە سەر ئەو راستییەی، کە خودی نامەکە لەلایەن کەسێکی تایبەتەوە بەدەست هێنراوە و بەڵگەیەکی وای تێدابوو شاژن تێبگات ئەو بەڵێنانە قایلکار نین.

بەڵام ئەم رووداوە وای لە شاژن کرد بکەوێتە سەودای بەدەستهێنانی بەڵگەیەکی (دۆکیومێنتێکی) فەرمی و ووردتر و روونتر بۆ تێگەیشتن. لەم رووەوە و بۆ ئەم مەبەستە نامەیەکی نارد بۆ سوڵتان و تێیدا ئاماژەی بەوە کردبوو، کە ئەمیش لەلای خۆیەوە، لە ناوچەکەی خۆیدا هەمان ئیمتیاز دەبەخشێتە بابەتە بازرگانییەکانی عوسمانییەکان.[5] بە گەیشتنی ئەم نامەیە، سوڵتان لە ساڵی (١٥٨٠)دا پەیماننامەیەکی دەرکرد، تێیدا ئیمتیازی تەواو دەبەخشێتە بازرگانە ئینگلیزەکان. ئەم پەیماننامەیە دەبێتە یەکەمین بەڵگەی ئەنگلۆ– عوسمانیی لەم شێوەیە. ئەم دەقی راگەیاندنەی خوارەوە بەشێکە لەو پەیماننامەیە وەرگیراوە و بەڵگەیشە لەسەر ناوەڕۆکەکەی:

(لەبەرئەوە ئێمە رێگە بە هەموو خەڵکەکەی (خاوەن شکۆ شاژنی بریتانیا) و بازرگانەکانیشی دەدەین، کە بەڕێگەیەکی ئاشتییانە و بێوەییانە بێنە ناو موڵکە ئیمپراتۆرییەکانی ئێمەوە بە هەموو کارە بازرگانی و کاڵاکانیشیانەوە بەبێ ئەوەی هیچ ریگرییەکیان لێ بکرێ، هاتوچۆی خۆیان بکەن، دابوونەریتی خۆیان بەکاربهێنن، بەپێی مۆدێلی باوی تایبەت بە وڵاتی خۆیان کڕین و فرۆشتن بکەن.)[6]

ماوەیەکی زۆر نەبوو ئەو پەیماننامەیە خرابووەگەڕ، باڵوێزی فەرەنسا لە ئیستەنبوڵ (م. دی. جێرماینی) هەوڵیدا ئەو بیروبۆچوونانەی سوڵتان لەبارەی ئینگلیزەکانەوە هەڵگەڕێنێتەوە. ئەم هەوڵانەیشی بۆ ماوەیەکی کاتی سەرکەوتوو بوون. وەك

---

[5] بۆ بینینی دەقی نامەکانی شاژن، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ١٧٥–١٧٨.

[6] Haklyut, op. cit., V, 185; text of the charter, ibid, 183-189; Epstine, op., cit., APP. VIII, No. I

سەلمێنراوە، ئەو پەیماننامە نووسراوە بەزوویی و بۆ ماوەیەکی کاتی بوو بە پەیامێکی مردوو.[٧]

بەڵام (هاربۆرن) لە هەوڵی سەرلەنوێ گەڕاندنەوە و جەخت لێکردنەوەی ئەو ئیمتیازانەی ئینگلیزدا نائومێد نەبوو، بۆ بەدەستهێنانی پشتگیری دووجار سەردانی ئینگلتەرای کردەوە. لەسەردانەوەی دووەمیدا بەڵێنی ئەوەی لە شاژنە ئەلیزابیس وەرگرت، کە ئەم وەك باڵوێزی خۆیان بۆ ئیستەنبوڵ دیاری بکات و دەسەڵاتی سەرۆکاری کردنی هەموو بابەتە بازرگانییەکانی ئینگلیزی ناو تورکیای پێبدات. هەروەها بەرپرسیارێتیی دەستنیشانکردنی کونسوڵ و رێکخستنی کاروبارەکانی حوکمکردنی چالاکییەکانی ئینگلیزی ناو ئیمپراتۆریای عوسمانیشی پێدرا.[٨]

ئینجارە کە گەڕایەوە بۆ ئیستەنبوڵ بەرپرسیارێتییەکی سیاسیی هەبوو، چەندان نامەی راسپاردن و دیاریی بۆ سوڵتان پێبوو. لە رۆژی (٣/مایس/١٥٨٣) دا دیاری و بەڵگەکانی خۆیی پێشکەش کرد و بەزووییش پەیماننامەکەی زیندووکردەوە. بۆیە ئەرکەکەی لەوێ چۆن تەواو ئابوورییانە دەستی پێکرد، بە وەرچەرخانێك بە هەمان شێوە بوو بە سیاسییش. چۆن وەك بریکاری بازرگانی بەسەر سکەی پارەی کۆمپانیای رۆژهەڵاتەوە کاری دەکرد، وەك باڵوێزیش لەلایەن حکومەتی بریتانیاوە راسپێردرا و متمانەی پێدرا. تا ساڵی (١٨٠٣) یش باڵوێزی بریتانیا لە ئیستەنبول لەلایەن ئەو کۆمپانیایەوە دیاری دەکرا و مووچەشی پێدەدرا.[٩]

لەوە ناچێت رەچەڵەك و گەشەی پەیماننامەکانی بریتانیا، یان بڵێین ئیمتیازاتەکانی ئەوان لەگەڵ ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، بەپێی پێویست لێکۆڵینەوەی لەسەر کرابێ.[١٠]

---

[7] Epstine, op. cit. , 11- 12.

[8] بۆ بینینی دەقی ئەم بەڵگەنامەیە بروانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:

Hakluyt, op. cit., V, 222 - 224

[9] Miller, William, The ottoman Empire and its successors, 1801-1922(London 1936), 13; Epstine, op. cit., 74.

[10] یەکەمین باڵوێزی بریتانیا بۆ تورکیا(ئێدوارد بورتن) بووە، لەساڵی (١٥٩٣) دا نێردراوەتە ئیستەنبوڵ

Hammer, J. de, Histoire de l'Empire Ottoman, XVII, 134

ئەگەرچی سێر ئێدوین پیرس وا ناوی (ویلیەم هاربۆرن) ی بردووە، کە یەکەمین باڵوێزی ئینگلیزی بووبێت بۆ لای سوڵتان و گەشتنەکەشی بە ئیستەنبوڵ لەساڵی (١٥٨٣) دا بووبێت Pears, Turkey 388 and its ئەمە هەموو ئەو شتانەیە کە ئێمە لەبارەی رەچەڵەکی پەیماننامەکانەوە لەناو تێزی دکتۆرای ◄◄

ئەگەرچی لەم کارەی ئێستاشماندا تەنها ئەو ڕووانەی ئەو پەیماننامانەمان بە هەند وەرگرتووە، کە پەیوەندییان بە مەسەلەی بابەتەکەی ئێمەوە هەیە.

بەکەمین دەرکەوتنەکانی پەیماننامەکانی بریتانیا لەساڵی (١٥٨٠) دا بووە، بەڵام سێ ساڵ لەپاش ئەو بەروارەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە. لە دووسەدەی پاشتردا و بەتایبەتییش لە ساڵانی سەدەی حەڤدەدا بریتانیا چاوی بڕیبووە کۆمەڵە ئیمتیازاتێکی نوێی تر و چەندجاریش ئەو کۆنانەی خۆیی هەموار و ساغ کردۆتەوە. بەڵام تا سەرەتای سەدەی نۆزدە هیچ کامی ئەو پەیماننامانە وەك دەستوورێکی دیار و پشت پێبەستراو لەبەرچاو نەگیرابوون. کاری کۆکردنەوەی بەڵگەنامەیی لەگەڵ پەیماننامەکانی ساڵی (١٨٠٩) دا دەستی پێکردووە و باسی لەوانەی ساڵی (١٦٧٥) کردووە، کە سەرەتایی بوون و کەموکورتییان تێدابووە و شتی سەرپێیی بوون.[١١]

جگە لەوەش ئەو ئیمتیازانەی زوو لە دەمێکی تایبەتدا گرنگیی خۆیانیان هەبووە، لەو دەمەدا کە پەسەندبوون، ئەگەر لە جارێکیشدا فەرامۆشیان کردبا، لەوانەبوو لە جارێکی تردا لەبەرچاوبگیرانایەتەوە.

جیاوازیی گەورە و بەرچاو لەناو بەندەکانی هیچ کامی ئەم پەیماننامە بەراییانەدا دەرناکەوێ. لە پەیماننامەکەی ساڵی (١٥٨٠–١٥٨٣) دا ئەو ڕێپێدان و ئاسانکارییە خوازراوانەی بریتانیا داوای کردبوون، بوون بە مۆدێل بۆ هەموو ئەو بەڵگەنامانەی تر، کە تا ساڵانی سەرەتای سەدەی نۆزدە لەو بوارەدا پێکدەهێنران. لەساڵی (١٦٠٤) دا بریتانیا داوای ئەو مافەی کرد کە چونە بەندەرەکانی عوسمانیەکان بۆ بازرگانیکردن ئاڵای وڵاتی خۆیان هەڵبدەن (دیارە بەسەر پاپۆڕەکانیانەوە–و) ئەم داوایە لە کاتێکدا بوو، کە جگە لە خەڵکی ڤینیسیا هەموو نەتەوەکانی تر بۆ چوونە ئەو شوێنانە ئاڵای

The Capituality Regime of Turkey; its history, origin and nature, Baltimore, 1933, by Sussa, Nasim. See p. 60n

لەبارەی گەشەکانی سەرەتاوە تەنها یەك ئاماژە لەناو ئەم دەستنوسەشدا هەیە, ئەویش هەر لە لاپەڕەی(٦٠ن) دایە لەناو وتاری (٤) (هێرتزلَ– مامەڵە بازرگانییەکان) ٢ , ٣٧٥ (ڕاستتر ٣٧٣) بەڵام هەر ئەم وتارە چەندان ئاماژەی دڵنیای لەبارەی پەیماننامەکانی ساڵانی (١٦٧٥) و (١٨٠٩) وە تێدایە. لەو پەرەگرافەی خوازراوەی سەرەوەدا، وا ناوی (ئێدوارد بۆرتن) هاتووە، کە دڵنیان لەوەی بەدوای (هاربۆرن) دا هاتووە، بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە :

Purchas, Samuel, His Pilgrimes (London, 1625), II, lib. VIII, 1337; Miller, op. cit. 13; Epstine, op. cit., 75

[11] British and Foreign State Papers, I, 747; Hertselt, Comercial Treaties, II, 346, 373; Farley, J. Lewis, Turkey (London, 1866), 280.

فڕەنسا هەڵبکەن.[12] لەساڵی (١٦٤١) دا چارلسی یەکەم لەگەڵ حکومەتی عوسمانیدا ڕێکەوتننامەیەکی گرێدا، بەپێی ئەم ڕێکەوتننامەیە کۆمپانیای ڕۆژهەڵات بۆی هەبوو ئازادانە بازرگانی لەگەڵ ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بکات.[13] لەساڵی (١٦٧٥) دا پێداچوونەوە و جەختکردنەوە لەسەر پەیماننامەکانی ساڵی (١٦٦١) کرایەوە. بۆیە ساڵی (١٦٧٥) یش بە دووەمین ساڵی لوتکەیی گرنگ دادەنرێت لە مێژووی دەستکەوتەکانی بریتانیای پێش پەیماننامەکانی سەدەی نۆزدەیەم. لەپاش ئەمەوە ئیتر تا ساڵی (١٨٠٩) هیچ ئاسانکارییەکی تریان لەلایەن سوڵتانەوە بەدەست نەهێنا.

ئامانجی سەرەکی لەم پەیماننامانە ئەوە بوو بازرگانی بریتانی مافی بازرگانیکردن لەگەڵ عوسمانییەکاندا بەدەستبهێنێت و بشتوانێت کاڵاکانیشی بەناو خاکی ئەواندا هاتوچۆ پێبکات، هەروەها ئارامی و سەلامەتیی خۆی و کاڵاکانیشی دابین بکرێ. هەمان ئەم ئیمتیازانەش بەناو بۆ بازرگانە عوسمانییەکانیش لەناو خاکی بریتانیادا دابین بکرێ. ئەگەرچی دەستکەوتی راستەقینە لەم پەیماننامانە بۆ سوڵتان و پاشاکانی ئەو بوو، چونکە بازرگانە بریتانییەکان دەبوو باجی (٣٪) ی نرخی کاڵاکانیان بدەن بەوان.

لەسەر کاغەز و بەنووسین ئەمە ناوەڕۆکی پەیماننامە سەرەتاییەکان بوو، بەڵام لەڕووی پراکتیکییەوە کەم جار بە تەواوی بەو شێوەیە پیادە دەکران. تەنانەت ئەگەر سوڵتانیش بیویستبا بەرژەوەندییەکانی خۆی لەبەرچاو بگرێ، نەیدەتوانی بە تەواوی پاشاکانی خۆی کۆنترۆڵ بکات. ئەم شتە بە تایبەتی بۆ ناوچەی میسۆپۆتامیا ڕاست بوو، چونکە فەرمانڕەواکانی ئەوێ تەنها ناوەکەیان نەبێت، کە سەر بە عوسمانییەکان بوو، ئیتر لە هەموو شتەکاندا سەربەخۆبوون. لەم هەرێمەی میسۆپۆتامیادا سەلیقەی شت چارەسەرکردنی پاشاکان، نامەی واسیتەکاری، خەڵات و دیاری دان بە بازرگانە بریتانییەکان لەم هەرێمە دورەدەستەدا چارەسەرێکی خوازراوتر و باشتر بوو لە بەڵگەنووسراوە ئەنگلۆ عوسمانییەکان.[14]

[12] Miller, op. cit., 2

[13] Bruce, John, Annals of The Honorable East India Company (London, 1810), I, 67.

[14] Longriggs, S. H., Four Centuries of Modern Iraq (London, 1925) , 108.

٢- سەرەتاکانی بازرگانیی ترانزێتی (گواستنەوە)

هەموو پەیماننامە بریتانییەکانی پێش سەدەی نۆزدە بەشێوەیەکی سەرەکی، بەو جۆرە دارێژرابوون خزمەت بە کار و پێویستییەکانی (تورکیا و کۆمپانیای رۆژهەڵات) بکەن. بریکارەکانی ئەو کۆمپانیایە یەکەمین کەسانێکی بریتانی بوون لەسەردەمی مۆدێرندا قاچیان خستبێتە ناو خاکی میسۆپۆتامیاوە.

لەپاش چەند ساڵێکی کەمی سکپڕی (کۆمپانیای رۆژهەڵات) لەساڵی (١٥٨١) لە لەندەن لەدایکبووە. بەشێوەیەکی سەرەکی بەتەنگ ئەوەوە بووە بەناو رۆژهەڵات و کەنداوی فارسدا بچێت و بازرگانی لەگەڵ هینددا بکات. بۆیە بازرگانەکانی لە رێگەی حەلەب و بەغداوە بەناو میسۆپۆتامیادا رۆیشتوون.[١٥]

(پورچاس) ناوی (جۆن نیوبری) دەهێنێت و دەڵێت ئەو یەکەمین کەس بووە و لە ساڵی (١٥٨١) دا بەوێدا گەشتی لەو شێوەیەی کردووە. بەڵام ئەوەش سەرکێشییەکی تایبەت بووە کردوویەتی.[١٦] دوو ساڵ پاش ئەوە نۆ یان دە بازرگانی تری ئینگلیزی سەر بە کۆمپانیای رۆژهەڵات گەشتێکی تریان لە لەندەنەوە بۆ هیندستان رێکخستووە. بەو مەبەستەی بتوانن پەرە بە ئەو بازرگانییە بدەن، کە تازە لە رۆژهەڵات دەستیان پێکردبوو. ئەوانیش بریتی بوون لە: _(جۆن نیوبری، رالف فیچ، جۆن ئێڵدرد و شەش، یان حەوت کەسی تریش بوون، کە ویلیەم لیدز و جەیمس ستۆرەی) یان لەنێواندابووە.[١٧] لە رێگاکەیاندا بەرەو هیندستان بەناو دەریای سپیی ناوەڕاستدا بەرەو

---

15 Birdwood, op. cit. , 195-196.

16 Purchas, op. cit. , II, lib. IX, 1410-1413; see also ibid, V, 579

لەبارەی بازرگانیکردنی بریتانیا لەگەڵ ئیندیزی رۆژهەڵاتدا بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە (٤٨٤–٤٨٧) کە راگەیاندنێکی سەرنجڕاکێشی تێدایە لەبارەی بیرکردنەوەکانی پورچاسەوە لەسەر ئەوەی چۆن سەرکێشە بریتانییەکان لە رۆژهەڵاتدا کاریان لەسەر سەرمایە و ئاین و کێبەرکێکردن کردووە. بۆ نمونە لەبارەی سەرکێشییەکانی (نیوبری)یەوە بڕوانە فۆستەر – بەشی حەوتەم.

17 Foster, op. cit. , Chapter VIII; Lardner, op. cit. , II, 191; Pinkerton, op. cit., IX, 406; Miles, op. cit., I, 205; Curzon, G. N., Persia and Persian Question (London, 1892), II, 416.

(تەواوکاری پەراوێزی لاپەڕەی پێشوو) ئەم چوار سەرچاوەیە تەنها باس لەو چوار بازرگانە دەکەن, کە گەشتیان کردووە. بەڵام (جۆن ئێڵدرد) کە گەشتیاری پێنجەمی پاڵ ئەوانە دەڵێت :"من لەناو پاپۆڕێکدا، کە ناوی (زە تایگەر) بوو لە لەندەن دەرچووم لەگەڵ مستەر جۆن نیوبێری و مستەر راڵف فێچ و شەش یان حەوت بازرگانی جدیی تردا لەرۆژی دووشەممە سوورەی ١٥٨٣ دا" بڕوانە:

Halkuyt, op. cit. , VI(1904), I.

هەروەها بۆ زانیاریی ویاتر لەبارەی ملی دەریاگرتنی ئەم بازرگانانەوە بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو, بەشی پێنج, لاپەڕە ٤٢٥–٥١٥ و بەشی شەشەم لاپەڕە ١ – ١٧.

کەنداو، بەناو ترابولس و حەڵەب و بیر و بەغدا و بەسرە و پاشانیش هورمزدا تێپەڕیوون.

دوایی کە (ڕاڵف فیچ) بە تەنها گەڕاوەتەوە بە میسۆپۆتامیادا تێپەڕیوە، ویستویەتی سەفەرەکەی خۆش بێت،[١٨] بۆیە لەنێوانی بەغدا و بیردا سەردانی سێ شاری تریشی کردووە، ئەوانیش (موسڵ و ماردین و ئۆرفە) بوون.

لەراپۆرتی خۆیدا (فیچ) دەڵێت بەغدا ناوەندێکی گەورەی بازرگانیکردنی گواستنەوە بووە، بەناو بەغدادا چەندان کاروان بەرەو ئێران، تورکیا، عەرەبیە (مەبەست لە عەرەبیی سعودیەیە–و) و شوێنانی تر تێپەڕیون.[١٩] بەسرە ناوەندێکی گرنگی بازرگانی کردنی داو و دەرمان بووە، بەڕوونی دیاربووە، کە ئەو داوودەرمانەی لە هیندەوە، یان لە بەندەرەکانی باشووری ئێرانەوە بەناو هورمزدا بۆ هاتووە. ئەم دوورگە زۆر بێ پیت و بێ بەرهەمە لەمیانەی بازرگانیکردنەوە گەشەکردنێکی باش و بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە. شوێنە ستراتیجییەکەی دەکەوێتە باشووری رۆژهەڵاتی کەنداوی فارسەوە و بووەتە ناوەندێکی سروشتیی بازرگانی کردنی نێوانی هیندستان و ئێران و میسۆپۆتامیاوە. لێرە دەتوانیت هەموو جۆرە کاڵایەك ببینیت:– (داودەرمان– دەرمانی پزیشکی، ئاوریشم، جلوبەرگی ئاوریشم، قوماشی چنراوی جوانی ئێرانی، کۆگای گەورەی ئەو مرواریيانەی لە دورگەی (بەهریم– بەحرەین)ەوە دەهاتن وباشترین مرواریی خەڵکانی تریش، چەندان ئەسپی جوانی ئێرانی).[٢٠]

هۆکارو پاڵنەرێکی ئەم سەرکێشییە بەراییانەی لەلایەن بازرگانەکانی کۆمپانیای رۆژهەڵاتەوە کراون ، ئەوەبووە شاژنە ئەلیزابیس ئەو ئاسانکاری و رێخۆشکردنانە بەدەست بهێنێت، کە بەدەستیهێنان. ئەوەبوو بۆ یەکەمین جار لە مێژووی خۆیاندا، بەناو میسۆپۆتامیا و کەنداوی فارس و دەریالووشی هیندییەوە گەیشتنە هیندستان و

---

[18] "The Voyage of Mr. Ralph Fitch, merchant of London, 1583-1591," in Pinkerton, John, General collection of the best and most interesting voyages, and travels in all parts of the world; many of which are now first translated into English, 17 vols. (London, 1808-1814), IX, 406-425; Purchas, op. cit. , II, lib. X, 1730-1744.

[19] پێدەچێت, بۆ بەسرە و کەنداو بووبن، هەندێ جاریش کاڵاکان بەرەو هیندستان بارکرابن، یان بەپێچەوانەوە، بەشێکی بۆ بازاڕی بەغدا بووە بەڵام بەزۆری وەك بازرگانیی گواستنەوە، واتە ترانزێت نێردراون.

[20] Pinkerton, op. cit., IX, 407; see also ibid, 406; Purchas, op. cit., II, lib. X, 1730-1744.

هەروەها بۆ پێناسەی هورمز وچەند بەندەرێکی کەمی تری کەنداو بڕوانە:

Purchas, op. cit., II, lib. X, 1785-1787.

ئیندیزی رۆژهەلات. لەڕووی بازرگانیشەوە گرنگیدان بەوشوێنانە سەرکەوتو و باش بوو، بوو بە هاندەرێك بۆ گرێدانی پرۆژەی بازرگانیی زیاتر لەگەڵ رۆژهەڵاتدا. ئەو راوبۆچانانەی لەلایەن (فیچ و نیوبری و ئێڵدرید)ەوە لەبارەی ئەو هەرێمانەوە نووسراوبوون، کە سەردانیان کردبوون زۆر بەرچاوڕوونی بوون و بوونە مایەی گرنگیپێدانێکی بەردەوام.

(ئەنتۆنی شیرلی) کە لە دەروبەری سەدەی شانزەدا لە رێگایدا بەرەو ئێران بەناو میسۆپۆتامیادا تێپەڕیوە شتێکی زیاتر لەوەی (ڕاڵف فیچ)ی لەبارەی ئەم وڵاتەوە نەنووسیوە.[٢١]

لەوە دەچێت لە سەدەی حەڤدەیەمدا تەنها یەك گەشتی بەرچاوی بریتانی هەبێ بەناو میسۆپۆتامیادا.[٢٢] ئەو گەیشتە لەلایەن (سێر ویلیەم هێدجس) ەوە بەئەستۆگیراوە، پێدەچێت ئەو یەکەمین بازرگان بووبێ لە پەیوەندی لەگەڵ کۆمپانیای رۆژهەڵاتدا چووبێتە ئیستەنبوڵ. لەساڵی (١٦٨١) دا وەك یەکێك لە بیست و چوار بەڕێوەبەرەکەی کۆمپانیای رۆژهەڵاتی هیندستان هەڵبژێردرا. نزیکەی چوار مانگ پاش ئەوەش وەك بریکار و فەرمانڕەوای کاروباری کۆمپانیاکە لە کەنداوی (بەنگاڵ) هەڵبژێردرا.[٢٣] لە رێگای گەڕانەوەیدا بۆ بریتانیا بەناو ئێران و میسۆپۆتامیادا هێدج لە رۆژی (٢١ی شوباتی ١٦٨٦)دا بە چەند باری هێستر لە کاڵای گرانبەهاوە گەیشتووەتە بەغدا. سوڵتانیش نامەیەکی واسیتەکردنی پێدابوو، ئامانجی نامەکە وەك ئەوەی هێدج خۆی باسی دەکات ئەوەبووە، سوڵتان دڵنیابێت لەوەی هێدج بەڕێز بە بەزەییەوە مامەڵەی لەگەڵدا بکرێ.

---

[21]بۆ وەرگرتنی زانیاریی زیاتر لەبارەی سەرکێشییەکانی هەر سێ برایانی (شیرلی) یەوە، واتە تۆماس و ئەنتۆنی و رۆبەرت و کارە دیار و گەورەکانیان لەمێژووی ناوچەی ئێران لەو دەمەدا بڕوانە ئەم سەرچاوەیە:

The Shirley Brothers, by James Hutton in the Asiatic Quarterly Review, IV (1887), 118-141

گەشتە دەریاییەکەی ئەنتۆنی لە ساڵی (١٥٩٩) دا دەستی پێکردووە و سەرچاوەیەکی سەرنجراکێشیش لەبارەی گەشتەکەی دەریاییەکەی رۆبەرتەوە قسەی کردبێ لەمەدا هەیە:

Acts of Privy Council, 1625-1626 (London;1934), 440, 468-469

[22] ئەم تاکە نمونەیە لە سەردەمی نوێدا، لە هیچ سەرچاوەیەکدا لەبارەی گەشتەکانی ناوچەی میسۆپۆتامیاوە ئاماژەی پێنەدراوە، بڕوانە ئەم کتێبەی لۆنگریگ:

Four Centuries of Modern Iraq, Appendix I.

[23] -The Dictionery of National Biography, IX, 363-364.

هەروەها شتێکی لەوەش زیاتری پێنەبێت، کە بەپێی پەیماننامەکەمان لەگەڵ خانەدانی گەورە (مەبەست لە لایەنی بریتانیی هاوپەیمانێتییەکەیە –و) ڕێگەی پێدراوە و لە دەستی من دەرهێنرابێ.[٢٤]

ئەگەرچی ئەم دەستتێوەردانەی سوڵتان بەنیوەناچڵی لەبەرچاوگیرا، هێدج بەسۆزەوە لەلایەن پاشا و خەڵکە ناودارەکانی ناو بەغداوە مامەڵەی لەگەڵدا کرا. بەڵام نەیشیتوانی خۆی لەوە دەربازبکات، کە دەبوو باجی زۆر لەسەر کاڵا گرانبەهاکانی بدات. ئەو دەبوو زیاتر لە ڕێژەی لەسەداسێی نرخی ئەو کاڵایانەی بدات ، کە بەپێی پەیماننامەکان ڕێپێدراو بوون. هەروەها دەبوو بڕی باجەکەش بە بەراوردکردنی قورس بدات. بۆیە بڕێکی زۆری جلوبەرگی هیندی و کاڵای تری فرۆشت بۆ ئەوەی بتوانێت ئەو باجانەی بدات. چونکە دەیویست بەو پارەیە باجی ئەو ئاڵتونانە بدات، کە لە ئیسفەهانەوە هێنابوونی، لەبەرئەوەی خۆی گومانی ئەوەی هەبوو، کە دەگونجێ ژیانیشی بکەوێتە بەر مەترسییەوە، بەتایبەتییش لە ڕێگەی گەیشتەکەیدا لەنێوانی بەغدا بۆ حەڵەب.[٢٥]

گرنگیدانی بریتانیا بە میسۆپۆتامیا تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە، هەر بەردەوام و تەواویش گرنگیپێدانێکی بازرگانییانە بوو. بەتایبەتییش لەبەرئەوەی هاتوچۆ و گواستنەوە لەگەڵ هیندستاندا بەردەوام بوو. ژمارەیەکی باشی بریتانییەکان لە سەدەی هەژدەیەمدا بەناو دۆڵی دوو ڕوباری دیجلە و فوراتدا گەشتیان کردبوو[٢٦] هیچ کام لەم گەشتیارە بریتانییانە نەیتوانیوە بەپێی هەلومەرجە ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان خۆی بگونجێنێت، دیارە لەبەرئەوەی ئەو هەلومەرجانە بەتەواوی

[24] Hedges, Sir William, Diary, 1681-1687 (Halkyut Society ed., London, 1887), 218-219.

[25] سەربەخۆیی پاشا و نەبوونی باری ئاسایشی گشتی و بەکارهێنانی وڵاتەکە بۆ ترانزێت، زیاتر لەوەی، کە وەکو بازاڕێك وابێت، لە باسەکەی (Hedge) دا ئاماژەیان پێکراوە، ئەم هەلومەرجە تا دەوروبەری ساڵی (١٨٣١) هەر بەوشێوەیە بووە، ئیتر لەوێدا عەلی ڕەزاپاشا لەلایەن سوڵتانەوە دەسەڵاتی پێدرا و چووە جێگەی دوواین پاشا، کە سەربەخۆیانەو بەدەر لە دەسەڵاتی سوڵتان کاری دەکرد. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە:

Longrigg, op. cit., 277 ff.

[26] – لیستێکی تەواوی ناوەکانیان و بەرواری گەشتەکانیشیان بەگشتی لەناو کتێبەکەی لۆنگرینگ
Four Centuries of Modern Iraq, App. I, 333-335
دا دەدۆزیتەوە، تەنها باسی (گریفیس و فرانکلین و هاوڵ) ی تێدانییە، باسی ئەمانیش لەناو ئەم سەرچاوەیەدا هاتووە:..((Dictionery of National Biography

جیاواز بوون لە هەلومەرجە باوەکانی سەدەی پێشووتر.[٢٧] لەبەر کرانەوە و کەوتنەگەڕی ڕێگایەکی تەواو ئاوی لە بریتانیاوە بۆ هیندستان، ئیتر لەسەدەی هەژدەدا ئەو گرنگییەی بریتانیا میسۆپۆتامیای پێدەبینی کەمتربوو لەو گرنگییەی لەساڵانی (١٥٨٠) کاندا هەیبوو.

دەستکەوتە دیار و گەورەکانی شاژنە ئەلیزابیس و ویلیەم هاربۆرن و دەستە سەرسەخت و یەکگرتووەکانی بازرگانەکانی ناو کۆمپانیای ڕۆژهەڵات، کردنەوەی (سەری ئومێدی باش– رأس الرجاء الصالح) ی وەك ڕێگایەك بۆ بازرگانیکردنی بریتانیا لێکەوتەوە. ئەم ڕوداوە مێژووییە، بەدیوێکدا بووە هۆی وازلێهێنانی ڕێگای میسۆپۆتامیا و بە دیوێکی دیکەیشدا پەیوەندییەکی دیار و باشی بۆ بریتانییەکان لەگەڵ کەنداوی فارسدا دروستکرد. ململانەی سەخت بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو کەنداوەدا زوو دەستی پێکرد، لەپاش دوو سەدە لە ململانەی سەخت، دەرکەوت بریتانییەکان سەرکەوتووبوون. ئەم ململانە درێژ و دراماتیکییە ئەڵقەیەك لە زنجیرەی سەرسووڕهێنەری مێژووی فراوانخوازیی ئەوروپا پێکدەهێنێت.

٣-بارەگا سەرەتاییەکانی ناو کەنداوی فارس

پێدەچێ سەرکەوتنە بەراییەکەی ڕێگاکەی میسۆپۆتامیا هەندێ ناکۆك و پێچەوانەبێ لەگەڵ گواستنەوەی هاتوچۆکردن بۆسەر ڕێگای (سەری ئومێدی باش). ئەو سەرکەوتن و چەشانەی لەناو ڕاپۆرتەکانی ڕاڵف فیچ و هاوڕێیەکانیدا، لە ساڵەکانی (١٨٥٠) دا باسکرابوون، وایانکرد کۆمپانیای ڕۆژهەڵات بە تەنگ ئەوەوە بێت لە ئاستێکی باڵاتر و زیاتر لەوەی لەسەر زەوی بەڕێوەدەچوو بازرگانییەکی زۆرتر لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا بکات. سەرباری مەترسییەکانی هاتوچۆی دەریایی لەو سەردەمە زووەدا و ڕکەبەرییە سەختە حەتمیەکەی تەك پۆرتوگالیش، کۆمپانیاکەی بڕیاری دا ئەو ڕێگایانە بگرێتەبەر، کە هەر هەموویان ئاویی بوون. ئەم بڕیارە هەر زوو خرایە بواری جێبەجێکردن و لەساڵی(١٥٩١) دا سێ پاپۆڕ بە دەوری سەری باشووری ئەفریقیادا نێردران بۆ ئیندیزی ڕۆژهەڵات.[٢٨]

---

[27] شەڕەکانی نێوانی ئێران و میسۆپۆتامیا لە ساڵانی (١٧٢٤–١٧٤٧) دا ڕوویانداوە, هەروەها لە (١٧٧٤–١٧٧٩) ئەو شەڕانەش بێبەری نەبوون لەوەی کاریگەریی خراپی خۆیان بخەنەسەر کاروباری ناوخۆیی وڵاتەکە.

[28] Miles , op. cit., I, 205; Birdwood, op. cit., 196.

ئەمە یەکەمین نوقڵانە بوو. سەرەتایەکی گەورە و دیاری ئەو جوڵانەوەیە بوو، کە بە ماوەیەکی کەمی کاتیی پاشتر قەبەبوونێکی گەورەی بەخۆیەوە بینی.

لەساڵی (١٦٠١) دا و بە یەك ساڵ پاش ڕێپێدانی دامەزراندنەکەی لەلایەن شاژنە ئەلیزابیسەوە، کۆمپانیای ڕۆژهەڵاتی هیندستان، بە فەرمانی (جەیمس لانکاستەر) یەکەمین باری بازرگانیی خۆیی ناردە ناو هیندستان. ئەمە بوونی سەرکەوتنێکی گەورەی سەلماند، بارەکە لە ناردنیدا بڕی یەك ملیۆن پاوەند بیبەری تێدابوو (بە کیلۆگرام دەکاتە(٢٠٦٠٠٠) کیلۆگرام ، واتە ٢٠٦ تەن، چونکە هەر یەك پاوەند دەکاتە نزیکەی (٠,٢٠٦ کیلۆگرام)–و).[٢٩] دووەمین باری نێردراویان دووساڵی پاشتر بوو. (بروس– کە مێژوونووسێکی کۆمپانیای ڕۆژهەڵاتی هیندە) پێماندەڵێ ، کە قازانجی پوخت و تەواوی ئەم دووبارە بەڕێژەی (٩٥٪) بووە.[٣٠] ئەمەش بەڕاستی بازرگانییەکی قازانجبەخش بووە بۆ کۆمپانیاکەو ئیتر پێویستی بەوە نەماوە لەوە زیاتر خۆی بخاتە بەرمەترسی تایبەت و هەڕەشەی تر.

یەکەمین مەترسی لەلایەن پۆرتوگالەوە پەیدابوو، چونکە پورتوگالییەکان خوویەکی وایان هەبوو ململانە لەگەڵ هەر پرۆژەیەکی کێبەرکێکاردا بکەن. ئەم توانا و دەسەڵاتە دەریاییە کۆنە نزیکەی یەك سەدە پێش بریتانیا شوێنپێی خۆیی لە ڕۆژهەڵاتدا دیاری کردبوو[٣١]، لە هەمان کاتیشدا پورتوگالییەکان ئیمتیازی باشیشیان لەو خەڵکانە وەردەگرت، کە تازە دەهاتنە ئەو ناوچانە.هەروەها بۆ بریتانییەکانیش نەدەلوا خۆیان وەکو سەرکەوتوو پیشان بدەن، چونکە کاتێکی گونجاوی وایان نەبوو داوای هاریکاریی هۆڵەندی و فارسەکان بکەن لە دژی دوژمنە ناسراو و باوەکەیان. کایەی ئەم ململانە درێژە، بەڵام لەکۆتاییدا یەکلاکراوەیە لە کەنارەکانی ئەفریقاوە درێژەی کێشا و بەرەو

---

[29] Sykes , Sir Percy, A History of Persia (2nd ed., London, 1921) , II, 188.

[30] Bruce, op. cit., I, 153. The Standard modern work is H. H. Dowell (ed.) The Cambridge History of The British Empire vol. IV: British India 1497-1858 (Cambridge, 1929)

[31] – لە ساڵانی بیستەکانی (١٦٢٠) دا پورچاس زۆر بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێشەرانە نوسیویەتی, کە لە ساڵی (١٤٨٩) دا پورتوگالییەکان ماوەی یانزە مانگ لە لیشبۆنە ئامادەکاریی خۆیانیان کردبوو، ئینجا سوك و ئاسان دەستیان بەسەر (سەری ئومێدی باش) دا گرت، سەرەتا چوونە ناو زەریای هیندییەوە و ئینجا چوونە کەلکەتا. سەرکردەی ئەو پۆلە کەشتییە (ڤاسکۆ دو گاما) بوو، کە لەگەڵ پاشا ئیمانۆئیلدا ناکۆکیی هەبوو، بڕوانە:

Purchas, op. cit., Vol. V, Lib. V, 483

کەنارەکانی هیندستان چوو، بەڵام لەهیچ شوێنێکی تر هێندەی ئەم شوێنەیان لە کەنداوی فارس، بەباشی ئەو ململانەیە دەرنەکەوت.

لە بەختەوەریی بریتانییەکان بوو، کە رکەبەرەکانیان لەو دەمەدا بەدەست شکستی گەورە گەورەوە دەینالاند.[32] بەهۆی تێکەڵیی وڵاتەکەیانەوە لەگەڵ ئیسپانیادا، لە (١٥٨٠ – ١٦٤٠) یەکە پورتوگالییەکان لە رۆژهەڵات پاڵپشتی و کۆمەکی کەمیان بۆ دەهات و لە هەمان کاتیشدا دەبوو لەگەڵ ئەو بێزاری و کاردانەوەی خەڵکدا رووبەڕوو ببنەوە، کە لە هەموو شوێنێکەوە لەبەرامبەر سیاسەتە کۆنەکانیان (هێندەی یەك سەدە کۆن بوون) دروست دەبوو. لەپاڵ ئەوەشدا، شاعەباسی گەورە، کە لە (١٥٨٧–١٦٢٩) فەرمانڕەوایەکی چالاکی ئێران بوو، خۆی وەك دوژمنێکی تەواو سەرسەخت سەلماند. توانیی لە ساڵی (١٦٠٢) دا لە دورگەکانی بەحرەین دەریان بپەڕێنێت. هەروەها لە ساڵی (١٦١٤)شدا توانیی فەرمانڕەوایی (گەمبروون)[33] بگرێتەدەست، کە تا ئەو کاتە دوو ساڵ بوو لەژێر فەرمانڕەوایی پورتوگالییەکاندا بوو. شاعەباس چاوەڕوانی هەڵوێستی باشی دەکرد لە بریتانییەکان، ئەگەر پێویستیی بە یارمەتی و کۆمەك هەبێت بۆ بەزاندنی دوژمنەکانی، بێن بە هانایەوە و یارمەتی بدەن.

لەهەمان کاتدا بریتانییەکانیش بۆ یەکەمین جار لەسەر کەنارەکانی ئێران و لەناوجەرگەی ناوچەی ناکۆکییەکانی نێوانی شاعەباس و پورتوگالییەکانەوە دەرکەوتن. لە سەرەتاکانی ساڵی (١٦١٤) دا دوو کرێگرتەی ئینگلیزی لەلایەن کۆمپانیای، رۆژهەڵاتی هیندستانەوە لە (سورات) ەوە نێردران بۆ (ئیسفەهان) بۆ ئەوەی رێ خۆشکەریی بۆ ئاڵوگۆڕێکی بازرگانی لەگەڵ ئێراندا بکەن.

لە رێگەی یارمەتییەکانی (سێر رۆبەرت شێرلی) یەوە، کە باڵوێزی بریتانیا بوو لە ئێران، ئەم دوو نێردراوە توانییان سێ (فەرمان)ی رەسمی لە شاعەباسەوە وەربگرن (فەرمان– بڕیاری یاسایی– لە دەقە ئینگلیزییەکەشدا هەر نووسراوە فەرمان)، کە بۆ سێ فەرمانڕەوای جیاواز نووسرابوون داوایان لێدەکردن لەناو ئاوەکانی ئێراندا کارئاسانی بۆ هەموو پاپۆڕە بریتانییەکان بکەن. هەر دووساڵ پاش ئەوە و لە ساڵی

---

[32] بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی سەرەتاکانی دەسەڵاتی پورتوگالییەکان لە هیندستان و کەنداودا و زانیاریی تر لەبارەی سەرکەوتنەکانی ئەلبوکریکەوە بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:
Lardner, op. cit., II, chapter VIII . Detailed and authenitic account of portuguess eastern enterprises is J. Strandes' Die Portugiesenzeit von Deutsch- und English – Ostafrika (Berlin, 1899).

[33] لەپاش شاوە و لە ساڵی (١٦٢٢) بەدواوە پێیگوتراوە (بەندەر عەباس).

(١٦١٦) دا فەرمانێکی تری شاعەباس لەلایەن بازرگانەکانی کۆمپانیای رۆژهەڵاتی ناو هیندستانەوە بەدەستهێنرا، کە هەندێ یارمەتیی زیاتر و ئازادیی بازرگانیی تێدابوو.[٣٤]

بەم شێوەیە باربەرە بریتانییەکانی ناو سورات هاندران و لە ساڵی (١٦١٨) دا لە (یاسك) لە دەروازەکانی کەنداوی فارس دەرکەوتن. ئەم ئاڵوگۆڕە بازرگانییە هەر زوو سەرکەوتویی باشی خۆیی سەلماند و بە قۆناغ گەشەی کرد و بەرفراوانتر بوو، چەند بەندەرێکی تری کەنداوەکەی گرتەوە.

لە (١٩ی ئازاری ١٦٢٠) دا (شا جەیمسی یەکەم) نامەیەکی ئاراستەی (شاعەباس) کرد، تێیدا سوپاسی ئەو چاکانە دەکات، بەرامبەر بە بازرگانە بریتانییەکان کراون، هەروەها داوای ئیمتیازی زیاتر دەکات بۆ ئەو کۆمپانیایەی، کە خەریکە کارگەیەکی رستنی ئاوریشم لە نزیك بەندەری (یاسك) دابمەزرێنێت.[٣٥]

بەڵام ئەم داوایەی (شاجەیمس) هەندێ درەنگتر جێبەجێکرا، کەوتە پاش ئەو دەمەی کە پەیوەندییە ئەنگلۆئێرانییەکان بەوە فراوانتر بۆوە، کە پێکەوە چالاکییەکی هاوبەشیان لە دژی پورتوگالییەکان ئەنجامدا.

بریتانییەکان لەلای خۆیانەوە نەیاندەتوانی خۆیان لە ململانەکردنی راستەقینەی دژی پورتوگالییەکان بپارێزن، چونکە لێبڕاوانە لە هەوڵی ئەوەدا بوون جێگەکەیان لێبگرن. بۆیە یەکەمین رووبەڕووبوونەوەی ئەو شتەی پێیدەوترێ شەڕی (یاسك) لە ساڵی (١٦٢٠) دا رویدا. تێیدا بریتانییەکان سەرکەوتن. بەزووییش گەڕانەوە سەر ئیشوکارەکەی خۆیان، پێنج سەد و بیست باڵە (شلیف) ی ئاوریشمیان برد و گەڕانەوە بۆ سورات.[٣٦]

بۆیە ئەمانیش وەك فارسەکان بوون بە دوژمنی کارای پورتوگالییەکان و هەر خۆیان بە سروشتی هەستیان بەوە کردبوو کە ئەنجامدانی هاریکارییەکی سەربازی لەگەڵ فارسەکاندا و لەدژی دوژمنە هاوبەشەکەیان سودێکی هاوبەشی بۆ هەردوولای ئینگلیزی و ئێرانی دەبێ. ئەوان گریمانی ئەوەیان دانابوو، کە ئەم هاریکاریکردنەیان چاکەیەکە لەگەڵ فارسەکاندا دەیکەن، بۆ ئەوەی وایان لێبکەن شتی باشتری نوێیان لێ بەدەستبهێنن، بەڵام ئەستەم بوو شای ئێران بە گریمانی لەو شێوەیە بخەڵەتێت.

---

[34] Sykes, op. cit. , Ii, 189.
[35] - Low, C. R., History of Indian Navy (London, 1877), I, 30.
[36] Sykes, op. cit. , Ii, 190-191.

بەڵام پێدەچێ فارسەکان وایاندانابێت ئەو چاوپۆشییانەی لەبەرامبەر کۆمپانیاکەدا کردبوویان لەبەرامبەری ئەنجامدانی کاردابووە، نەك تەنها قسەوباس. زۆر بەڕوونی دیاربوو، کە سەرەکیترین هۆکاری وەرگرتن و پیشاندانی هەڵوێستی گونجاو لەلایەن فارسەکانەوە بۆ راستەوخۆ پەسەندکردنی بیرۆکەی کۆمپانیاکە ئەوەبوو پێویستیان بە یارمەتیدان هەبوو لە شەڕکردنی دژی پورتوگالییەکاندا. لە مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٦٢١) دا کە بازرگانە بریتانییەکان گەیشتنە (یاسك) فەرمانڕەوای کەنارەکە بواری ئەوەی نەدان بارەکانیان دابگرن تا ملیان بەوە نەدا لە بەرەنگاربوونەوەی دوژمنکاریی پورتوگالییەکاندا هاوکارییان بکەن.[٣٧] بەڵام بە هەرحاڵ ئەوە مەسەلەیەکی حەتمی بوو، کە دەبوو ئەو لایەنانە پێکەوە کاربکەن. لەڕاستییشدا هەردووکیان کەوتبوونە سەر دەروازەی ئاستێکی باڵای هاریکاریی یەکترکردن بۆ دەرکردنی پورتوگالییەکان لە دورگە ستراتیجی و زۆر بەناوبانگەکەی (هورمز).

بە بەرزیی سەروی کۆشکێکی دەوڵەتی پادشاییەوە پرشنگی خەزێنە و دەوڵەمەندیی هورمز و هیند دەبریقێتەوە، لەم رۆژهەڵاتە نازدارەدا رێژنە بارانی زێڕ و مرواری بەسەر دەستی پادشا بەربەرییەکانیاندا دەبارێ، شەیتان بە خۆشنودی بەسەر ئەم شتانەوە دانیشتووە.[38]

(دەوڵەمەندیی هورمز) بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش لەلایەن (میڵتن) ەوە ئاماژەی پێدراوە. هەروەها (ڕاڵف فیچ) یش راستیی ئەو دەوڵەمەندییەی سەلماندووە، کاتێك یەکەمین حسابی خۆیی لەبارەی ئەم شوێنەوە نووسیوە. هەروەها (پیورچاس) یش وا ئاماژەی پێداوە، کە دورگەیەکە بووکی دەوروبەرەکەی خۆیەتی و بەرهەمبەخشێکی سەرەکییشە بەو بەشانەی جیهان.[٣٩] ئەوە (قەڵا بەناوبانگەکەی هورمز) بوو، کە بۆ (پتر لە یەك سەدە وای لە پورتوگالییەکان کردبوو بازرگانیی نێوانی هیندستان و ئەوروپا بەناو کەنداوی فارسدا بخەنە بەر بەزەیی و دەسەڵاتی خۆیان.)[٤٠]

دەست بەسەرداگرتنی ئەم پنتە چاولەسەرە، ئەرکێکی گرنگ و هەروەها مەترسیداریش بوو. هەر لایەك دەستی بەسەردا گرتبا بازرگانییەکی لەبار و بنکەی توانایەکی سەربازیی و هەورەها ناوبانگێکی گەورەی باشیشی بەدەست دەهێنا. ئەمە و بە دیوێکی دیکەیشدا بارودۆخەکان بۆ پورتوگالییەکان بەباشی ساز نەدەدرانەوە،

[37] Bruce, op. cit., I, 230.
[38] Milton, Paradise Lost, Book II, lines 1-5.
[39] Purchas, op. ciy., V, Lib, V, 580.
[40] Sykes, op. cit. , II, 193.

ئەمەش گرفتێك بوو بۆ خۆی و بۆ ئەوانەی دەستیان بەسەریدا گرتبوو، چونکە دەبوو لەدژی هەر پەلاماردەرێك بەرەڤانییەکی لێبڕاوانەی لێبکەن.

ئەگەرچی شا و هاوکارەکانی رازی بووبوون بەپیر ئەو ئەرکەوە بچن. ئەو ئەرکەی کە کاری یەکەمی ئەوەبوو پورتوگالییەکان بەدەربنرێن، دووەمیشی بریتی بوو لەو ئارەزووەی، جێگەکەیان بگرنەوە. هەر زوو ململانەیەکی چەکداریی گرنگ، لەساڵی (١٦٢٢)دا بەدوای ئەم ئارەزووانەدا هات. هاوپەیمانەکان و دوژمنەکانیشیان زیانی گەورەیان لێکەوت.[٤١] لەپاش چەندان پەلامار و بۆژۆکردنێکی پاڵەوانانە، توانای بەرەنگاریکردنی پورتوگالییەکان بەتەواوی تێکشکا. ئەو پاسەوانانەیان، کە مابوون بەرەو باشوور هەڵهاتن، بریتانییەکانیش، کە لەو شەڕەدا سەرکەوتوو بوون دەستیان بەسەر دورگەکەدا گرت.

(پەیوەندییە سیاسییەکانی بریتانیای مەزن لەگەڵ کەنداوی فارسدا) چووە ئاستێکی جەماوەریی گشتیترەوە (لەو بەروارەی ساڵی ١٦٢٢ بەدواوە، کاتێك بە رێکەوتنێك لەگەڵ شای ئێراندا کۆمپانیای رۆژهەڵات لە هندستانەوە دوو پیاوی جەنگاوەری بۆ پارێزگاریکردن لە کەنداوەکە دانا).[٤٢] ئەمەش ئەگەرچی باشترین بەروبوومی سەرکەوتنی بریتانییەکان نەبوو، بەڵام داگیرکردنی هورمز بازاڕێکی باشتر لەو بازاڕەی پێبەخشین، کە خۆیان لە (یاسك) هەیانبوو. هەروەها رێگەشیان پێدرابوو، کە شوێنپێیەکی خۆشیان ببەنە ناو بەندەر عەباس و لەوێش کارگەیەکی ئاوریشم رستنیان دامەزراندبوو. بازرگانە بریتانییەکان رێگەیان پێدرابوو ئاوریشمی فارسی بکڕن و بیشیگوێزنەوە بۆ باشوور بۆ ئیسفەهان بەبێ ئەوەی باجی لەسەر بدەن. ئەگەرچی لەلایەن شاوە ئەم شتەش رەت کرابۆوە. شا بە توندی و یەکجاری ئەوەی رەت کردبۆوە ئەوان بتوانن لە هورمز یان هەر دوورگەیەکی تری ئێراندا بنکە دابکوتن.[٤٣]

هەر هەمان ئەو ساڵەی، کە بانگی سەروەری و دەسەڵاتی بریتانیا بەسەر دورگەکەدا

---

[41] – چیرۆکی ئەم شەڕە بووەتە داستانێك لەناو مێژووی کۆلۆنیالیی بریتانیدا. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە Low, op. cit., I, 37-43.

[42] Moberly, F. J., (ed.) The Capmaign in Mesopotamia, 1914-1918 (London, 1923-1927), I, 45.

[43] - Low, op. cit., I, 44-45.

درا، بووه سەرەتایەکیش بۆ کۆتاییهاتنی رکەبەرەکانیشیان.[٤٤] ئەگەرچی ئەوەش راستە، کە لەپاش ئەوکاتەشەوە پورتوگالییەکان توانییان بۆ ماوەی سێ دەیەی تر (سی ساڵ–و) لە سنووری کەنداوەکەدا بمێننەوە. پاش لەدەستدانی هورمز ملی رێگەیان گرت بەرەو (عوومان) و دەستیان بەسەر بەندەری (مەسقەت) دا گرت. لەوێوە، لەو بنکەیەوە دەستیان دایەوە چالاکیکردن، بە ئومێدی بەدەستهێنانەوەی دەسەڵاتە لەکیسچووەکەیان. بەڵام وەك دەرکەوت، هەوڵەکەیان نەزۆك بوو، چونکە نەك هەر بریتانیا، فارسەکان و ئیمامی فەرمانڕەوای عوممان و هەروەها هۆڵەندییەکانیش بەو پڕ چەکییەوە لەدژیان بوون.

یەکەمین و دووایەمین هەوڵی راستەقینەی پورتوگالییەکان بۆ دەستبەسەرداگرتنەوەی هورمز لە ساڵی (١٦٣٠) دا بوو، کە شکستیشی هێنا. دەسەڵاتیان بەسەر هەر شوێنێکی تری کەنداوەکەدا بۆ دوو دەیەی پاشتریش هەر ناجێگیر بوو. لە ساڵی (١٦٥٠) دا ئیمامی عووممانیش لە مەسقەت دەریکردن و[٤٥] هیچ شتێکیان بەدەستەوە نەمایەوە، تەنها چەند بنکەیەکی شاردراوە نەبێت، کە پاش ماوەیەکی کەمی تر ئەوانیشیان لەدەست دا. لەناوەڕاستی ئەو سەدەیەدا هەرچی توانایەکی ئەنجامدانی کاری پراکتیکییان هەبوو لەناو کەنداودا گەیشتە کۆتایی خۆی و هیچیان بەدەستەوە نەمایەوە. سەرکەوتن بەسەر پورتوگالییەکاندا بریتانییەکانی گەیاندە نیوەی قۆناغی دەستگرتن بەسەر کەنداوەکەدا، لەم بارودۆخەدا سەرباری تێکشکانێکی کاتی ، بەدەست زۆر شتەوە دەیانناڵاند. لەم دەمەدا ئیتر دەبوو دانووستاندن لەگەڵ هۆڵەندییەکاندا بکەن، کە ئەمانیش رکەبەرێکی نوێ و بەتواناو پڕچەك بوون. لە ساڵی (١٥٩٥)دا پاپۆڕە هۆڵەندییەکان لەناو ئاوە رۆژهەڵاتییەکاندا دەرکەوتن و هەر زوو ململانەیەکی سەختیان لەدژی پورتوگالییەکان دەست پێکرد.[٤٦] بۆ گەیشتن بە کۆمەڵە ئەنجامێکی باشتر لە شەڕکردن و هەروەها لە بازرگانیکردنیشدا ، هۆڵەندییەکانیش لە ساڵی (١٦٠٢) دا بە پێکەوەلکاندنی چەند کۆمپانیایەکی قەوارە بچووك (کۆمپانیای رۆژهەڵاتی هیندستان) ی خۆیانیان دامەزراند.

---

[44] Coupland, R., East Africa and its Invaders: from the earliest times to the death of Seyyd Said in 1856 (Oxford, 1938), Particularly Chapter II-VI, relates the international rivalries near the Persian Gulf to the larger competition for Indian and African trade.

[45] - Sykes, op. cit. , II, 194; Longrigg, op. cit., 106.

[46] ئەوەش لەیادناچێت، کە لە ساڵانی (١٥٨٠ – ١٦٤٠) دا پورتوگال پاشکۆی ئیسپانیا بووە و ئیسپانیاش دوژمنی هۆڵەندە بووە.

لەماوەی بیست ساڵی پاشتردا لەناو ئاوەکانی ئەفریقا و هندستاندا هەر سەرقاڵی لاوازکردنی دوژمنەکەیان بوون، لە هەمان کاتدا ئەو دووژمنە لە کەنداویشدا بە چالاکیی هاوبەشی ئەنگلۆ– فارسی لاواز کرابوو. کۆنترین پەیوەندی پێکەوەکردنی هۆڵەندییەکان لەگەڵ بریتانییەکاندا، لەناو سنووری کەنداودا لە کاتێکی زووی دوای داگیرکردنەکەی ساڵی (١٦٢٢) ی هورمز بوو، ئەوکاتە هەردوولایان ئاسوودەی ئەوەبوون دوژمنە هاوبەشەکەیان ئەو دەسەڵاتەی نەمابوو. ئینگلیزەکان و هۆڵەندییەکان هەردوولایان لەودەمەدا خۆشحاڵی ئەوەبوون تازە سەرکەوتن بەسەر پورتوگالییەکاندا بەدەستهاتبوو. دەستگرتنی بریتانیا بەسەر هورمزدا و ئەو تەنازولانەی بەهۆی ئەو دەست بەسەرداگرتنەوە لەلایەن شاوە پێشکەش کران زۆر گرنگ بوون. سەرکەوتنەکانی هۆڵەندە لە یەکەمین دوو دەیەی سەرەتای سەدەکەدا، بەدیوێکی دیکەدا گرنگیەکەیان لەوەی پێشوو کەمتر نەبوو، بەڵام هەر لەو دەمانەدا لە ئەفریقا و هیندستان، لەدەریادا و لەسەر وشکانییش(لە تەنیشتیشەوە زیانی زۆر) لەلایەن هۆڵەندییەکانەوە لە پورتوگالییەکان دران.

(هۆڵەندییەکان لەو دەمانەدا(٣٧) کارگە و (٢٠) قەڵا و شورابەندیان لە ئیندیزی رۆژهەڵات هەبوو.)[47] لەماوەی کەمتر لە بیست ساڵی پاش گەڵاڵەبوونیەوە، کۆمپانیای رۆژهەڵاتی هیندیی سەر بە هۆڵەندە چەند ئاماژەیەکی باش و دڵنیای هەڵکشانی خۆی لەناو دەریاکانی هیندستاندا پیشان دا. لە ساڵی (١٦١٤) دا هۆڵەندە لەم ناوچەیەدا زیاتر لە (٢٧) کەشتیی پڕچەکی هەبوو، سەرباری ئەو خەرجییە زۆرانەی بۆ پڕچەك کردن سەرف دەکران، تێکڕای قازانجی ساڵانەیان لەنێوانی ساڵانی (١٦٠٥– ١٦١٤) لە دەوروبەری (٣١٪)دا بوو.[48]

لە کۆتاییدا ئەم دوو هێزە سەرکەوتووەش کەوتنە ئەوەی ململانەی یەکتری بکەن. بەڵام ئەو ململانەیەش لەپاش ماوەیەکی هاورێیەتی و پێکەوەیی نێوانیان دەرکەوت. دەرکەوتنی هۆڵەندە لەسەر ئاوەکانی ئێران لەسەرەتاوە لەلایەن ئینگلیز و فارسەکانیشەوە پێشوازیی لێکرا، هەردوولایان ئەو خەڵکە تازەهاتووەیان وەك هاوپەیمانێکی چاوەڕوانکراو دەبینی. کابرایەکی هۆڵەندی بەناوی (هێربەرت ڤیسنیخ)ەوە لەساڵی (١٦٢٣) دا فەرمانێکی لەلای شاعەباسەوە بەدەستهێناو بەپێی ئەو فەرمانەش کارگەیەکی ئاوریشم بۆ هۆڵەندە لە بەندەر عەباس و لە تەنیشتی کارگەی

47 Purchas, op. cit., V, Lib. V, 483.
48 Keller, A. G., Colonization (Boston, 1908), 401-404.

ئاوریشمەکەی بریتانیاوە دامەزرێنرا: ئیدی هۆڵەندییەکان و بریتانییەکان پێکەوە شەڕی پورتوگالییەکانیان کرد. نموونەی ئەم پێکەوە شەڕکردنە، شەڕی (بەندەر عەباس)ی ساڵی (١٦٢٥)ە.[٤٩]

سەردەمی بەزینی پورتوگالییەکان سەردەمی هەڵکشان و سەرکەوتنی هۆڵەندییەکان بوو. بۆیە ساڵانی ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەیەم هەرەسی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتێك و هەڵکشانی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتێکی تری بەخۆیەوە بینی، کە لەڕووی تواناوە لەوی تر کەمتر نەبوو. هێشتا پورتوگالییەکان بە تەواوی شکستیان نەخواردبوو، سیما زەق و دیارەکانی ململانەی ئەنگلۆ – هۆڵەندی بە باشیی هەست پێدەکران و کەم نەبوون.[٥٠] بەڵام تا ساڵانی (١٦٥٠) کان قورسایی ئەو ململانەو دژایەتییە بە تەواوی هەست پێنەکرا.

لەو ساڵانەدا هۆڵەندییەکان کۆنترۆڵی تەواوی بازاڕەکانی ئێران و کەنداوەکەشیان گرتبووە دەست و ئەمەش لەسەر حسابی بریتانییەکان بوو، چونکە لەو دەمانەدا ئیتر ئەوان لەم هەرێمانە وەدەرنرابوون.[٥١]

گوشاری هۆڵەندییەکان بەدیوێکدا و توانای لاوازبووی رکەبەریکردنی پورتوگالییەکان بە دیوەکەی تردا بریتانییەکانی بە دیوی بەسرەدا خستە جووڵە. لە دەوروبەری ساڵی (١٦٣٥) دا لەم بەندەرەی میسۆپۆتامیادا دەرکەوتن و سەرەتایەکی بازرگانیکردنی سەرکەوتوویان دەست پێکرد. پێنج ساڵ پاش ئەوە چەندین باری کاڵای بازرگانیی پورتوگالی ، کە لە (مەسقەت) ەوە بارکرابوون گەیشتنە بەسرە و کاڵا بریتانییەکانیان لەو بازاڕەش دایەلاوە. لەپاش ئەم روداوەوە لەپڕدا توانای رکەبەریکردنی

---

[49] Sykes, op. cit. , II, 194-195: Longrigg op. cit., 103.

[50] بۆ باسی زیاتر لەبارەی کێبەرکێ دێرینەکانی ئینگلیز و پورتوگال و هۆڵەنداوە بڕوانە کتێبەکەی(مایلز) هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە (٢٠٦–٢١٠). عەرەبەکانی کەناری رۆژهەڵاتی کەنداو، بەتایبەتییش ئەوانەی عوممان بووبوونە فاکتەری چوارەمی ناو ئەم ململانەیە. تورکەکان زۆر لەوەوە دوربوون ببنە لایەن تێیدا، لەو دەمەدا فارسیش هێزی دەریایی نەبوو.

[51] بڕوانە

Bruce, Op. cit., I, 498-499, 522

بریتانییەکان بە مردنی شاعەباس لەساڵی (١٦٢٩) دا هاوپەیمانێکی دێرینیان لەدەست دا و هەرچی هۆڵەندییەکانیشن بە سەلیقەوە هەڵسوکەوتیان کرد. ئەمان کاڵا فارسییەکانیان بە پارەیەکی زۆرباش دەکڕی و هەندێك جار پەنایان بۆ بەرتیلدانیش دەبرد. ئەوان لە بەکارهێنانی ئەو هێزەدا، کە بەکارهێنانیشی بۆ داگیرکردنی دورگەی قیشم پێویست بوو, پەلەیەکیان نەبوو.

پورتوگالییـەکان لاواز بـوو (هـەر زوو بەسـرەیش بـوو بـە یـەکێك لـە هـەرە گـرنگترین ناوەندەکانی ئالوگۆڕکردنی سەر بە کۆمپانیاکە).[٥٢]

لەم رۆژگارەدا توانای هۆڵەندییەکان بـۆ رکەبـەریکردن قەبـەتر دەبـۆوە و ئەمـەش بـۆ دەمێك بریتانییەکانی لەم هەرێمە دوورەدا هەراسان کردبوو.لە دەوروبەری ساڵی (١٦٤٥) دا گەلەکەشـتییەکی هەشـت پـاپۆڕیی هۆڵـەنـدە بـازاڕی بەسـرەی داگیرکـرد و خێـراش بازرگانی و ناوبانگەکەی بریتانیای وێرانکرد و تێکیشکاندن.[٥٣]

سـەروەری و باڵادەسـتیی هۆڵەندییـەکان لەناوچـەی کەنـداودا، کـە تـەنگی بـە بازرگانیکردنەکەی بریتانییەکان هەڵچنی بوو، بۆ ماوەیەکی کورتخایـەن بـوو، هـەر تـەنها نزیکەی بیست سـاڵێکی خایانـد (١٦٥٠–١٦٧٠)[٥٤] رووداوەکـانی سـەر شـانۆی نـاوەوەی ئـەورووپا بـە ئاراسـتەیەکدا جـولان، کـە لـە کۆتـایی ئـەو سـەدەیەدا سـەروەری و باڵادەستیەکەی هۆڵەندییەکان درایـە دەسـتی بریتانییـەکان، وا ئێستا لێرەدا روانینێك لەبارەی ئەو رواداوانەی ناو ئەورووپاوە پێشکەش دەکەین.

لە ساڵی (١٦٧٢) دا لویسی چواردە (Louis XIV -١٦٣٨ – ١٧١٥ ژیاوە لە تەمـەنی پێنج ساڵییەوە پاشای فرەنسا بووە و پێیگـوتراوە پادشـای خـۆر– وەرگێـڕ) شـەڕێکی دوژمنکارانەی بە هۆڵەندە فرۆشت و پەلاماری دا. بۆیە بەهۆی ئەم پـەلامارەوە هۆڵـەنـدە ناچاربوو لە بەرژەوەندیی بریتانییەکان چاوپۆشی لەو باڵادەستی و سەروەرییانەی خۆی بکات، کە لە پشتی دەریاکانەوە هەیبوون. ئەگەرچی پێش ئەوە بۆ ماوەیەکی درێژ ئەم دوو نەتەوەیە لەناو یەکێتییەکی وەچەیی و بنەماڵەییدا یەکیان گرتبوو.

لەساڵی (١٦٨٨) دا شۆڕشێك لە بریتانیادا دوواین پادشـای بنەماڵـەی سـتیوارتەکانی لەکار لادا و لەبریی ئەو (ویلیـەمی سـێیەم) ی کـرد بـە پاشـا، کـە بـە ویلیـەمی پرتـەقاڵ ناسراوە و فەرمانڕەوای هۆڵەندە و مێردی کچی پاشا لەسەر کار لادراوەکەش بـوو، واتـە زاوای بـوو. لـە سـەردەمی فـەرمانڕەوایی ویلیەمـدا (١٦٨٩– ١٧٠٢) ململانـە ئـەنگلۆ – هۆڵەندییەکە بوونی نەما و لەبری ئـەو ململانەیـەش هـەردوو نەتەوەکـە لـە دژی (لویـسی

---

[52] ئەم دورگە گرنگە کەوتۆتە ناو ئاوی شەتولعەرەبەوە، شەتولعەرەب ئەو ئاوەیە، کە بـە یـەکگرتنی هەردوو ئاوی رووبارەکـانی دیجلـە و فـورات دروسـت بـووە. ئـەم دوو ئـاوە لـە ناوچـەی قورنـە یـەکیان گرتووە، پاشان بەیەکەوە سنووری (١٢٣) میلێك دادەپۆشـن و لـە فـاودا دەرژێنـە کەنداوی فارسـەوە. ماوەی نێوانی فاو و بەسرە(٧٥) میلە.

[53] Moberly, op. cit., I, 43; Longrigg, op. cit., 107-108.

[54] On the heyday of Dutch power in the east, see Bruce, op. cit., I, 26-39.

چواردە) یەکیان گرت. لەڕۆژگاری سالانی (١٧٠٢ – ١٧١٣) دا بریتانیا و هۆڵەندە و هەروەها دەسەڵاتەکانی تری ناو ئەوروپاش لەو شەڕەوە گلان، کە بە شەڕی (شوێنکەوتنی ئیسپانیا) ناسراوە و لە دژی فرەنسییەکان بوو. لەڕووی بەرەی کۆلۆنیالی و بازرگانییەوە بریتانیا لەو شەڕەدا رۆڵی سەرەکیی بینی. بۆیە بەپێی رێکەوتننامەکەی (یوترێخت ١٧١٣) کە کۆتایی بە شەڕەکە هێنا، پاداشتی باشی درایەوە. بوو بە دەسەڵاتێکی باڵادەست لە ئەمریکای باکوور، هەروەها ئاسانکاریی بازرگانیی لە ئەمریکای باشووریش بۆ کرا، کە پاشتر زۆربەیان کەوتنە ژێر فەرمانڕەوایی ئیسپانیا. بریتانیاش چەند شوێنپێیەکی ستراتیجییانەی لەناوچەی دەریای سپیی ناوەڕاست بۆ خۆی پەیداکرد. بەو شەڕە هۆڵەندە لاواز بوو، نەیتوانی لە سنووری کۆنەکانی وڵاتەکەی خۆی بەولاوە هیچی دیکە بەدەست بهێنێت. ئیتر ئەوەش روون بووبۆوە، کە هۆڵەندە چیتر ئەو توانایەی نەماوە لە کاروباری کۆلۆنیالکردن و بازرگانیکردندا هاوشانیی بریتانیا بکات.

لەناو ئەم گۆڕانە گەورەیەدا، کەنداوی فارس بەزوویی دەستی بۆنەبرا. نە هۆڵەندە ونە بریتانیاش هیچ حسابێکی تایبەتیان بۆ ئەم ناوچەیە نەکردبوو. هەرچی هۆڵەندەیە لە هەلومەرجێکی وادا نەبوو کار بۆ ئەو مەسەلەیە بکات و هەرچی بریتانیاشە سەرقاڵی چەسپاندنی دەستکەوتە نوێیەکانی خۆی بوو. بەڵام پاشان لە دەوروبەری ناوەڕاستی سەدەی هەژدەدا بارودۆخی کەنداوەکە کەوتە سەر رەوتی رودانی گۆڕانێکی بەرچاو. هەرچی شوێنەوارێکی دەسەڵاتی هۆڵەندە لەم ناوچەیەدا مابۆوە، لەپڕدا بەتەواوی هەرەسیانهێنا و بە سەروەری و باڵادەستییەکی دڵنیای بریتانی جێگەکەیان گیرایەوە.

دیاربوو هۆڵەندە دەبوو پاشەکشە بکات، نەك تەنها لەبەرئەوەی نەکەوێتە بەر رکەبەریی کاریگەری بریتانییەکان، بەڵکو بۆ ئەوەش کە پێش ئەوەی بکەوێتە بەر پەلامارە هەراسانکەرەکانی عەرەبەکانیش، رێگاکان بەربدات. دووایین کارگەی ئەوان قەڵایەك بوو بەسەر دوورگەی (خەرەك)ەوە، لە ساڵی (١٧٦٦) دا کەوتە دەستی عەرەبەکان و (هەرچی چالاکیەکانی هۆڵەندە بوو لەم ناوچەیەدا کۆتایی پێهات)[٥٥].

هەروەك لە بەشی داهاتودا دەبیینین بریتانییە سەرکەوتووەکانیش دەبوو لەنێوانی ساڵانی (١٧٤٠ – ١٧٨٣) دا لەناو زەریای هیندی و کەنداوی فارسدا رووبەڕووی تەحەدایەکی گەورەی فرەنسا ببنەوە.

[55] Persian Gulf (Hand book, London, 1920), 65.

بەگشتی لەبەرئەوەی شوێن و پایەی بریتانیا بەهێزتر بووبوو لە ساڵی (١٧٧٢) دا یەکەمین نێردراوی خۆیانیان بۆ روپێوکردن لە (بۆمبای) یەوە ناردە کەنداوی فارس. ١٣ ساڵ پاش ئەوە کاری روپێوکردنەکە لەلایەن (ئەفسەری پلە یەکەم مەك کلور) لە هێزی دەریایی هیندەوە پەسەند کرا و بەمەش (یەکەمین روپێوی بەڕاستی گرنگی کەنداو بە ئەنجام گەیەندرا.)[٥٦]

لە کۆتایی ئەو سەدەیەدا بریتانیای مەزن لەڕووی بازرگانی و سیاسییشەوە باڵادەسترین دەسەڵاتی زاڵی ناو کەنداو بوو.[٥٧]

زاڵبوونی ئەو لە سەرەتاوە بەهۆی نەبوونی هەر جۆرە رکەبەرییەکی راستەقینەوە بوو، نەك وەك ئەوەی سیاسەتێکی سەرنجراکێشی پیادەکردبێ. بۆیە بەهەرحاڵ، لە کۆتایی سەدەکەدا لەبەر دەروازەی ئەنجامدانی هەڵوێست گۆڕینێکی سەراپاگیردابوو، نەك تەنها بەرامبەر بە کەنداو، بەڵکو بەرامبەر بە میسۆپۆتامیا و شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش هەر بەهەمان شێوە. باڵادەست بوون لەم ناوچەیەی جیهاندا بەوشێوەیە نەبوو، کە تەنها رابوەستێتە سەر مەسەلەی ئارەزوو، بەڵکو پەیوەندیی بە پێویستبوونی رەهای پاراستنی بەرژەوەندی و ناوبانگی بریتانیاوە هەبوو لە رۆژهەڵاتدا. ئەو گۆڕانە مێژوویەی ئەو هەڵوێستە لە ئەنجامی دەرکەوتنی رکەبەرێکی نوێ و ترسناکەوە بوو، کە ئەویش (ناپلیۆن بۆناپارت) بوو. داگیرکردنی میسر لەلایەن بۆناپارتەوە و پلاندانانیشی بۆ دواتر داگیرکردنی هیندستان وای لە حکومەتی بریتانیا کرد جدییانەتر بیربکاتەوە و چالاکانەتر بکەوێتە جموجووڵ. هەر لەسەردەمی ناپلیۆنیشدا بوو، کە نفوز و کاریگەریی بریتانیا بۆ یەکەمین جار لەناو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بە چەسپیوی دامەزرا.

---

[56] - Fraser, Lovat, Some Problems of the Persian Gulf (London, Central Asian Society, 1908), 6.
[57] Persian Gulf (Handbook), op. cit., 68.

بەشی دووەم

کێبەرکێی ئەنگلۆ-فڕەنسی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا تا ساڵی ١٨٠٢

هەواڵنامەی کتێب

کێبەرکێی ئەنگلۆ-فەرەنسی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا تا ساڵی ١٨٠٢

هەرچۆن ململانەی ئینگلیز و هۆڵەندییەکان بەدوای ململانەی ئینگلیز و پورتوگالییەکاندا هات، ئاواش ململانەی ئینگلیز لەگەڵ فەرەنسییەکاندا، بەدوای ململانەیان لەگەڵ هۆڵەندییەکاندا هات. بەدڵنیاییەوە ماوەیەکی زۆر پێش رەگ داماڵینی یەکجارەکیی هۆڵەندییەکان لەلایەن ئینگلیزەکانەوە، سیماکانی کێبەرکێی نێوانی ئینگلیز و فەرەنسییەکان دەرکەوتبوون، بەڵام دەرکەوتنەکەی زۆر روون نەبوو تا ئەو دەمەی لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەدا فەرەنسا بە گرنگییەوە دەیڕوانییە پایەی ئینگلیز لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و لە کۆتایی سەدەکەیشدا (ناپلیۆن بۆناپارت) رێنوێنیی هەڵپەکارییەکەی فەرەنسای کرد بەرەو ئەو ناوچەیەی، کە بریتانیا جموجوڵێکی چالاکانەی هەبوو تێیدا. ئیتر لە ساڵی (١٨٠١) دا بریتانییەکان توانییان یەکەمین سەرکەوتنی خۆیان بەسەر فەرەنسییەکاندا بەدەستبهێنن. ئەم سەرکەوتنە ئەگەرچی بەڕاستی سەرکەوتنێکی رەوتەنییانەیش بوو، بەڵام بووەهۆی ئەوەی بریتانیا بتوانێت کاریگەرییەکی (کاتی بەڵام بنچینەیی) بۆ خۆی لەناو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دابمەزرێنێ.

١- ململانە ئەنگلۆ-فەرەنسییەکان لە پێش سەردەمی ناپلیۆنەوە تا ساڵی ١٧٩٨

بە بەراورد لەگەڵ ئەوەشدا، کە درەنگ توند و خەست بۆوە، ململانەی ئەنگلۆ — فەرەنسی سەرەتایەکی مێژووییانەی هەیە. یەکەمین دەرکەوتنی لە ئیستەنبوڵ و لە نیوەی دووەمی سەدەی شانزەدا بووە. فەرەنسا بەنیو سەدە پێش دەرکەوتنی ئینگلیز پەیوەندیی دۆستانەی خۆیی لەگەڵ ئاستانەدا دروست کردبوو. (فەرەنسیسی یەکەم) یەکەمین رێکخەری ئەم پەیوەندییە بووە، لە ساڵی(١٥٣٥) دا توانیویەتی لەلای سوڵتان (سولەیمانی مەزن) ەوە یەکەمین رێپێدانی کارکردن بۆ فەرەنسا لەناو ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بەدەستبهێنێت. لەمەوە بازرگانە فەرەنسییەکان رێگەیان پێدرابوو ئازادانە بەناو هەرێمی تورکیدا بازرگانی بکەن و بازرگانانی نەتەوەکانی تریش دەبوو لە" ژێر باڵ و پاراستنی" فەرەنسادا لەو ناوچەیەدا کاربکەن.

پاشان لەساڵانی هەشتاکانی سەدەی شانزەدا (ویلیەم هاربۆرن) توانیی سەرباری پلانگێڕییەکانی (م. دی. جێرماینی) ی باڵوێزی فەڕەنسا لە ئیستەنبوڵ، یەکەمین ڕێپێدان بۆ ئینگلیز لەناو ئیمپراتۆریای عوسمانیدا وەربگرێ. لەماوەی ٢٠ ساڵدا ئینگلیزەکان وەك خۆشەویستترین نەتەوەی لای ئاستانە جێگەیان بە فەڕەنسییەکان چۆڵ کرد.

لە کۆتایی سەدەکەدا فەڕەنسییەکان توانییان زۆرینە بۆ خۆیان ببەنەوە و لە ساڵی (١٦٠٤) یشدا جارێکی تریش نوێکردنەوەی ڕێپێدانەکانی خۆیانیان مسۆگەر کردەوە.[58] ئیتر دەبوو بازرگانانی هەموو نەتەوەکانی تر، تەنها دوو نەتەوە نەبێت، کە ئەوانیش (ڤینیسی و ئینگلیزەکان) بوون لەژێر "پاراستن"ی فەڕەنسییەکاندا داوای مۆڵەتی کارکردن بکەنەوە. لەو کاتەدا ، کە واچاوەڕوان دەکرا ئیمپراتۆریای عوسمانی ببێتە ناوەندی ململانەی ئەنگلۆ – فەڕەنسی گۆڕانێکی کاتیی ڕێگای بازرگانیکردن لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە بۆ دەوروبەری (سەری ئومێدی باش) وایکرد پنتی ئەو ململانەیەش لە ناوچەی ئیمپراتۆریاوە بگوێزرێتەوە و هێندەی ئەوەش کاریگەریی خستەسەر بازرگانیی ڕۆژهەڵات و بەرەو ڕێگای دەریایی برد.

کۆنترین هەوڵی فەڕەنسی بۆ بازرگانیکردن لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا لە ڕێگەی (سەری ئومێدی باش) ەوە لەلایەن گرووپێك خەڵکی سەرکێشی نۆرمەندییەوە دراوە. ئەم گرووپە لەساڵی (١٦٠١) دا و لەژێر فەرمانی (فرەنکۆیس پیرارد دێ لەیڤەڵ) دا و لە (سەینت مالۆ) وە ملی دەریایان گرت، ئەو سەرکردەیەش هەر بازرگانێکی ناو ئەو بەندەرە بوو. لەگەڵ گەشتنیاندا بۆ دورگەکانی (ماڵدیف) لە جەمسەری باشووری ڕۆژهەڵاتی هیندستان پاپۆڕەکەیان لە ئاودا بەر (ڕچەی مرواری و مەرجان) کەوت و بەمەش گەیشتە دەریاییەکەیان کۆتایی پێهات. ماوەیەکی کەم، پاش ئەوە کۆمپانیایەکی لاوازی فەڕەنسیی ڕۆژهەڵاتی هیندی دامەزرا. ئەم کۆمپانیایە لە ساڵی (١٦٠٤) دا گەڵاڵە بوو. هەر ماوەیەکی کەمی خایاند و ئیتر لە یاد چووەوە. لەو دەمانەدا چەندان گرووپی بازرگانانی فەڕەنسی نیگەرانیی ئەوەیان هەبوو، کە چۆن بەشداریی ئەو سود و قازانجانە بکەن، کە لەو شوێنانە لەلایەن بازرگانە ئینگلیز و هۆڵەندییەکانەوە بەدەستدەهاتن. لەپاش بڕێکی زۆری سەرقاڵبوون بە سازشکردنەوە لەسەر ئیمتیازاتە مۆنۆپۆڵییەکان پرۆژەیەکی چالاکی فەڕەنسییانە بە گرتنەبەری دوو هەڵمەتی سەرکەوتووانە لە ساڵی (١٦١٦) دا

58Miller, op. cit., 2; Epstein, op. cit., 12

دەستی پێکرد.[٥٩] بەدڵنیاییەوە ئەم کۆمپانیایە لە هەلومەرجێکی وادا نەبوو بتوانێت بناغە بۆ سیاسەتێکی چالاکی فەرەنسییانە لە ڕۆژهەڵاتدا دابمەزرێنێت.

لەساڵی(١٦٢٦) دا (کاردینـاڵ ڕێشیلیۆ) (لـویس دیشایین)ی بـە ئـەرکێکی سیاسـی-ئابوری نارده لای (شاعەباسی گەورە) ی ئێران. ئەرکەکەی (دیشایین) ئەوەبوو، شا قایل بکات، لەدژی تورکەکان هیچ یارمەتییـەکی ئیسپانییەکان نـەدات، هـەروەها بۆ ئـەوەش بوو، کە لەناو هەرێمی ئێراندا ئاسایش و یارمەتی بۆ بازرگانە فەرەنسییەکان دابین بکـات، بەڵام نێردراوەکە هێشتا نەگەشتبووە پایەختی تورکیا سەرهەڵدانی ناکۆکییەك لەنێوانی ئەم و باڵوێزی فەرەنسا لە ئیستەنبوڵ گوڵی پرۆژەکەی بە خونچەیی هەڵوەراند.[٦٠]

دووساڵ پاش ئەوە دوو قەشەی فەرەنسی گەیشتنە ئێران و لـەوێ بەسـۆزەوە لەلایـەن شـاوە مامەڵـەیان لەگەڵـدا کـرا، بـەڵام لـەو گەیـشتەیاندا سـەرقاڵی مەسـەلە ئـابووری و سیاسییەکان نەبوون[٦١]، هەروەها گەڵاڵەکردنی کۆمپانیایەکی نوێی ڕۆژهـەڵاتی هینـدییش لـە سـاڵی (١٦٤٢) دا و لەلایـەن کاردینـاڵ ڕێـشیلیۆوە زۆر لـەو هەوڵانـەی پـێش خـۆی کاریگەرتر نەبوو.

کاتێکیش، کە (کۆڵبەرت) وەزیره بوێرەکەی فەرەنسا لای کردەوە بـەلای ڕۆژهەڵاتـدا و گرنگیی پێدا هیچ پشتی بەو شتانەی پێشوو نەبەست، کە هاندەر بـوون، بـەڵکو لـەوەوە دێرینترین هەڵپەکاریی فەرەنسا بەرەو ئێـران دەسـتی پێکـرد. لـە سـاڵی (١٦٦٤) دا و لـە هەوڵێکیدا بۆ بەدەستهێنانی ئاسانکاری و ڕێپێدانی بازرگـانیکردن بـاڵوێزێکی نـاردە لای (شاعەباسی دووەم). حکومەتی ئێران لـەو ڕاستییە نیگـەران و بێتاقـەت بـوو، کـە ئـەو شاندەی فەرەنسا ناردبووی، خەڵکانێك بوون، بەپێی پێویست لە ئاستێکی باڵادا نـەبوون، بەتایبـەتییش لەبەرئـەوەی ئـەوان پێـشوازییەکی باشـیان لـە شـاندەکە کردبـوو، ئـەو ئەرکـەیش، کـە بـۆی هـاتبوون تـەواو سـەرکەوتو و بـاش بـوو. هەرچـی بازرگانـە فەرەنسییەکانن لەوێ بۆ ماوەی سێ ساڵ لە هـەر بـاج و زیانێـك پـارێزراوبوون، هـەروەها ئـەو هەلومـەرجی ئاسـانکاریی بازرگانیکردنەشـیان پەسـەندکرد، کـە وەکـو هۆڵەنـدی و

[59] Cole C. W., Colbert and Century of French Mercantilism, (New York, 1939), I,. 113-116

[60] دی ریال جیرارد: هەوڵی دانانی باڵوێزخانەیەکی فرەنسی بۆ ئێـران، لـەژێر سەرپەرشـتیی کاردینـاڵ ڕێشیلیۆ، هەروەها فەرمانێکی بڵاوەکراوەی لویسی سیانزەیەم، لـەبارەی کردنـەوەی باڵوێزخانـەیـەکی فرەنسییەوە لەم سەرچاوەیەدایە:

Asiatic Quarterly Review, 3 ser., vol. 1-2, 163-180 (January, 18914)

[61] هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ١٧٧-١٧٨.

ئینگلیزەکان پێیان بەخشرابوو.[٦٢] ئەم مەرجانە ئەگەرچی سادە و ساکاریش بوون، بەڵام هەر بەپێی ئەمانە چەند کارگەیەکی فڕەنسی لە ئیسفەهان و بەندەر عەباس دامەزران و بوونێکی لاوازیان هەبوو تا ساڵەکانی کۆتایی سەدەکەیش بازرگانیی فرانکۆ–ئێرانی هەرشتێك نەبوو شایانی باس بێت. بەڵام ، کە لە ساڵی (١٧٠٨) دا پەیماننامەیەك لەنێوانی "لویسی چواردە و شا سوڵتان حسەین" دا بەسترا بازرگانییەکەش بۆ ماوەیەکی کورتی کاتی ژیایەوە. چواردە ساڵ پاش ئەوە و لە کاتی داگیرکردنی ئەفغانستاندا فڕەنسییەکان لە ئێران چوونە دەرەوە و ئیتر بە دەرکەوتن و سەردەرهێنانی سەردەمی ناپلیۆن هیچ گرنگییەکی ئەوتۆیان بەم وڵاتە نەدا.

بەم شێوەیە و وەك لەم چەند پەرەگرافەی پێشوودا بینیمان، تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە بوونی کێبەرکێیەکی راستەقینە لەنێوانی ئینگلیز و فڕەنسییەکاندا، چ لە ناوچەی ئێران و چ لە ئیمپراتۆریای عوسمانیدا دەرنەکەوت. ئەگەرچی لەناو کەنداوی فارسدا بارودۆخەکە جیاواز بوو. یەکەمین ئاماژەی سەرقاڵبوونی فڕەنسا بەم ناوچەیەوە، لە ساڵی (١٦٧٩) لە بەسرە دەرکەوت. لەو ساڵەدا نێردراوێکی کەرملیی بە رەگەز ئیتالی لە بەسرە، وەك کۆنسڵی فڕەنسی لەو شارە دەستنیشان کرا.[٦٣] بەڵام نوێنەرە فڕەنسییەکان و ئینگلیزەکانیش لەوێ ئەرکێکی بەرچاوی وایان لەسەرشان نەبوو، تا دوادواییەکانی ساڵی (١٧٤١) یش هەر لەژێر بەزەیی و فەرمانی پارێزگارە خۆجێیەکانی ئەوێدا دەژیان.[٦٤] لە ساڵی (١٧٥٥) دا یەك مافی نیشتەجێبوون (ئیقامە) ی هەمیشەیی فڕەنسی لە بەسرە وەرگیراو ١٠ ساڵ پاش ئەوەش کونسڵێکی فڕەنسی بۆ وەرگرتنی ئەو پۆستی نیشتەجێبوونە دیاریکرا.

وەك ئەوەی (سێر ئارنۆڵد. ت. ویڵسن) ئاماژەی پێداوە، لە ساڵی (١٧٨٥) دا داوا لە ئیمامی مەسقەت کراوە رێگە بدات لەوێ کارگەیەك دابمەزرێنرێ، بەڵام ئەم داوایەش وەك داوا پێشووەکانی بریتانیا کە بۆ هەمان مەبەست پێشکەش دەکران، رەتکرایەوە. لەنێوانی ساڵانی (١٧٦٣ و ١٧٩٣) دا و لە کۆتایی شەڕی حەوت ساڵەوە تا

[62] Sykes , op. cit., II, 195; Curzon, op. cit., II, 549.

[63] بەسرە سەرەکیترین بەندەری سەر میسۆپۆتامیایە، هەورەها وەك گرنگترین بەندەری ناو هەموو کەنداوی فارسیش دادەنرێ.

[64] Longrigg , op .cit , III 157.

دەستپێکردنی فەرمانڕەوایی ناپلیۆن، لە بەسرە تێپەڕێت، فڕەنسییەکان هیچ نوێنەرایەتییەکی رەسمییان لەناوچەی کەنداوی فارسدا نەبووە.[65]

لەکاتی پێشبڕکێ گەورەکەی نێوانی بریتانیای مەزن و فڕەنسادا لە پێناوی ئیمپراتۆریای پشت دەریادا، کە بە شەڕی (شوێنکەوتنی نەمسا١٧٤٠–١٧٤٨) و هەروەها شەڕی حەوت ساڵەی (١٧٥٦–١٧٦٣) و شەڕی سەربەخۆیی ئەمریکا (١٧٧٥–١٧٨٣) دا دەریالووشی هیندی و سنوورەکانیشی بووبوونە زەمینەی روودانی چەندان ململانەی دەریایی. فڕەنسییەکان بنکەی خۆیانیان لە مۆریشیۆس (ئیل دی فڕەنس) و چەند دوورگەیەکی نەناسراوی تر دانابوو. لەوێوە پەلاماری ئەو رێگا بازرگانییانەی بریتانیان دەدا، کە لە سەر و هیندەوە دەردەچوون و هەر پاپۆڕو دەستکەوتێکی ئەو پەلامارانەشیان هەبووایە، دەیانبرد لە (مەسقەت) دەیانفرۆشت. بۆیە لەمەوە زاری کەنداوی فارس بووبووە ناوەندێکی دابەشکردن بەسەر سعودیەی عەرەبی و میسۆپۆتامیا و باشووری ئێراندا.

ئەنجامی ئەمەش ئەوەبوو، کە (عووممان) وەك بەهێز ترین دەوڵەتۆکەی عەرەبی لە کەنداودا بووە زەمینەی روودانی زنجیرەیەك شەڕی ئەنگلۆ– فڕەنسی.[66]

یەکەمین روداوی نێوانیان لەساڵی (١٧٥٩) دا بووە. کاتێك سێ کەشتی پڕچەکی فڕەنسی هەوڵیانداوە بە زۆرەملەیی رەوەکەشتییەکی گەورەی بریتانی لە بەندەری مەسقەت بەرنە دەرەوە. ئەم پەلامارە دوژمنکارانە لەناو ئاوە هەرێمایەتییەکانی مەسقەتدا سوکایەتییەك بوو بە (خەلفان بن موحەمەد) ی فەرمانڕەوای بەندەرەکە کرا، بۆیە ئەمیش کەوتە تەقەکردن لە پاپۆڕە پڕچەکەکانی فڕەنسا و ناچاری کردن لە رێگەکە لابدەن. وەك تۆڵەکردنەوەیەك لەم پەنەی بەسەریاندا هات، گەورەترین دانەی سێ کەشتییەکە ملی رێگەی گرت بەرەو بەندەر عەباس، لەوێ پەلاماری کارگەیەکی بریتانیی دا و نیمچە وێرانی کرد.

هەوڵێکی تری کەشتیی پڕچەککراوی فڕەنسی بۆ ناچارکردنی پاپۆڕی ئینگلیزی و دەرکردنی لە ئاوەکانی مەسقەت لە ساڵی (١٧٦١) دا روویداوە. ئەمەشیان هەر بەهەمان شێوە لەلایەن هەمان والیی بەندەرەکەوە پوچەڵکرایەوە. سێیەم روداوی گەورەی لەم

---

[65]Wilson, A. T. , The Persian Gulf (Oxford, 1928), 189; Longrigg, op. cit., 187.

[66] بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی ئەم ململانە ئەنگلۆ– فڕەنسییانەوە بڕوانە:

Auzoux, A., "La France et Muscat aux XVIIIe et XIXe siecles," Revue d'histoire diplomatique , XXIII (Paris, 1909), PP.518-540; Prentout, H., L'Ile de France sous Decaen (Paris, 1901)

شێوەیە لە ساڵی (١٧٧٨) دا روویداوە. ئەو دەمە پاپۆڕێکی ئینگلیزی بە بارێکی (٥٠٠) باڵەیی جلوبەرگەوە لە شاری (سورات) ەوە هاتبوو، راوەدوونرا و بەناچاری پەنای بردە بەر کەنارەکانی مەسقەت و هەر ئەوێشی بەدەستەوە مابوو. دیسان والی بەم فەرامۆشییە گەورەیەی دەزگا دادوەرییەکانی لای خۆی زۆر تووڕە بوو، کەوتە تەقەکردن لە کەشتییە فڕەنسییەکان و ناچاری کردن ئاوەکانی والی بەجێبهێڵن.[٦٧]

نابێ ئەو راستییەی، کە بەرپرسیارانی عوومان لە هەموو ئەم کێشانەدا لەدژی فڕەنسییەکان پشتگیریی ئینگلیزەکانیان کردووە، بەرەو ئەو ئاکامەمان ببات، کە بڵێین ئەو بەرپرسیارانە بەشێوەیەکی جێگیر دۆستی لایەنێك و نەیاری لایەنێکی تر بوون.[٦٨] لەکاتێکدا، کە برێك (پێوەرێك) لە راستی لەم ئاکامەدا هەیە، کە پێی گەشتین، دەتوانین باشترین روونکردنەوە بۆ ئەم هەڵسوکەوتەی والیی مەسقەت لەناو نەریتێکی زۆر باوی عەرەبدا بدۆزینەوە، کە پێی دەوترێ (دەخیل) و ئەوەش ئەوەیە، کە بە هەر نرخێك بێت، دەبێ خواستی پەنابەریی ئەو کەسەی لە دەست مەینەتیی ستەمی دوژمنەکەی هەڵدێت، رێزی لێبگیرێ، تەنانەت ئەگەر بەڕوونییش خۆی داوای نەکردبێ. رەگەز و ئاینیش بەگشتی نابنە رێگری بەردەم ئەنجامدانی ئەم چاکەیە. ئەو کاتەی بازرگانە ئینگلیزەکان لەلایەن دوژمنانیانەوە راوەدوونران و چوونە ناو بەندەری مەسقەتەوە بەڕوونی لە نەریتی عەرەبی پاڕانەوە بیانپارێزن،، ئەو نەریتەیش بەشێوەیەکی رەمەکی بەلای خێڵە عەرەبییەکانەوە هێزێکی باشی هەیە.[٦٩] بێگومان لە بەرامبەری ئەم خزمەتگوزارییە گەورەیەشدا هیچ پارەیەك لە ئینگلیزەکان وەرنەگیرا.

وەك ئەوەی ئەم ململانە فرانکۆ– عووممانییانە لە سەرەتاوە وەك ئەنجامی سیاسەتی نەیاریکردنی یەکتری نەهاتبوونە ئاراوە، فڕەنسییەکانیش هەمیشە بەو خەونەوە ژیاون، کە لەناو بازاڕی مەسقەتدا جێگەی ئینگلیزەکان بگرنەوە. هەمیشە بە خەڵات بەخشین و پۆزشهێنانەوەیان ویستویانە برێك لەو تووڕەییانەی ئیمام لەبەرامبەر کارەکانیاندا کەم بکەنەوە. لە دەوروبەری ساڵی (١٧٦٠) دا پەیوەندییە بازرگانییەکانی نێوانی

---

[67] Miles, op. cit., II, 268-270, 274-275.

[68] چەندان داوای یەك لەدوای یەکی ئینگلیزەکان، هەر وەکو داوای فرەنسییەکان بۆ دامەزراندنی کارگەیەك لەلایەن ئیمامەوە ڕەتکراوەتەوە، بڕوانە سەرچاوەی پێشوولاپەڕە ٢٨٢، هەروەها :
Wilson, op. cit. , 189.

[69] لەو دەمەوە کە عەرەب ژیانی شارنشینییان هەڵبژاردووە ئەم نەریتەش کز بووە. بەڵام لەناو زۆرینەی خێڵە عەرەبەکاندا زۆر بەهێز ماوەتەوە و لەناو دانیشتوانی شارەکاندا بوونێکی نییە.

مۆریشیۆس و مەسقەت دەستی پێکرد و چالاکانە تا نزیکی کۆتـایی سـەدەکە بـەردەوام بوو. دورگـەی مۆریـشیۆس شـەکری هـەناردەی دەرەوە دەکـرد و زەیتـی ڕۆن ماسـی و خورما و قاوەی هاوردە دەکرد.

لە ساڵی (١٧٨١) دا قەیرانی ڕاستەقینەی فرانکۆ – عوومانی دەرکەوت. لـەو سـاڵەدا بە کردەوە چوارەمین پەلاماری سەر کەشـتییە بازرگانییـەکانی ئینگلیـز لـەناو بەنـدەری مەسقەتدا لەلایەن والییەوە پووچـەڵکرایەوە. پـاش ئـەوەی بـەم سەرنەکەوتنەشـیان زۆر تووڕەبوون سێ کەشتییە پڕچەککراوە فڕەنسییەکە بـەرەو بەشـی سـەرەوەی کەنـداوی فارس کەوتنە جووڵە. لە ڕێگەدا چاویان بە (ساڵح) کـەوت و دەسـتگیریان کـرد، (سـاڵح) یـەکێك لـە کەشـتیی (فورقاتـە)ەکـانی ئیمـام خـۆی بـوو. ئیمـامیش یەکـسەر دوونامـەی ئیدانـەکردنی ئـەم کـارەی نووسـی، یـەکێکیان بـۆ بەرپرسـیارانی مۆریـشیۆس و ئـەوی تریشیان بۆ حکومەتی فڕەنسی. لەوەش زیاتر هەستا بە دەسـت بەسـەرداگرتنی یـەکێك لـە سـێ کەشـتییە جەنگییەکـە. حکومـەتی فڕەنـسی لـە پاریـسەوە مەسـەلەکەیان بـە سـەلیقەوە وەرگـرت و مامەڵـەیان لـە تەکدا کـرد. هـاتن نیگـەرانیی خۆیانیـان لـەبارەی ڕووداوەکەوە دەربڕی و کەشتییەکیشیان لەبریی ساڵح نارد بۆ ئیمام، ناوی (کۆرێ دێ لا فرێنس) بوو.[٧٠] لەمەشەوە پەیوەندیی دۆستانە دەسـتی پێکـردەوە، ئەگەرچـی (کـۆرێ) لەڕێگاکەیدا بەرەو عوومان لەلایەن چەتەکانی ئینگلیزەوە دەسـتی بەسـەرداگیرا. بـەڵام لە ساڵی (١٧٩٠) دا فڕەنسییەکان کەشتییەکی تریان بۆ نارد و ئەمەیان گەیشتە دەست ئیمام.

شەڕی حەوت ساڵە بە ئاماژەکانی باڵادەستیی هێزی ئاویی بریتانیاشەوە لەو شـەڕەدا فڕەنسییەکانی ناچارکرد ئارەزووی ئەوە بکەن جارێکی تـر بـەدوای ڕێگایـەکی وشـکانیدا بگەڕێن لە دەریای سپیی ناوەڕاستەوە بەرەو هیندستان. بۆیە لەوەوە دەستیان پێکـرد، کە لێکۆڵینەوە لە گریمانەکانی گونجانی (کـەناڵی سـویس) بـۆ ئـەو مەبەسـتە بکەنـەوە. بۆیـە بـە بەرهـەمترین و خێراتـرین هـەل لـە دوا چارەکەی سـەدەی هـەژدە و سـەرەتای سەدەی نۆزدەدا دەرکەوت و بریتی بوو لەوەی هەریەکەی میسر و سعودیە بهێننـە ژێـر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیانەوە و هاوپەیمانێتییەکیش لەگەڵ ئێراندا دروست بکەن.

[70] Miles, op. cit., 277-278.

سالانی (١٧٩٠) ەکان گەشەیەکی جێگیری چالاکییەکانی فڕەنسایان بەخۆیانەوەبینی، نەك هەر لە عووممانداد، بەڵکو لە تەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوین و ڕۆژهەڵاتی نزیك و چەند بەشێکی دیاریکراوی هیندیشدا.

لەبەرامبەری ئەمەدا و بە دیوێکی دیکەدا کاریگەریی ئینگلیزیش لاواز بوو.

ئەم دوو ئاراستە پێچەوانەیە لە ساڵی (١٧٩٣) دا بووە هاندەرێکی تایبەت بۆ سەرهەڵدانی ناکۆکی و دژایەتی لە نێوانی بریتانیا و فڕەنسای شۆڕشگێڕدا. پەلامارەکانی فڕەنسا بۆسەر پاپۆڕ و کەشتییەکانی ئینگلیز لەناو دەریالووشی هیندیدا چڕبوونەوە. پەلامارەکانی فڕەنسا دەستبەسەرداگرتنی بڕێکی ئەو تالانیانەی ڕژێنرابوونە ناو بازاڕەکانی عووممانەوە و هەندێکیشیان لە کەلکوتا گیران و هەر لە هەمان ئەو بازاڕانەشدا، کە تیایاندا گیران دانرانەوە بۆ فرۆشتن.[٧١]

خەسڵەتی تایبەتمەندبوونی دەیەی نەوەدەکانی سەدەی هەژدە لەوەدا نییە، کە هەر زوو ئەم پەلامارانەی ئەم کەشتییە جەنگییانە دەستیان پێکردووە، بەڵکو لەوە پتر، لەوەدایە، کە پێیدەگوترێ سەرهەڵدانی (ئەرکە فڕەنسییەکان– ئەرك بە مانای مەهام– و–). هاوڵاتیانی فڕەنسی لە چەند ناوچەیەکی ڕۆژئاوای ئاسیا دەرکەوتن و هەموویان مەبەستی زانستی یان سیاسییان هەبوو، هەریەکەشیان بەشێوەیەك لە شێوەکان سەودابیەکیان بۆ خزمەتکردن بە پرسی نەتەوەیی خۆیان هەبووە. ئەمانە زۆرجار ئینگلیزیان بێزارکردووە، هیچ نەبێ لە کایە سیاسی– ئابورییەکاندا، بەڵام هیچیشیان لەو بێزارکردنە بەدەست نەهێنا.

یەکێك لە بەرچاوترینی ئەم ئەرکانە ئەوەیان بوو، کە لەلایەن حکومەتەوە کۆمەکی پێکرابوو، لە نێوانی سالانی (١٧٩٣–١٧٩٨) دا روویدا و لەلایەن دوو زانای سروشتناسەوە بەڕێوەبرا، کە بریتی بوون لە (بروجێر و ئۆلیڤێر) دانیشتوانە ئینگلیزەکانی ئەم سەردەمەی بووشەهر و بەسرە ،بە دوودڵییەوە وا دەزانن ئامانجی هاتنی ئەو سروشتناسانە ئەوەبووە لە بەغداوە و بەناو ئێراندا ڕێگایەك بەرەو هیندستان بکەنەوە.[٧٢]

---

[71] لەسالانی فەرمانڕەوایی سوڵتاندا لە (١٧٩٣–١٨٠٤) بڕی ئەو زیانانەی لەناو دەریالووشی هیندیدا لە بازرگانیی بریتانی کەوتن لە سێ ملیۆن ستەرلینی کەمتر نەبوون. – مایڵز, سەرچاوەی پێشوو, بەرگی دوو, لاپەڕە ٣٠٢.

[72] Wilson, op. cit., 190.

بۆ بینینی ڕاگەیاندنێکی کورت لەبارەی ئەم ئەرکەوە بڕوانە سەرچاوەکەی پێشوو، لاپەڕەکانی ١٨٩–١٩٠ هەروەها بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە: ◄◄

لە راستیدا ئەو دوو کەسە سەرکێشە فڕەنسییە لە ساڵی (١٧٩٦) دا سەردانی تورکیا و میسریان کردبوو، پاشانیش رێگای (حەڵەب– بەغدا) یان گرتبووە بەر بەرەو تاران و تارانیش دووایین خاڵی گەیشتەکەیان بوو. بە ووتەی خوودی (ئۆلیڤێر) "ئەو ئەرکەی بۆ ناو ئێران پێیان سپێردرابوو، ئەوپەڕی گرنگ بوو".[٧٣]

لەبەرئەوەی لەلایەن حکومەتەوە کۆمەکی پێکرابوو، سەرباری ئەوەشی، کە ئۆلیڤێر جەخت لەوە دەکاتەوە گرنگ بووە، بریتانیاش وا لێی تێدەگات، کە مەترسیدار بووە، ئەو ئەرکە لە دەرەوەی کایەی زانستەوە ئەنجام دراوە و هیچ ئەرکێکی زانستیی گرنگی بەپەلەی وا لە ئارادانەبووە. لە یەکەمین شوێنیاندا و پێموایە لە ئەرکەکانی تریشیاندا بوونی هیچ پلانێك لە ئەرکەکانیاندا دەرنەکەوتووە. تەنانەت گەیشتەکەشیان بۆ ئێران هەر شتێك بووە، لەدەرەوەی بیرلێکردنەوە. ئەنجامی پووختی سەردانەکەیان بۆ ئیمپراتۆریای عوسمانی بۆ ئەوە بووە میانکارییەك لەلای ئەو ئیمپراتۆریایە بکەن، بۆئەوەی فڕەنسا بتوانێت میسر داگیربکات، چونکە لەو دەمەدا بۆناپارت تازە کەوتبووە بیرکردنەوە لە میسر.

لە ئێران مەبەستەکەیان بریتی بوو لە هەوڵی سەرلەنوێ بوونیادنانەوەی ئەو کارگانەی وازیان لێهێنرابوو، لەگەڵ بوونیادنانی چەند کارگەیەکی نوێی تر و چەند ئاسانکارییەك، بەڵام هەوڵەکەیان شکستی خوارد. هەروەها لەو هەوڵەشدا سەرکەوتنێکیان بەدەست نەهێنا، کە دەیانویست ئێران قەناعەت پێبکەن، کە بە هاوبەرەیی لەگەڵ تورکیادا لەدژی رووسیا هەستنەوە.[٧٤]

لەکاتێکدا ئەم ئەرکانە ئارامیی ئینگلیزیان دەشێواند و ئەو رێوشوێنە سەختانەشی لە دەریاوە لەدژیان گیرابوونە بەر بووبوونە مایەی نیگەرانییان. لەو دەمەدا ناپلیۆن بۆناپارت لێدانێکی توندی ئاراستەی میسر و سوریا کرد و ئەمەش دەیەیەکی پڕ لە ململانەی ئەنگلۆ–فڕەنسیی هێنایە ئاراوە و سەرەتای سەردەمێکی پڕ لە ململانەی نێوانی ئینگلیز و فڕەنسای لەناو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەرپاکرد. سەردەمی ناپلیۆن لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا سەردەمێکی ناوازەی زۆر دیارە لە ناوچەی رۆژهەڵاتدا، نەك هەر

Watson, R. A., A History of Persia, from the beginning of the nineteenth century to the year 1858 (London, 1866), 99-100.

[73] Olivier, G. A., Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia, "Translated From French" (London, 1801), I, P. XXIX

[74] Wilson, op. cit., 189-190; Aitchison, C. U., Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and Neighboring Countries (revised., Calcutta, 1909) , XII, 7.

تەنها لەبەر رووداوەکانی ناوی، بەڵکو بەهۆی ئەو ئەنجامانەشەوە، کە لێیکەوتنەوە. کاردانەوەی خێرای ئینگلیز لەبەرامبەر ئەم مەترسییە نوێیەدا، ئەوەش هەوڵێکی چەشەکاریی پێکهێنانی بالادەستییەکی بریتانی بوو لەناو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە تا ئەمڕۆ. دیارە بەڕاستی ئەمەش سەرەتای کاریگەرییەکە نەبوو، بەڵکو سەرەتای تەواوی ئەو کاریگەرییە لە دەیەیەکی پاش ئەوەوە دەستی پێکرد.

٢-یەکەمین سەرکەوتنی بریتانیا لەبەرامبەر ناپلیۆندا (١٧٩٨-١٨٠١)

هەرچەند بۆناپارت پێیبکرێ خۆی لە مەترسییەکانی دەریا لادەدات، لەبەرئەوەی دەریا بەشێك نییە لە کارەکەی ئەودا، بەڵام بە پشتبەستن و متمانەکردن بە تواناکانی خۆی و هەڵپەی شوێنکەوتووەکانی هەوڵی پێکانی مەبەستەکەی خۆی دەدات، کە بریتییە لەوەی بە سەرمەشقکردنی نموونەی کارەکەی ئەلێکزاندەر بە حەڵەبدا بڕوات و لە فوراتەوە بپەڕێتەوە و پاشان ملی ڕێگای دیجلە و فورات بگرێت و بەرەو کەنداوی فارس شۆڕببێتەوە و لەوێشەوە بەدرێژایی کەنارەکەدا تا ئیندیز پەل بکوتێت[75].

بۆچوونێکی سەرنجڕاکێش هەیە لەم بەڵگەنامەیەدا دووپاتکراوەتەوە، مانای ئەم بۆچوونەش ئەوەیە، کە بۆناپارت لە بەرنامەیدا بووە هیندستان داگیربکات و لەوێشەوە لە ڕێگای رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاستەوە ملی ڕێگە بگرێتەبەر بەرەو گەیشتن بە ئامانجەکەی خۆی. دیارە ئەو بەڵگەیە راڤەکردنێکی سادەکراوەی کەسێکی بریتانیی دیار و بەرچاو بوو، کە لەبارەی مەترسییەکانی ناپلیۆنەوە بۆسەر ئیمپراتۆریا رۆژهەڵاتییەکەی خۆیان زەنگی مەترسیی لێدابوو. سەرباری ئەوەش، کە مەترسییەکە گەیشتبووە ئاستێکی بالا، گومانی ئەوەش پەیدابووبوو، کە ئەو دوژمنکارییەی فەرەنسا گەیشتبووە دوا ئاکامی رەشی خۆی.

کاربەدەستە بریتانییەکانی ناو هیند ترسێکی تایبەتییان لێنیشتبوو. "ئێمە هەست بە مەترسییەکی قووڵ دەکەین لەبارەی مەترسیی فەرەنساوە بۆسەر هیندستان. هەمیشە ئەو ئیمپراتۆریایەی ئێمە لە رۆژهەڵات لەلایەن فەرەنساوە چاوی تێبڕدراوە، هەروەها دەشزانین کە حکومەتی پێشوویان ئومێدی سووری ئەوەی هەبوو بتوانێت بە سووڕانەوەیەکی کورتتر لە ڕێگەی سەری ئومێدی باشەوە بگاتە هیندستان، هەروەها

[75] Henry Dundas, Secretary of War, to Lord Grenville, 13. 6.1798. (Autograph letter.) Quoted in Wilson, op. cit., In.

گومانێکمان لەوەش نییە، کە ئەم حکومەتەی ئێستەشیان سەرکێشی بە پلان و پرۆژەیەکی گەورەوە دەکات و پێوەری سەرسوورهێنەر و نائاساییش لەبەرچاو دەگرێ بە ئومێدی ئەوەی دەسەڵات و کاریگەریی بریتانیا لەم گۆشەیەی جیهاندا، ئەگەر قەڵاچۆیش نەکات، کەمی بکاتەوە".[76]

هۆکاری سەرهەڵدانی ئەم نیگەرانییە گەورەیە داگیرکردنی میسر بوو لەلایەن ناپلیۆن بۆناپارتەوە. لەپاش چەند و چوونکردنێکی درێژخایەن ئەوەبوو دواجار لە مانگی ئاداری ساڵی (١٧٩٨) دا حکومەتی فەرەنسی بڕیاری داگیرکردنی میسری دا. ئیدی سوپای فەرەنسا بەرەو (ماڵتە) کەوتە جووڵە و لە ١٩/ حوزەیراندا لەوێشەوە بەرەو ئەسکەندەرییە کەوتە جووڵە و لە ١/ تەممووزدا لە ئەسکەندەرییە لەنگەری گرت.[77]
لەوێوە ئیتر ، کە زانییان بۆناپارت بەرەو میسر بەڕێوەیە وەزیری جەنگی بریتانی و فەرمانڕەوا بریتانییەکانی هیند کەوتنە لێدانی زەنگی مەترسی ، هێشتا ناپلیۆن بەڕێگاوەبوو، ئەوان یەکەمین پەیامی خۆیانیان لەم بارەیەوە راگەیاند. داگیرکردنەکە بەڕێوە دەچوو، نیگەرانیی بریتانییەکانیش لەبارەی موڵکە دوورەدەستەکانی خۆیان لە هیندستان گەورەتر دەبوو، ئەمەش وایلێکردن زنجیرە رێوشوێنێکی باش لەبەرچاو بگرن. بە کاری رێکەوت ئەو نیگەرانییەیان دڵەڕاوکەیەکی سەرنجڕاکیش بوو. قورسی و درێژخایەنیی پەیوەندیکردن لە رێگای ووشکانییەوە، هەڕەشەی خەڵکانی عەشایەر بەدرێژایی رێگاکان، مەترسیی پەتا و نەخۆشی، کەمیی کەرەستەو پێداویستی، هەموو ئەمانە پێکەوە لەمپەری رێگر و پەکخەر بوون بۆ بە واقعی بوونی هەر هەڵپەیەك لەلایەن بۆناپارتەوە بۆ ئەوەی لە رێگای زەمینییەوە و لە میسرەوە رێگای شەڕێك بەرەو هیندستان بگرێتەبەر. . لەگەڵ ئێران و هەروەها لەگەڵ عووممانیشدا، کە سەرەکیترین دەوڵەتی عەرەبیی ناو کەنداوی فارس بوو، کۆمەڵە رێکەوتننامەیەکی چالاکانەیان هێنایەپێشەوە و لەبارەی میسۆپۆتامیاشەوە بۆ یەکەمین جار گرنگییەکی دیپلۆماسییانەی جدییانەیان پێدا.

سەرباری ئەوەش کاردانەوەی بریتانیا بەپێی مەترسییە گەورەکانی خۆیان بوو. توانییان ئاستانە بەلای خۆیاندا رابکێشن، بۆ ئەوەی بەمە بەشی رۆژئاوای رێگای

[76] "Extract of letter from the Secret Committee of the court of Directors, to the governor-General in Council of Bengal, dated 18th June, 1798. " Owen, S. J. (ed.), A Selection from Wellesley's Dispatches (Oxford, 1877), 2. Copies of this dispatch were transmitted to the Governors of Madras and Bombay.
[77] Cambridge Modern History, VIII, 594-596, 598, 599.

وشـكانيی بـەرەو هیندسـتان بپـارێزن. لـەناو هیندسـتان خۆیـشیدا بـۆ بـەهێزكردنی پلەوپایەی خۆیان سیاسەتێكی چالاكانەیان گرتەبەر.

كاروباری مامەڵە كردن لەگەڵ سوڵتانی ئیستەنبوڵدا درایە دەست حكومەتی نـاوخۆیی و مامەڵـەكردن لەگـەڵ رۆژهـەڵاتی ناوەڕاستیـشدا سـپێردرایە دەسـت حكومەتەكـەی هیندستان. رێكەوتننامەیەكی هاوپـەیمانێتی لەگەڵ توركیـادا دەسـت پێكرا و لـە رۆژی (٥/كـانوونی دووەم/١٧٩٩) دا لـە ئیـستەنبوڵ ئیمـزا كـرا. ئـەم رێكەوتننامەیـە لـە دیباجەیـەكی سـیانزە بەنـدی پێكهـاتبوو. دیباجەكـە ئامـاژە بـەوە دەكـات، كـە ئـەو رێكەوتننامەیە وەك كاردانەوەیەك بە (خیانەت و دەسـتدرێژییە بێشومارەكانی فڕەنسا) پێكهێنـراوە. بـەپێی بەنـدی یەكـەم، ئامـانج لـەو هاوپەیمانێتییـە هـەمان ئامـانجی ئـەو هاوپەیمانێتییەیە، كە لـە نێـوانی بریتانیـا و رووسـیادا ئیمـزا كـراوە. بـەڕوونی بـۆ ئـەوە سازكراوە هاوپەیمانێتییەكی سێ لایەنەی لەگـەڵ بریتانیـادا پـێ تـەواو بكـرێ و بریتانیـا سەری گرێ داوە كـە بێـت. بریتانیـای مـەزن و توركیـا بەهاوبەشـی لـە بەنـدی دووەمـدا موڵكـەكانی خۆیانیـان دەستنیـشان كـردووە"موڵكـەكانیان لـەپێش داگیركردنـی میـسر لەلایەن فڕەنساوە چۆن بووە، بەو شێوەیە دایاننـاونەتـەوە." ئـەم دابینبوونەشـیان وەك رووح و بابەتی سەرەكیی هاوپەیمانێتییەكەیان لەقەڵەم دەدرێ.[٧٨]

ساڵی (١٧٩٩) بۆ بریتانیا چەند ساڵێكی یەكلاییكەرەوە بـوو، بـۆ سـوڵتانیش شـتێكی لەوە كەمتر نەبوو، چونكە موڵكەكانی ئەمانیش راستەوخۆ كەوتبوونە بـەر پـەلامارەكانی بۆناپارت. سوڵتان هات شەڕی لـە دژی فڕەنـسا راگەیانـد، لەبەرئـەوەی ئـەوان میـسریان داگیركردبوو، میسریش بەشێكی دیار و بەرچاوی ناو موڵكەكانی ئیمپراتۆریای عوسمـانی بوو. وەڵام و كاردانەوەی بۆناپـارتیش ئـەوەبوو لـە بـەهاری سـاڵی (١٧٩٩) دا پـەلاماری سوریاشی دا، كە ئەوێیش ناوچەیەكی سەر بە ئیمپراتۆریـای عوسمـانی بـوو، بـۆ ئـەوەی لەوێشەوە بتوانێت پەلاماری ئیستەنبوڵیش بدات. بەڵام ئەم هێرشـەیان سـەرنەكەوتنێكی تراژیدییانە بوو. لە پایزدا كەنارە ئاوییەكانی میسر و سـوریا بـە كـردەوە لەلایـەن هێـزی دەریایی بریتانییەوە گەمارۆ دران و بەمەش رێگای ئەو كۆمەكە سـەربازیانە بەسـترا، كـە

---

[78] بۆ بینینی دەقی ڕێكەوتننامەكە بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:
Parliamentary History, XXXVI, 309-312; Parliamentary Debate, 1808, X , 497ff. In British and Foreign State papers, Vol. I, pt. I, 768-773,
بەداخەوە دیباجەی پەیماننامەكە بە تەواوی شێوێنراوە، چونكە هەر ئاماژەیەكی خراپی تێدابوبێ بۆ فرەنسییەكان تێدانەهێڵراوەتەوە و لابراوە

له فڕەنساوە بۆ سوپا فڕەنسییەکە دەهاتن. ئیدی بۆناپارت خۆی و دەستەیەك له باشترین ئەفسەرەکانی بەڕێگایەکی نهێنی لەمیسرەوە هەڵاتن و لە رۆژی ٩/ ئۆکتۆبەردا گەیشتنەوە فڕەنسا. ئەگەرچی سوپایەکی بەهێزی فڕەنسی هێشتا لە میسردا مابوونەوە، پێویستیی پێکەوە هاریکاریکردنی ئەنگلۆ– عوسمانی بەتەواوی لەوێ نەخەملّیبوو. روداوە گەورەکەی ناو میسر لە ساڵی (١٨٠١) دا گەیشتە ئاکامێکی سەرکەوتوو. لەو ساڵەدا ئەوەبوو هێزێکی بریتانیی بەتوانا لە هیندەوە بەناو دەریای سوردا هات و میسری داگیرکرد و فڕەنسییەکانیشی بە تەواوی تاراندە دەرەوە.

وەك بەرهەم و پاداشتێکی ئەوەی لە دژی فڕەنسییەکان، بریتانییەکان بەرەڤانییەکی سەرکەوتوویان لە میسر و سوریا کردبوو لە رۆژی (١٠/تشرینی یەکەم/١٧٩٩) دا "بە فەرمانی ئاستانەی شکۆدار رێگە بە کەشتییە بازرگانییەکانی بریتانیا درا ئیمتیازی بازرگانیکردن لەناو دەریای رەشدا وەربگرن." ئەم هەلەش بەباشی بۆ ئەوە قۆزرایەوە سەرلەنوێ جەختی لەسەر هاوپەیمانێتی و ئاڵوگۆڕی نێوانی ئەو دوو دەوڵەتە پێبکرێتەوە. زۆرترین بەشی بەڵگەنامەکەی نێوانیان بۆ جەختکردنەوە لەسەر ئەم مەبەستە تەرخان کرابوو. وا ئاماژە بەو یارمەتییەی بریتانیا کرا، کە ئەوە پشتگیریکردنێك بووە لە جیهانەکەی سوڵتان و لەمەوە بەڵێنی جدی درا، کە لە ئایندەدا یارمەتیی یەکتر ئاڵوگۆڕ بکەن. ئەو دەمە هێشتا هیچ پێشینەیەکی یەکەم سیمای غەزووکردنی هیند لەلایەن ناپلیۆنەوە دەرنەکەوتبوو، سوڵتانیش وا دانرابوو، ئەو هاوپەیمانەیە کە ناکرێ دەستی لێهەڵبگیرێ.

> ئەو هاوڕێیەتی و رێکەوتنەی، کە لە سەردەمانێکی زووەوە لەنێوانی ئاستانەی باڵادەست و خاوەن شکۆی هەمیشەیی و کۆشکی پادشایی بریتانیادا هەیە، ئێستا بە خۆشحاڵییەوە لەسەر بناغەی بەهێزی راستی و دڵسۆزی بووە بە هاوپەیمانێتی. سەرباری ئەو سوودە زۆرانەی کە هەردوو وڵاتەکە لەم پەیوەستە نوێیانە لەنێوانی هەردوو کۆشکی پادشاییدا چنیویانەتەوە، خوا یاربێت لە ئایندەشدا کاریگەریی باشی دەبێ.[٧٩]

[79] British and Foreign Papers, vol. I, pt. 1,766

دیپلۆماسیێتی و سوپای بریتانی له رۆژهه‌ڵاتی نزیکدا زۆر سه‌رکه‌وتوو بوون و سه‌رکه‌وتنه‌که‌شیان له هیندستان و رۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاستدا له‌وه که‌متر نه‌بوو. به‌هاری ساڵی (١٧٩٩) له هیندستانیشدا هه‌روه‌ك له‌ناو ئیمپراتۆریای عوسمانیدا به‌هارێکی یه‌کلاییکه‌ره‌وه بوو، ئه‌گه‌رچی سه‌رکه‌وتنه‌کان به دیپلۆماسیێتی به‌هێز و هێزی سه‌ربازیی کارامه‌وه نه‌بووایه به‌ده‌ستنه‌ده‌هاتن. ئه‌وه وێڵزلی خانه‌دان (لۆرد ریچه‌رد کۆلی وێڵزلی) فه‌رمانڕه‌وا گشتییه به‌تواناکه‌ی هیندستان(١٧٩٨–١٨٠٥) بوو، که جڵه‌وی شته‌کانی به‌ده‌سته‌وه گرتبوو. له رێگایدا بۆ دانیشتن له‌سه‌ر کورسیی حکومه‌تی باڵای که‌لکه‌تا، رۆژی (٢٦/نیسان/١٧٩٨) که گه‌یشته شاری مه‌دراس، هه‌ر یه‌کسه‌ر خۆیی ته‌رخان کرد بۆ نه‌هێشتن و لادانی دوو سه‌رچاوه سه‌ره‌کییه‌که‌ی مه‌ترسیی سه‌ر ده‌سته‌ڵاته زۆر باڵاکه‌ی بریتانیا له هیندستان، که بریتی بوون له (تیپوو سوڵتان–ی شاری میسۆر– که شارێکی باشووری هیندستانه–و–)له‌گه‌ڵ هاوپه‌یمانه‌کانیدا، که بریتی بوون له فڕه‌نسییه‌کان و کاریگه‌ریی ئه‌م فڕه‌نسییانه ته‌نانه‌ت که‌وتبووه سه‌ر (نیزامی حه‌یده‌رئاباد)، که هاوپه‌یمانێکی پێشووی بریتانیا بووه.

ئه‌م (تیپوو)ه دوژمنێکی سه‌رسه‌ختی بریتانییه‌کان بوو. شه‌ڕێکیشی له‌دژیان به‌رپاکرد و سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو. ئیتر که‌وتبووه خۆسازدان بۆ هێرشێکی گه‌وره. بێگومان (تیپووی هاوڵاتی) حسابی خۆیی له‌سه‌ر ئه‌وه کردبوو فڕه‌نسییه‌کان یارمه‌تیی بده‌ن، به‌تایبه‌تییش له مه‌شقپێکردنی سه‌ربازه خۆماڵییه‌کانی و پڕچه‌ککردنی سوپاکه‌یدا. ئه‌و هێزه فڕه‌نسییانه‌ی له‌گه‌ڵیاندا بوون، ئه‌گه‌رچی به ژماره‌ش که‌م بوون، به‌ڵام کاریگه‌رییه‌که‌یان زۆربوو، له‌گه‌ڵ خه‌ڵکه به‌سه‌ربازگیراوه‌کاندا ده‌گه‌ڕان ره‌نگی شۆڕشگێڕانه‌یان پێوه‌بوو، هێمای ئازادی به‌سه‌ر قۆپچه‌کانیانه‌وه نه‌خشێنرابوو.[٨٠] هه‌ر که لۆرد وێڵزلی گه‌یشته ناو خاکی مه‌دراس (ڕایمۆند) ی سه‌رکرده‌ی چالاکی ئه‌م هێزانه مرد. ئه‌وه‌ش روداوێکی خۆش بوو بۆ فه‌رمانڕه‌وای گشتی، به‌ڵام نه هه‌لومه‌رجه‌که بۆ ئه‌وه گونجاو بوو، تا ئه‌و خۆشییه هه‌ست پێبکرێ و نه بارودۆخه‌که‌ش هێنده ئارام بوو.

---

[80] Kaye, J. W. *The Life and correspondence of Major-General Sir John Malcolm* (2 vols. , London, 1856), I, 67-68.

هه‌روه‌ها بۆ زانیاریی زیاتر له‌باره‌ی کۆی چالاکییه‌کان و دژایه‌تیکردنه‌کانی تیپووه‌وه له‌دژی بریتانییه‌کان و هاوڕێیه‌تیی له‌گه‌ڵ فره‌نسییه‌کاندا بڕوانه نامه‌کانی خۆی له

Owen, op. cit., passim

لەپاش چەند مانگ لە خۆسازدانی ئاگایانە، کە سیستمێکی وردی تاوتوێکراوی هاوپەیمانی بەستنیشی تێدابوو لەگەڵ خەڵکە دەسەڵاتدارە ناوخۆییەکاندا، فەرماندەی گشتی هەستیکرد، ئیتر کاتی ئەوەهاتووە بکەوێتە جووڵە. فەرماندەی گشتی خزمەتێکی بە (تیپوو) کرد، ئەویش ئەوە بوو دوا ئاگادارکردنەوەی پێدا و پێی وت، کە چاری ئەو بریتییە لە خۆبەدەستەوەدانی تەواو. بەڵام ئەوەبوو داواکەی رەتکرایەوە، لەمەوە سوپاکان پڕچەککران، (میسۆر) یش لەرۆژهەڵاتەوە و لەلایەن چەند هێزێکەوە، کە لە بۆمبایەوە هاتبوون پەلاماردرا، لەرۆژهەڵاتیشەوە لەلایەن دوو سوپای ترەوە، کە یەکێکیان لەژێر فەرمانڕەوایی (ئارسەر ویڵزلی) ی برابچوکی فەرمانڕەوای گشتیدا بوو، کە پاشتریش بەناوی (دۆقی ویڵینگتن) ناسرا و ناوبانگی پەیداکرد. لە رۆژی (٤/مایس/١٧٩٩) دا (سێرینگاپاتام) ی پایتەختی میسۆر گیرا و تیپوو کوژرا و فڕەنسییەکان بێ ئومێدانە گەڕانەوە و خێرا پەیوەندیی دۆستانەی خۆیانیان لەگەڵ (نیزامی حەیدەرئاباد) دا تازەکردەوە.[٨١]

لۆرد ویڵزلی ئیتر دەستی بەتاڵ بوو بۆ مامەڵەکردنی چالاکانە لەگەڵ ئێران و عوومان، چونکە پێشتر لە مامەڵەکردن لەگەڵ ئەمانەدا هەولێکی ناسەرکەوتووانەی هەبوو. بە زوویی و پاش گەیشتنی بە هیندستان (میرزا مەهدی عەلی خان– کە پیاوێکی فارس بوو) ی وەك جێنشینی بریتانیا لە بوشەهر دیاریکرد و ئەوەشی پێسپاردبوو، کە چاودێریی بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لە عوومانیش بکات. لە رێگایدا بەرەو بوشەهر(ئەیلولی ١٧٩٨) میرزا مەهدی لایدایە مەسقەت و لە (١٢/ ئۆکتۆبەر) یشدا توانرا یەکەمین رێکەوتننامەی هاوپەیمانیی ئەنگلۆ–عوممانی ئیمزا بکرێ. ئیمام بەپێی ئەو پەیماننامەیە رازیبوو هاوڵاتییە فڕەنسیەکان لە هەرێمەکانی خۆی و کەشتییە فڕەنسییەکانیش لە بەندەرەکانی دەربکات. لەبەرئەوەی لەو دەمەدا هێشتا هەر شەڕی نێوانی ئینگلیز و فڕەنسا بەردەوام بوو. بواری بە کۆمپانیای رۆژهەڵاتی هیندستانیش دا، کە بێن کارگەیەك لە بەندەر عەباس دروست بکەن_پاشانیش هەر لەژێر قەڵەمڕەوی فەرمان و دەسەڵاتی خۆیدا_ ٧٠٠ – ٨٠٠ پاسەوانی هیندییان بۆ هێنان. سەرباری ئەمانەش بەشێوەی زارەکی رەزامەندیی لەسەر ئەوە پیشاندا، کە نوێنەرێکی کۆمپانیاکە لە مەسقەت نیشتەجێ ببێت، بۆئەوەی لەبارەی ئەو شتانەوە، کە هەردوولا نیگەران دەکات، راوێژ لەگەڵ ئیمامدا بکات. بە گەڕانەوەش بۆلای کاروباری بازرگانی، ئیمتیاز و

---

[81] Roberts, P. E. , History of British India (Oxford, 1938), 241-246; Kaye, op. cit., 66-85

ئاسانکاریی ئەوە درایە بازرگانە عووممانییەکان، کە ئەمانیش بتوانن لە هەرێمەکانی سەر بە بریتانیادا بازرگانی بکەن. {بەمەش (سولّتان) سەید سولّتان ی ئیمامی مەسقەت(١٧٩٣–١٨٠٤)بوو بە یەکەمین میری ناو دوورگەی عەرەبی، کە پەیوەندییەکی سیاسییانە لەگەڵ بریتانیادا دروست بکات..}[٨٢]

مانگەکانی زستانی (١٧٩٨–١٧٩٩) کاتێکی لەبار نەبوون بۆ فەرمانڕەوای گشتی، بۆ ئەوەی بتوانێت ریزەکانی ئێران و عوومان لەدژی فڕەنسا یەکبخات. لەگەڵ ئێراندا هیچ شتێکی وا بەدەست نەهات، کە شایانی باس بێت. ئەو رێکەوتنە بەراییەیش، کە لەگەڵ عوومماندا ئیمزا کرا بەهایەکی کەمی هەبوو. بۆ دڵنیاییش لە کەم بەهاییەکەی، ئەو رێکەوتننامەیە لە هەلومەرجێکی نالەباردا ئیمزا کرابوو. داگیرکردنەکەی میسر لەلایەن بۆناپارتەوە تا دەهات قەببەتر دەبۆوە، ناوبانگی فڕەنساش هەر بەرەو سەرەوە و بۆ ئاستی باڵاتر دەکشا. بەدیوێکی تریشدا فەرمانڕەوای گشتی هێشتا هەر دەبوو بە تەنگی ئەو مەترسییە گەورانەوە بێت، کە لەناو خوودی هیندا بۆی دروست دەبوون. ئیمامی عوومانیش، کە خۆی هەر مەیلێکی تایبەتی لەبەرامبەر بریتانییەکاندا نەبووە، گوێی بۆ فڕەنسییەکان شل کردەوە و بازاڕەکانی خۆیانی کردەوە بەڕووی ئەو کاڵا بازرگانییە نرخ نزمانەی، بریتانییەکان کە دەستیان بەسەردا گیرابوو. هەروەها بۆناپارتیش ئیمامی بە هاوڕێیەکی باشتر لە تیپوو بۆ خۆی و بە دوژمنی تەواوی بریتانیاش دادەنا، وەك ئەوەی لەم نامانەدا هاتووە:

قاهیرە / ٢٥/ کانوونی دووەم/ ١٧٩٩

بۆ ئیمامی مەسقەت

ئەم نامەیەت بۆ دەنووسم بۆ ئەوەی لە گەیشتنی سوپای فڕەنسا بۆ میسر ئاگادارت بکەین. لەبەرئەوەی تۆ هەمیشە دۆستمان بوویت، پێویستە دڵنیات بکەین لەوەی ئارەزوومانە هەموو ئەو کەشتییە بازرگانییانە بپارێزین، کە تۆ بتەوێت بیاننێریتە سوێس. هەروەها تکای ئەوەشت لێدەکەم، لە یەکەمین هەلدا، کە بۆت رەخسا، ئەم نامەیەم کە لەناو ئەم نامەیەی خۆتدایە بگەیەنیت بە تیپوو ساحیب.

ئیمزا / بۆناپارت

[82] Miles, op. cit., Ii, 291.

قاهیره/ ٢٥/ کانوونی دووەم/١٧٩٩

بۆ تیپوو ساحیب

دیاره تۆ زانیاریت پێدراوه لەسەر ئەوەی، کە من بە سوپایەکی بێشومار و سەرسەختەوە گەیشتومەتە کەنارەکانی دەریای سوور. ئارەزوومە لەدەست ئاگر و ئاسنی ئینگلتەره دەرتبهێنمە دەرەوە. تامەزرۆم و بەپەلەم لەبارەی ئەو پۆست و ئاستە سیاسییەوە، کە ئێستە خۆتی تێدا دەبینیتەوە زانیاریم دەست بکەوێت.

هەروەها حەز دەکەم کەسێك بنێریت بۆ سوەیس، کە کارامە و جێگە بڕوای خۆت بێت، بۆ ئەوەی ئێمە بتوانین راوێژێکی لەگەڵدا بکەین.

ئیمزا

بۆناپارت[٨٣]

ئەم نامانە لەلایەن (کاپتن ویڵسن) ەوە دەستیان بەسەردا گیرا، کە کرێگرتەیەکی ئینگلیز بوو لە شاری (موکە– کە شارێکی بازرگانییە لەسەر کەنارە ئاوییەکانی یەمەن) و پاشان ناردنی بۆ هیندستان. بەڵام بەڕێکەوت تا رۆژی (٤/ئایار/١٧٩٩) نەگەشتنە دەستی لۆرد ویڵزلی، لەبەرئەوەی رێگاکانی پەیوەندی لەو دەمەدا خاو بەڕێوەدەچوون و دوورییەکی زۆریش لەنێوانی قاهیره و هیندستاندا هەیە. بە دەربڕینێکی دیکە، نامەکان لە بەهارێکی درەنگدا گەیشتنە دەست فەرمانڕەوای گشتی و ئەو کاتەش ئەو تازە ئاماژەکانی سەرکەوتنی خۆیی بەسەر تیپوو و هاوپەیمانە فرەنسییەکانیدا بەدەست گەیشتبوو. لەبیرمان نەچێ لە کاتێکی درەنگی بەهاری ئەو ساڵە و سەرەتای هاوینیدا بریتانییەکان سەرکەوتنێکی یەکلاکەرەوەیان بەسەر فرەنسییەکانی ناو سوریا و میسردا بەدەستهێنابوو. لەناوەڕاستی ساڵی (١٧٩٩) دا سومعەی بریتانیا لە رۆژهەڵاتدا رووی لە هەڵکشان کردبوو، لە بەرامبەریشدا ناوبانگی فرەنسییەکان رووی لە دابەزین بوو. ئەمەش هەلومەرجێکی خوازراو و لەباری هێنایەپێش بۆ ئەوەی لۆردی ویڵزلی گوشاری دەستپێکردنی دانووستاندن بخاتەسەر هەریەکە لە ئێران و عوممان. گەیشتنی دوونامەکەی بۆناپارت بە فەرمانڕەوای گشتی لەم کاتە گونجاوەدا بوو، دیاربوو کاریگەرییەکیشیان هەبوو لەسەر سووربوونی فەرمانڕەوای گشتی، ئەگەرچی پێویست

---

[83] لە سەرچاوەی پێشووەوە وەرگیراوە، لاپەڕە ٢٩٠.

نـەبوو گرنگییـەکی زۆر بـدرێ بـەو دوو کەسـە، چـونکە پـەیوەندییـەکانی ئیمـام و تیپـوو لەگەڵ فڕەنسییەکاندا شتێك نەبوو، کە حکومەتەکەی هیندستان ئاگای لێی نەبێت.

نێردراویان بۆ ئێران بریتی بوو لە کاپتن (جۆن مالکۆڵم- کە پاشتر بوو بە سێر جۆن مـالکۆڵم) و ئەرکەکەشـی وەك خـۆی باسـی لێکـردووە بریتـی بـووە لـەوەی (ڕێگـری لەگریمانی هەر هەوڵێکی ئـەو فڕەنـسییە خراپـەکار، بـەڵام چـالاك و دیموکراتانـە بکـات) بۆئەوە راسپێردرابوو، کە ئەگەر هەر پێشێلکارییەك بەرامبەر بە هیندی بریتانی رووبدات، ئـەوە مـسۆگەر بکـەن، کـە ئێـران لـە دژی (زەمـان پاشـای ئەفغانـستان) پـشتگیریی بریتانییـەکان بکـات و هـەروەها هـانی بازرگانییـەکی ئـەنگلۆ-فارسـییش بـدات و ئـەو بازرگانییەش بخاتەوەگەڕ. ئەمانە سێ دۆسییەی ئەرکەکەی مالکۆڵم بوون لە ئێران.[٨٤]

لـەبارەی عوومانیـشەوە دەبـوو پەیماننامەکـەی سـاڵی (١٧٩٨) نـوێ بکاتـەوە و چاوبخاتە سەر ئەوەش، کـە کاریگەرییـەکانی فڕەنـسا بەباشـی لـەو ناوچـە سـتراتیجییە بنەبڕ بکرێ.

لەسەر رێگاکەیدا بەرەو ئێران مالکۆڵم لە مەسقەت راوەستا، بۆ ئەوەی بتوانێت پێش ئەوەی ئەرکەکەی دەست پێبکات، لە گرفتەکەی ئەوێ تێبگـات. بـۆ موجامەلـە چـەندان هاتوچۆ و سەردانی پارێزگاری شـارەکەی کـرد، هـەر لەگـەڵ رۆشـتنی ئیمامـدا، کـە لـەو دەمەدا وەك بەشداریکردن لە شاندێکی نێـردراودا دەچـووە شـوێنێکی کەنـداوی فـارس، ئـەمیش راسـتەوخۆ ملـی دەریـای گـرت. لـە رۆژی (١٨/کـانوونی دووەمـی/١٨٠٠) دا لـە دورگەی (حەنجام) سـەرکەوتە سـەر کەشـتییەکەی ئیمـام. ئـەم نێـردراوە بریتانییـە زۆر کارامانـە کـاری لەسـەر هیـوا و ترسـەکانی ئیمـام کـرد و مەسـەلەیەکی باشـی لەسـەر سەرنەکەوتنەکەی بۆناپارت لە میسردا دروستکرد. ووتی : فڕەنسییەکان"ئەو نەتەوە بێ یاسایە هەموو پەیماننامەکانیان پێشێل کـردووە و پـەلاماری میـسریان داوە، خۆیانیـان کردووە بە پێشەنگی سەر رێگاکانی شـارە پیرۆزەکـانی مەکـە و مەدینـە، بێگومـان خـوا خـۆیی نانیـان دەبـڕێ و ئـەوە خواسـتی خـوا بـووە، بـەو بەزەییەیـەوە نەیویـستووە بریتانییەکان لەو گۆشـەیەدا خۆیـان مانـدوو بکـەن. ئـەوەتا فڕەنـسییەکانی بـەو بەزینـە گەیاند و دەبینی پاشماوەی سوپاکەیان لە خەمی ئەوەدان چۆن بە سەلامەتی لـە میـسر دەربـچن ."[٨٥] مـالکۆڵم لـە بەرامبـەر ئەمەشـدا ئامـاژە بـەوە دەدات کـە بریتانیـا

---

[84] Kaye, op. cit., I, 89-90.

[85] لە سەرچاوەی پێشووەوە وەرگیراوە، لاپەڕە ١٠٧ .

بەپێچەوانەی ئەوانەوە سەرکەوتنی باشی بەسەر تیپو و هاوپەیمانە فڕەنسییەکانیدا بەدەستهێناوە. هەموو پەلامارەکانی بۆناپارتی بۆسەر میسر و سوریا پووچەڵ کردۆتەوە. هەروەها ماڵکۆڵم ئاماژەیەکیشی دایە سەرکەوتنە کۆنەکانی خۆیان بەسەر هۆڵەندییەکانیشدا، کە ئەگەرچی کۆن بووە، بەڵام سەرکەوتنێکی جوان بووە. هەروەها وتووشیەتی، کە بەندەرە دەوڵەمەند و گرنگەکانی هیندستان کەوتوونەتە ژێر کۆنترۆڵی بریتانیاوە و ئەگەر هاوپەیمانێتییەکی راستەقینەی ئەنگلۆ- عوومانی دروست ببێ، ئەوا ئەو بەندەرانەش بۆ بازرگانە عومانییەکان کراوە دەبێ. بەڵام بەدیوێکی تریشدا، ئەگەر ئیمام گرێدانی ئەو هاوپەیمانێتییەی بەلاوە باش نەبێت و بەردەوام بێت لە پەیوەندییە دۆستانەکانی خۆی لەگەڵ فڕەنسییەکاندا، ئەوا بەرپرسانی بریتانیا بەپێی پێویست ناچار دەبن هەموو بەندەرە بریتانییەکان لە بازرگانە عوومانییەکان قەدەغە بکەن و عوومانیش وەك دەسەڵاتێکی بێگانە سەیر بکەن.

ئیمامیش، کە بەباشی گوێی بۆ قسە کاکڵەدارەکانی ماڵکۆڵم گرتبوو، تەواو بەئاگاش بوو لە گۆڕانی رەوتی روداوەکان. بۆیە دەبوو بەزوویی بڕیاری خۆی بدات، ئەوەبوو رێکەوتننامەکەی ساڵی (١٧٩٨) نۆژەن کرایەوە و بەندێکی ئەوەشیان خستەسەر ، کە دەبێ نوێنەرایەتییەکی سیاسیی بریتانیا لە مەسقەت بکرێتەوە. لەناو ئەو ستافەدا، کە لەگەڵ ماڵکۆڵمدا چووبوونە ئەوێ یارمەتیدەرێکی تایبەتی خۆی هەبوو ناوی (سەرجیۆن بۆگڵ) بوو، بەتایبەتی بۆ ئەوە برابوو ئەو پۆستە نوێیە لە مەسقەتدا وەربگرێ. بۆگڵ هەر بەزوویی توانیی جێگەی ئەو دکتۆرە فڕەنسییە بگرێتەوە، کە بەدەر لە کاری پزیشکییانەی خۆی راگر و چاودێریکاری بەرژەوەندییەکانی فڕەنساش بوو لە مەسقەت. لە پەیوەندی لەگەڵ ئەم مەسەلەیەدا (کای-١٨٥٦) دەڵێ : "لە رۆژهەڵاتدا دوو دەروازەی گەورە بەڕووی گۆڕەپانە گەورەکەی دیپلۆماسیەتی بریتانیادا کراونەتەوە. یەکیان بازرگانییە و ئەوی تریشیان پزیشکییە. لەڕاستیدا ئێمە لەم رووەوە قەرزاربارى ئیمپراتۆریاکەی خۆمانین"[٨٦]

لەپاش ئارامگرتنی گرفتەکەی عومان، ماڵکۆڵم گەیشتەکەی بەرەو ئێران دەستپێکرد و لەوێش باروذۆخێکی ئاڵۆزی نائاسایی بینی. زوو ئەوەی بۆ ئاشکرابوو، کە

---

[86] سەرچاوەی پێشوو. بۆزانیاریی زیاتر لەبارەی ئەم پرۆژە ئەنگلۆ-عوومانیەوە بڕوانە سەرچاوەکەی پێشوو، لاپەڕەکانی ١٠٥-١١٠. بۆچوونێکی کورتکراوە لە گتێبەکەی مایلزیشدا هەیە، هەمان سەرچاوە، بەرگی دووەم، لاپەڕە ٢٩٢-٢٩٣.

سەرکەوتنەکەی دەوەستێتە سەر ئەوەی، کە بەشێوەیەکی تایبەت دیاری و خەڵاتی گرانبەها دابەش بکات و لە گوتار و دەستپێشخەریی قسەکانیشیدا پشت بە شێوازی ڕەسمیی سەرنجڕاکێش ببەستێت و لەسەروو هەموو ئەمانەشەوە، دەبێ بەپێی پێویست ئەو شتانەی پێشکەشی شا دەکرێ، لە ئاستێکی زۆر باڵادابن. لەشایشەوە بەرەوخوار دەبێ هەموو کاربەدەستەکان، هەریەکەو بەپێی پۆستی خۆی چاوەڕوانی وەرگرتنی خەڵات بکات. ئەم بۆچوون و پێشبینییانە بەپێی هەلومەرجێك گرنگییەکی تایبەتییان هەبوو، بەتایبەتیش ئەو هەلومەرجەی، کە دەبوو مالکۆلم کاری تێدابکات. لەکاتێکدا، کە بە توندی بەتەنگ ئەو ئەرکەوەبوو، کە بۆی چووبوە ئەوێ، بڕیاریشی دابوو لە بەخشینی دیاری و خەڵاتیشدا دەست بڵاوبێ. هەروەها بڕیاریشی دابوو بەتەنگ مەسەلە گرنگە ڕەسمییەکانی ئەو ڕۆژگارەشەوە بێت.[87] بەڵام لەکاتێکدا خەریکی سەرچەماندنەوەی ئەم دوو قورسییەی سەر ڕێگاکەی بوو، بەدەم سەرهەڵدانی گرفتی سێیەمەوە سەردەمێکی سەختی گوزەراند.

ئەو لە ئاستێکی هێندە بەرزدا نەبوو، بەپێی پێویست بتوانێت دانووستاندنی هاوپەیمانێتییەکی گرنگ لەگەڵ دەسەڵاتە باڵاکانی ئێراندا بکات، ئەو تەنها نێردراوێکی فەرمانپێکراوبوو، بڵێین تەنها کاپتنێك بوو، بۆیە نیمچە نائومێدێك بوو لەبارەی سەرکەوتنی خۆیەوە بەسەر ئەو ئەرکەیدا. لەوانەیە چەند لاپەڕە نووسینمان پێویست بێ تەنها بۆئەوەی کورتەیەك لەبارەی ئەوەوە پێشکەش بکەین، کە مالکۆلم چۆن ئەم گرفتەی چارەسەر کردووە. بەڵام لە دووایدا بە پەنابردن بۆ بەهانەی هەڵبەستراو، هەڕەشە، بەڵێندان بۆ ماوەیەکی کاتیی چەند مانگێ، مەبەستەکەی خۆیی پێکا و ڕێگەی پێدرا بچێتە تارانی پایتەخت.

لە نووسینەوەی ژیاننامەکەی خۆیدا دەنووسێ"باڵەکەی خۆی بریتی بوون لە شەش پیاوی خانەدانی ئەوروپی، دوو کوڕ کە کاری ڕوپێوییان کردووە، ٤٢ سەرباز لە سوارەی چەکداری مەدراس، ٤٩ نارنجۆك وەشێنی خەڵکی مۆمبای، ٦٨ خزمەتکار و بەردەستی هیندی، ١٠٣ یاوەری فارس ، لەگەڵ ٢٣٦ و شەش خزمەتکار و یاوەری پیاوە

---

[87] ئەم دوو تایبەتمەندییەی خەڵکە ڕەسمییە کاربەدەستەکانی فارس، دیاری وەرگرتن و ڕۆتینی ڕەسمیی ئەو ڕۆژگارە زۆر بەباشی لەو سەرچاوەیەی پێشوودا و لە لاپەڕەکانی ١١١-١١٣ دا باس کراون . بۆ بینینی نمونەیەکی باش لەبارەی مۆدێلی زمانی ڕەسمییەوە بڕوانە ئەو سەرچاوەیەی خوارەوە.

خانەدانەکانی ناو ئەو ئەرکەی کاریان بۆ دەکرد."[88] بۆیە ئیتر شتێکی سەیر نەبوو بەهۆی ئەو خەرجییە زۆرانەوە زۆر ئاستەنگی دارایی لە هیند دەربکەون.

دواجار مالّکۆلّم گەیشتە تاران و دەستی دایە سازکردنی دانووستاندنی پەیماننامەیەکی سیاسی و یەکێکی ئابووری.[89] لە مانگی کانوونی دووەمی (١٨٠١) دا ئەم هەولّانەی تاجی سەرکەوتنیان لەسەرنا. هەردوو هاوپەیمانێتییەکە لەلایەن (حاجی ئیبراهم خان) ی نوێنەر (فاز عەلی شا) و (کاپتن جۆن مالّکۆلّم) ی نوێنەری فەرمانڕەوای گشتیی هیندەوە ئمیزاکران. هاوپەیمانێتییە سیاسییەکە پێکهاتبوو لە دیباجەیەك و پێنج بەند و بەگشتییش هەموویان لەسەر خواستی بریتانیا بوون. بەرجەستەکردنی ئەو ئامانجە سەرەکییەبوون، کە بریتی بوو لە ئەرکە سەرەکییەکەی مالّکۆلّم، ئەویش دەیکردە پاراستنی هیند لە هەر دەستتێوەردانێکی فڕەنسی و ئەفغانی. شا قایل بوو کۆمەکی سەربازیی تەواو بۆ بریتانیا ئامادەبکات بۆ بەرەڤانیکردن لە هیند لە دژی هەرکام، یان هەردووکی ئەم دوو هێزە گومانلێکراوە. بەم دیویشدا بریتانیاش بەڵێنی دا، کە ئەگەر پێویستی کرد شا بۆ بەجێگەیاندنی ئەو بەڵێنانەی دابووی بریتانییەکان کەوتە شەڕەوە لەگەڵ فڕەنسادا (هەرچەند لە توانایاندابێت لە بارکردن و گواستنەوە و گەیاندنی سوپای ئێراندا کۆمەك بکەن و چەندیش پێیانبکرێت بەپێی پێویست گەنجینە و لۆجستی سەربازییان بۆ دابین بکەن.)[90] بەڵێنی ئەوەی پێنەدرابوو، کە ئەگەر شەڕی لەدژی ئەفغانستان بەرپاکرد یارمەتیی پێبدرێت. رووسیاش، کە سەرەکیترین سەرچاوەی هەڕەشەی سەر شانشینیەکەی ئەو بوو، بەتەواوی فەرامۆش کرابوو. ئەم هاوپەیمانێتییە سیاسییە سەرکەوتنێکی تەواو بوو بۆ بریتانیا.[91] پەیماننامە ئابوورییەکەیش هەروەها بوو، ئەگەرچی بەدڵنیاییەوە لەڕووی گرنگییەوە ئەمەیان لەچاو سیاسییەکەدا شتێکی ناوەندی بوو. هەموو ئەو ئیمتیازە ئابوورییانەی پێشتر بە بریتانیا

---

[88] هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ١١٦.

[89] بۆبینینی باسێکی درێژ، بەلّام سەرنجڕاکێشی ئەم دانوستاندنە بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو- لاپەڕەکانی ١١٧-١٥٤

[90] Aitchison, C. U., Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighboring countries (Revised ed., Calcutta, 1909), XII, 41-42.

[91] Text in ibid, 38-42 S synopsis of the treaty is given in Hertslet, Sir Edward, Treaties, etc., concluded between Great Britain and Persia, and between Persia and other powers, wholely or partially in force on the last April, 1891(London, 1891)1

درابوون نۆژەنكرانەوە(چەند شتێكی زۆری نوێی تریش بەدەستهاتن و هەروەها ئەو بڕی باجەیش، كە لە كڕیاران وەردەگیران كەم كرانەوە بۆ ڕێژەی لەسەدا یەك.)[٩٢]

دوائاكامی ئەم پەیماننامانە ئەركەكەی مالكۆڵمیان بە كۆتاییەكی سەركەوتوو گەیاند. لەمانگی كانوونی دووەمی (١٨٠١) دا ئێران و عووممان هاوپەیمانی بریتانیای مەزن بوون. هەروەها میسۆپۆتامیاش دۆست بوو، ئەگەرچی پەیوەندییەكانی لەگەڵ بریتانیادا لە هەلومەرجێكی دانسقەدا بوو. وڵاتەكە بەناو لەژێر دەسەڵاتی سوڵتاندا بوو، بەڵام خۆی لەڕاستیدا لە بوونی تێزێكی گەورەی سەربەخۆیی بەهرەمەند بوو. والی (فەرمانڕەوا) ی بەغدا فەرمانی هەموو شتەكان بەدەست خۆی بوو، بەڵام بەناو سەر بە سوڵتان بوو، تەنانەت دوو فەرمانڕەواكەی تری بەردەستیشی، كە والییەكانی بەسرە و موسڵ بوون جاربەجار پاشای راستەقینە بوون و فەرمانیان بەسەر دەزگای دادوەریی خۆیاندا هەبووە. ئینگلیزەكان زۆر بە ئاگاییەوە مامەڵەیان لەگەڵ ئەم راستییەدا دەكرد، بۆیە وا راهاتبوون بۆ هەر مەسەلەیەك پەیوەندیی بە میسۆپۆتامیاوە هەبوایە راستەوخۆ مامەڵەیان لەگەڵ والییەكاندا دەكرد. یەكەمین پەیوەندیی ئەوان لەگەڵ والیی بەسرەدا بووە، كە شوێنەكەی نزیكترین شوێن بووە لە كەنداوی فارسەوە. لە ڕێگەی ئەوەوە بوو توانییان تەنازولەكانی ساڵانی ١٦٣٩ و ١٧٢٨ و هەروەها ١٧٣١ یش بەدەستبهێنن. ئەم تەنازوڵانە یەك بەدووای یەكدا هەر بۆ ئەوە بوون رێپێدانێكیان پێ وەربگیرێ بۆ ئەوەی لەناو بەسرەدا كارگەیەك دروست بكرێ و باجی سەر كاڵا ئینگلیزییەكانیش دیاری بكرێ بە لە سەدا سێی نرخەكانیان. ئەگەرچی لەوە ناچێ دەقی هیچ كامی ئەم تەنازولانە لەبەردەستدابن، بەڵام ژمارەی ئەو بەڵگەنامەی بڕواپێكراوانەی ئاماژەیان پێدەكەن، كەم نین.[٩٣] كۆنترین بەڵگەیەك، كە بوونی هەبێت ئەو فەرمانەیە، كە لەساڵی (١٧٥٩) دا لەلایەن سولەیمان پاشای والیی بەغداوە بۆ بریتانیا دەركراوە. ئەو فەرمانەش سەلماندن و جەخت لەسەر كردنەوەیەكی دڵنیای سەر ئەو ئیمتیازاتانە بووە، كە تا ئەوكاتە لەلایەن ئاستانەوە بە بریتانییەكان درابوون.[٩٤]

---

[92] Aitchison, op. cit., 7. Text of the economic treaty, ibid, 42-46

واتە بۆ بینینی دەقی پەیماننامە ئابوورییەكە بڕوانە سەرچاوە پێشووەكەی ئایچسن لاپەڕەكانی ٤٢–٤٦

[93] Aitchison, op. cit., XI, 1.

[94] دەقی ئەو فەرمانە لەسەرچاوەی پێشوودایە، لاپەڕە شەش، لەبارەی كۆنترینی ئەو تەنازوڵانەشەوە، كە لەلایەن ئاستانەوە پێشكەش كراون بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە، بەشی یەك، سێكشنی یەك.

هەروەها بریتانیا دانانی چەند کرێگرتەیەکی بازرگانیی لە هەریەکەی بەغدا و بەسرە بۆ خۆی مسۆگەرکرد و ئەوەی ناو بەسرەیان تا نزیکی سەدەی نۆزدە بۆ ئەو زۆر گرنگ بوو. ئەو کرێگرتەیەی ناو بەسرە لەپێش ئەوی ترەوە کرا بە کۆنسڵ.(هێنری نێڤیڵ) ی باڵوێزی بریتانی لە ئیستەنبوڵ توانیی لەساڵی (١٧٦٤) دا فەرمانێکی ئاستانە بەدەست بهێنێت بۆ ئەوەی (ڕۆبەرت گاردن) لە کۆمپانیای ڕۆژهەڵاتی هیندییەوە بێت و وەك باڵوێزی بریتانیا لە بەسرە دەستبەکاربێت. ئەوەبوو ئیمتیاز و حەسانەی باش باری بەسەر یەکەمین کۆنسڵی بریتانیی دەستنیشانکراو بۆ میسۆپۆتامیادا.[٩٥]

لەبەغدایش ئاژانسێکی نیمچە هەمیشەیی دانرا، سەرەتا لەساڵی(١٧٥٥) دا ئەو پۆستە بە کابرایەکی ئەرمەنی پڕکرایەوە و دەساڵ پاش ئەویش ئینگلیزێك چووە جێگەکەی. لەساڵی (١٧٦٥) یشدا پرۆپۆزەڵێك بۆ دانانی ئاژانسێکی هەمیشەیی لە بەغدایش ئامادەکرا، بەڵام پرۆژەکە لەلایەن ئەنجومەنی بەڕێوەبەرانی کۆمپانیاکەوە پەسەند نەکرا. لەساڵی (١٧٨٣) دا پۆستەکە کرا بە هەمیشەیی و کەسێکی ئینگلیزی ڕەسەنی بۆ دەستنیشانکرا.[٩٦]

لەساڵی (١٧٩٨) ەوە بریتانیا کەوتە ئەوەی گرنگییەکی دیپلۆماتیانە بە بەغدا بدات. ئەوەبوو بریتانییەك لەوێ دیاری کرا (ئەرکە سەرەکییەکەی بریتی بوو لە گواستنەوەی هەواڵگران_ئیستیخبارات_ بەسەر وشکانیدا لەنێوانی بریتانیا و هیندستاندا و چاودێریی هەڵسوکەوتی نێردراوە فڕەنسییەکان بکات و ڕاپۆرتیان لەبارەوەبدات، بەتایبەتییش ئەو پرۆژەیەی ناپلیۆن هەیبوو بۆئەوەی لەڕێگەی میسر و دەریای سوورەوە بتوانێت هیندستان داگیربکات.)[٩٧]

لە دوو ساڵی پاشتردا، کە بریتانیا کەوتە ئەوەی کاردانەوەی خەستی بەرامبەر بە مەترسییەکانی فڕەنسا بۆسەر ڕۆژهەڵات هەبێ، ئیترگرنگیی دیپلۆماتییانەی بەغدا وەك شتێکی بەرچاو دەرکەوت.

لە ساڵی (١٨٠٢) دا (لۆرد ئێلجین) ی باڵوێزی بریتانیا لە ئیستەنبوڵ داوایەکی ئیمپارتۆرییانەی لە سوڵتانەوە پێگەیشت، تێدا ئاگادار کرابۆوە، کە ئاستانە (هارفەرد

[95] دەقی فەرمانەکە و هەروەها بڕوانامەکەی باڵوێزی بریتانیاش لە ئیستەنبوڵ لەشکۆی ئەو فەرمانەدا، لەناو سەرچاوەی پێشوودا هەن، لاپەڕەکانی ٦–٩.

[96] Longrigg, op. cit., 188; Aitchison, op. cit., 2.

[97] هەمان سەرچاوەی پێشوو، لۆنگریگ، لاپەڕە ٢٥٤

جۆنز) ی وەك باڵوێزی بریتانیا لە بەغدا و دەوروبەرەکەی بەلاوە پەسەندە.[98] ئیمتیازی تەواو و حەسانەی بێشومار رژان بەسەر جۆنزیشدا. بۆ نموونە دەیتوانی لەگەڵ دەستوپێوەندەکانیدا و بەخواستی خۆی بەناو تەواوی وڵاتەکەدا گەشت و هاتوچۆ بکات، هەر خواستێکی هەر کۆمەکێکی هەبووایە بۆی جێبەجێ دەکرا. بە رێکەوت و لە بەختی باشی ئەو، والیی بەغدایش هەر وەك سوڵتان دۆستی بریتانییەکان بوو.ئەم والیی بەغدایە سولەیمان پاشای پیر بوو، کە نازناوەکەی (بویوك) بوو (بویوك ووشەیەکی تورکییە بەمانای گەورە دێت– و–) لەساڵی (١٧٨٠) دا لەلایەن (مستەر لاتۆچ) ەوە، کە بە کرێ گیراوێکی ئینگلیز بوو، بۆ پاراستنی حوکمی خۆی لە بەغدا یارمەتیی درابوو.[99] والیی بەغدایش هەروەکو سوڵتان و شا و ئیمام، بەدڵنیایی سۆزی بەرەو بریتانییەکان هەبوو.

بۆیە پاش نزیکەی سێ ساڵ لەچالاکیی سیاسی و سەربازی(لە ١٧٩٨– ١٨٠١)بریتانییەکان نەك هەرچی گریمانێکی دوژمنایەتیکردنی ناپلیۆنیان بەرامبەر بە هیندستان تێکشکاند، بەڵکو خۆشیانیان وەك خوازراوترین هێزی بێگانەی ناو تەواوی ناوچەی ئستانبووڵ تا کەلکوتا جێگیر کرد. هەرچی ئاستانەیە هاوپەیمانێکی تەواوی ئەوان بوو. هیندستانیش بەباشی لەژێر کۆنترۆڵیاندا بوو. عوومان بە هەموو خواستەکانی بریتانیا لەبارەی فرەنساوە قایل بوو. ئێران بەڵێنیدابوو لەکاتی وەڵامدانەوە بە هەر مەترسییەك، کە بۆسەر هیندستان دروست ببێ هاوکاری بکات. بەغدایش بۆ یەکەمین جاری خۆی بووە شوێنی نیشتەجێبوونی کونسڵخانەیەکی گرنگی بریتانی. لەوێدا، کە هەموو ئەو دەستکەوتە باشانە بەدەستهاتبوون ئیتر بەدڵنیاییەوە دەبوو دامەزراوەیەکی بەزەبری بریتانی بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دابمەزرێنن. کەچی لەبریی ئەوە هەموو ئەم شتانەیان فەرامۆش کرد و بە زوویش لەدەستیان دا. ئیتر پێویست بوو سەرکەوتنێکی یەکجارەکیی تری بریتانی بەسەر بۆناپارتدا بەدەست بێتەوە بۆئەوەی بتوانن جارێکی تر ئەم کۆنترۆڵە هەمیشەیی و ناکاتییە چەسپیوە بەدەست بێتەوە.

---

[98] دەقی ئەم بڕوانامە ئیمپراتۆرییە عوسمانییە لەناو کتێبەکەی ئایتچسۆندا هەیە، هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕەکانی ٩–١٠ بەڵام لە بەروارەکەیدا ئەوە نەهاتوە، لە چ مانگێکدا ئەو بڕوانامەیە دەرکراوە.

[99] Longrigg, op. cit., 196-254. on the impressive reign of Suleiman Pasha Buyuk (1780-1820), see ibid, 195-220. The Turkish word (BUYUK) means great.

بەشی سێیەم

دووایین قۆناغی کێبەرکێی
ئەنگلۆ- فرەنسی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا
١٨٠٢-١٨٠٩

هەواڵنامەی کتێب

دووایین قۆناغی کێبەرکێی

ئەنگلۆ- فرەنسی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا

١٨٠٢-١٨٠٩

١. نوچدانی باڵادەستیی بریتانیا لە ١٨٠٢ - ١٨٠٧

یەکەمین سەرکەوتنی بریتانیا بەسەر بۆناپارتدا بەڕووداوێك کۆتایی هات، کە ئەتوانین بڵێین سەرەتای سەردەمێکی کاردانەوەی بەرامبەر بە بریتانیا دروستکرد. ئەو رووداوە بریتی بوو لە هەرەسی پرۆژەیەکی گەورەی هاوبەشی سەربازانی رووسی و فرەنسی. پرۆژەکەشی لەلایەن (پۆڵ ی یەکەم) ی رووسیاوە ئامادەکرابوو، کە لە مانگی کانوونی دووەمی (١٨٠١) دا ئاشتیی لەگەڵ بۆناپارت کرد و هاوپەیمانێتییەکیشی لەگەڵدا گرێدا. هەر لە (٢٧) ی ئەو مانگەدا ئەو پلانە تۆکمەیە لەلایەن قەیسەرەوە نێردرا بۆ کۆنسڵی یەکەم.[١٠٠] بۆناپارت، ئەگەرچی بیرۆکەکەشی پەسەندکردبوو، بەڵام کەمتر لە کەسایەتیی سەیری تزار گەشبین بوو بەرامبەر بەوەی ئەو پلانەی دایان نابوو کاریگەرییەکی هەبێ. بەو دیوەکەی تردا پۆڵ سەرمەستی ئەوەبوو، کە تازە هەرێمی گورجستان لکابوو بە ئیمپراتۆریاکەیانەوە، بۆیە زۆر گەشبین بوو، هەر بەڕاستییش ئەو سوپایەی لە هەرێمی قەوقاز هەیبوون کەوتبوونە رێگە بەرەو هیندستان، بەڵام هەر لەو دەمانەدا و لەڕۆژی (٢٣/ ئادار/ ١٨٠١) ەوە لەلایەن دەستەیەکی پیاوکوژانەوە کۆتایی بە ژیانی هێنرا و پرۆژەکەشی لەپڕێکدا سەری تێداچوو. بەرپرسێکی شارەزا لە کاروباری ناوچەی فارس

---

[100] بەپێی پلانەکە سوپایەکی رووسی خرابۆوە ئامادەباشییەوە، بۆئەوەی لە ئۆرینبۆرەوە و بەڕێگای بوخارا و کیڤدا بکەوێتە جووڵە و سوپایەکی فرەنسیش لەژێر فەرمانی (ماسینا)دا بەناو روباری دانوبدا بچنە خوارەوە بۆ تاگەنۆرگ ولەوێشەوە بەناو دۆن و ڤۆلگادا بچنە ئەستراخان و لە ئەستراخانیش لەگەڵ هێزە رووسییەکان یەکبگرن و ملی رێگەی هیرات و قەندەهار بگرنەبەر. بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:

47-48, IX, Cambridge Modern History.

دەڵێت(ئەگەر ئەو پیلانە قەوارەی بگرتبا، بەدڵنیاییەوە بە کارەسات کۆتایی پێدەهات، هۆکاری ئەم قەوارەنەگرتنەش هەر بە تەنها ناگەڕێتەوەسەر کەمیی کەرەستە و بڵاوبوونەوەی پەتا و نەخۆشی، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ هێرش و پەلاماری هۆزە خۆجێییەکان و دووری و نالەباریی هێڵی پەیوەندی پێوەکردن لە هەر یەکەی فڕەنسا و قۆڵگاوە بۆ هیندستان).[101]

سەرباری ئەمانەش بۆناپارت پێیوابوو، لە ململانەکردنی دژی بریتانیای مەزندا، چ لە رۆژهەڵاتدا بێ، یان لە رۆژئاوا، قەیسەر (تزار) هاوپەیمانێکە نابێ دەستی لێهەڵبگیرێت. بۆیە لەدەستدانی ئەو هاوپەیمانە بەلای ئەوەوە کارەساتێك بوو(کۆستێك بوو). تەنانەت کوژرانەکەشیی وا باسکرد، کە بە فیتی بریتانیا کرابێ. سەرسوڕمانی ئەو، بەو کوژرانە شتێکی سەیر نەبوو، چونکە مەرگی پۆڵ هەر تەنها کوژاندنەوەی دواین پزیسکی هاتنەدیی ئەو ئومێدانەی بۆناپارت نەبوو، کە لەبارەی میسر و هیندستانەوە هەیبوون، بەڵکو پەیوەندیی بەوەشەوە هەبوو، کە پەلامارەکەی بریتانیا بۆسەر (کۆبنهاگن) کۆتایی بە(بێلایەنیی چەکدارانەی باکوور) یش هێنا. بەپێی ئەو بێلایەنییە رووسیا هاوپەیمانێتییەکی لەگەڵ چەند ولاتێکی سکەندناڤیدا هەبوو، ئەو هاوپەیمانێتییە وایدەکرد بریتانیا نەتوانێت ئەو کەشتییانە بپشکنێت، کە کاڵای بە قاچاخبراویان بۆ فڕەنسا دەبرد. لە مانگی مایسی (١٨٠١) دا سوید و دانیمارك لەبارەی گرفتی بایکۆتکردنەوە لەگەڵ بریتانیادا بەرێکەوتنێك گەیشتن و لە (١٧/حوزەیران/١٨٠١) یشدا دیسان بریتانیا لەگەڵ رووسیاشدا بە لێکتێگەیشتنێك گەیشتن. (دەچ) پێماندەڵێ: ئیتر فڕەنسا لە هەموو روویەکەوە گەڕایەوە سەر ئەوەی، کە دەبێ تەنها بەتەنگ ئەوەوەبێ (بە ئاشتی) سەرچاوەی داهاتەکانی خۆی بپارێزێ و ئەمەیان سەرکەوتنە بۆئەو.[102]

سەرەکیترین بەرەنجامی سەرنەکەوتنی بۆناپارت بەدەست بریتانییەکانەوە ئەوەبوو: لە ساڵی (١٨٠٢) دا ئاشتیی (ئەمیەن) ی پەسەند کرد. بەلای بریتانیاشەوە بۆناپارت لەسەرەتاوە وەك مەترسییەکی گەورە وابوو بۆسەر هیندستان. هێشتا کاری دوژمنکارانەی بەرامبەر بە بەرژەوەندییەکانی ئەوان لە رۆژهەڵاتدا هەستی پێدەکرا. بەڵام بەپێچەوانەی ئەوەوەی لە ساڵی (١٧٩٨) دا لێی چاوەڕوان دەکرا، ئێستا ئیتر بەگشتی

---

[101] سایکس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، بەرگی دووەم، لاپەڕە ٣٠٠.

[102] Deutsch, H. C. The Genesis of Napoleonic Imperialism (Harvard University Press, Cambridge, 1938), 22. On the seriousness of the Tear's death to Bonaparte, see ibid, 21.

مەترسییەکانی خامۆش بووبوونەوە. بەدڵنیایی لەو دەمەدا، کە دانووستاندنی ئاشتی لەناو هۆڵی هەردوو پەرلەماندا دەچووەپێشەوە و دەنگی گەشبینییش بەرز بوو، دەنگی گومانکردن لە نیازەکانی بۆناپارت بەرزبۆوە.(ئێرڵ کارلیزل و میستەر ئەلیۆت) لەماڵی خۆیانەوە هاواریان لێ هەستا، کە لەو کاتەدا دانووستاندنی ئاشتی بەڕێوەچووە، بۆناپارت چەندان کەشتیی پڕچەك و زەخیرەی جەنگیی بەرەو ئینديز خستۆتەڕێ. میستەر ئەلیۆت حەکیمانە زەنگی ئاگایی ئەوەی لێدا، کە بۆناپارت لە هەوڵی ئەوەدابووە ئەو کاتی ئارامییەی بریتانیا بەدیوی هەڵەیەکی ئاسایشیی گەورەدا، بەرێ، بۆئەوەی بتوانێت لەچرکەساتێکی یەکلاکەرەوەدا و لە ناو جەرگەی ئیمپراتۆریاکەی بریتانیادا چالاکانە ئاژاوەی خۆی بنێتەوە. حکومەتی بریتانیش، کە بۆخۆی ئاگاداری نیفاق و نیازەکانی بۆناپارت بوو، پێیوابوو، کە ئەو ئاشتییە لەوەدا باشترە، کە شتێکی لە شەڕکردن کەمترە. بۆیە (ووتیان ئەو هەستەی ناو ئەو ماڵە لەم کاتەدا زۆر حەساسە و زیادەڕەوییە ئەگەر بێین روونکردنەوەی تەواوی بۆبکەین).[١٠٣] ئاشتی هاتەبەرهەم و بۆناپارتیش بەشێوەیەکی جەوهەریی خۆیی لە رۆژهەڵاتدا سازدایەوە و سەرلەنوێ کەوتەوە بوونیادنانەوەی هەندێ لەو بنکانەی خۆی لەو ناوچانەدا هەیبوون، بۆ دژایەتیکردنەوەی بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لە رۆژهەڵاتدا.

خێراترین کایەی نوێکراوەی چالاکییەکانی ناپلیۆن بریتی بوو لە ئیمپراتۆریای عوسمانی و دواتر لەمەوە هەموو حەوزی رۆژهەڵاتی دەریای سپیی ناوەڕاستی داپۆشییەوە. کاربەدەستانی فرەنسی تەنانەت پێش کۆتایی ساڵی (١٨٠٢) یش لەو بەشەی جیهاندا سەرقاڵی کارکردن بوون، مەیلی خەڵکە کاربەدەست و فەرمانڕەواکانی ئەو ناوچانەیان بەلای خۆیاندا راکێشابوو، هەمووشیان لەبارەی ناوچەکانی کارکردنی خۆیانەوە راپۆرتی وردو تەواویان رەوانەی نیشتمان دەکردەوە.[١٠٤] ئەم چالاکییانە گومانی بریتانیایان جوڵاندەوە و هەر زوو لەگەڵ هەندێك شتی تردا بوونە مایەی دڕان و لێکهەڵوەشانەوەی پەیوەندییە دیپلۆماتییەکانی نێوانی ئەم دوو وڵاتە.

---

[103] Parliamentary History of England, XXXVI, 1801-1803, 312-314.

[104] Authentic official documents relative to the negotiation with France (Chappell, London, 1803), "Declaration" III-XVI.

ئەم راگەیاندنە رەسمییە جۆرە سەرەتاو ناسینێکە بۆ ئەو بەڵگانە، ئاماژە بەو گرفتە سەرەکییانە دەکات، کە لە ساڵی (١٨٠٣) دا بوونە هۆی دڕان و هەڵوەشاندنەوەی پەیوەندی ئەنگلۆ- فرەنسییەکان، لەم راگەیاندنەدا بۆچوونی تایبەت تێکەڵی حەقیقەتەکان نەکراون.

زووترین رووداوێك، كە بووە هۆی سەرهەڵدانەوەی دوژمنایەتی، بریتی بوو لە راپۆرتـە بەناوبانگەكەی نێردراوی فرەنسی (هۆراس سێبیـستیانی). ئـەم كۆلۆنێـل سێبیـستیانییە لە مانگی تـشرینی یەكـەم و تـشرینی دووەمـی سـاڵی (١٨٠٢) دا گەشـتێكی بـە میـسر و سوریادا كردبوو. لەو شوێنانە چاوی بـە چـەندان كەسـایەتیی گـرنگ كـەوتبوو، لـەبارەی توانا سەربازییەكانی بریتانیا و توركیـا لـەو ناوچـانەدا زانیـاریی گرانبـەهای كۆكردبـۆوە. ئـەو راپۆرتـەی ئـەو لـەو گەیـشتە گـرنگ و بەرچـاوەیدا ئامـادەیكردبوو، گەمژانـە رۆژی (١٨٠٣/١/٣٠) لـە بڵاوكـراوەی(مۆنیتـەر) دا بڵاوكرایـەوە. ئـەو بڵاوكردنەوەیـە یەكـسەر بـارێكی نائاسـیی قورسـی بەدرێـژایی كەناڵەكـەی نێـوانی بریتانیـا و فرەنـسادا دروسـت كرد.[105]

بیروڕایەكی جـەماوەریی بریتـانیی زۆریـش لـە رێگـەی راگەیاندنەكانـەوە بڵاوكرایـەوە، ئەمەش ئارەزووی حكومەتی بۆئەوە جوڵانـد بكەوێتــە جووڵـە و وەسـتانەوەیەكی خـۆی لەدژی پلانەكانی بۆناپارت گەڵاڵە بكات.

ئاشــتییە لەرزۆكەكــەی (ئەمیــەن) یــش نــەیتوانی لەبەرامبــەر ئــەم دژ بەیــەكتر وەستانەوەی بەرژەوەندی و ترسانەدا زیاتر رابوەستێت. بۆیە دیسان لەساڵی (١٨٠٣) دا بریتانیای مەزن و فرەنسا دوو دوژمنی چالاكی بەرامبەر بە یەكتری وەستا بوون.

لــە چــەند ســاڵێكی دواتــردا گۆڕەپــانی ســەرەكیی بــۆ چــالاكییەكانی بۆناپــارت لــە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بریتی بووە لە ئێران. بۆیە ئیتر ئەم وڵاتە لەلایەن بریتانیـاوە و بـە سیاسەتێكی خۆپەرستانەی رەها فەرامۆش كرا. ئەوەشمان لەیادە، كە لەم چەند ساڵەی دوواییـدا ، هـەر بریتانیـابوو وای لـە شـا كـرد، كـە وەك دڵـسۆزترین هـاوڕێ و باشـترین هاوپەیمان بیر لـە بریتانییـەكان بكاتـەوە. بۆیـە بـەم پێیـە بـوو، كـە شـا لـە (كانوونی دووەمـی سـاڵی ١٨٠١) دا هاوپەیمانێتییـەكی لەگـەڵ ماڵكۆڵمـدا ئیمزاكـرد و بەوپێیـەش ئیمتیازاتی باشی بەپێی پێویست پێدان و هەر ئـەویش بـوو، بـەڵێنی پێـدان، كـە ئەگـەر فرەنسا، یان ئەفغانستان، یان هەردووكیان پێكـەوە پـەلاماری هینـدیان دا، ئـەوا ئـەمان هاوكاریی تەواویان پێشكەش بكەن. لە وەڵام و كاردانەوەی ئەو هاوڕێیەتییـە بێمایەیانـدا شا هات باڵوێزخانەیەكی بە سەرۆكایەتیی (حاجی خەلیل خان) رەوانەی هیندستان كرد. بەڵام حاجی بەرێگاوە بـوو بۆئـەوەی لـە هینـد پۆسـتەكەی خـۆی وەربگـرێ، كەچـی لـە

---

[105] For an English version of the report, see ibid, App. I, 1-10.
On its far-reaching effect upon English public opinion at the time, see Coquille, P., Napoleon and England, 1803-1813 (English translation by Gordon Knox, London, 1904), Ch. IV, 28-36.

شەڕێکی نێوانی خزمەتکاران و پاسەوانانی خۆیدا کوژرا و حکومەتی هیندییش بەو بۆنەیەوە نیگەرانیی زۆری خۆیی بۆ شا دەربڕی. هەمان حکومەت مووچەیەکی خانەنشینیی تەواوی تەمەنی بۆ کوڕی نێردراوە کوژراوەکە بڕییەوە، کە بڕەکەی بۆ هەر مانگێك (٢٠٠٠ روپیە) بوو، کە دەکاتە (١٥٠ پاوەندی ئیستەرلینی)[١٠٦] ئەگەرچی بریتانییەکان ئەم سیاسەتەشیان گرتبووە بەر، بەلام هەر پێیان وابووە، ئێران ئەو هاوپەیمانەیە، کە نابێ دەستی لێهەڵبگیرێ. کاتێك، کە بە هەڵەی بۆناپارت ئەوە روون بۆوە، ئیتر ئەم کابرایە مەترسییەکی بۆسەر ئۆروپا و رۆژهەلاتی نزیك نەماوە، ئێرانیش کەوتەوە هەوڵی دۆستایەتیکردنی بریتانیا. نێردراوی تازەی ئێران بۆ هیندستان بریتی بوو لە ژنبرای حاجی خەلیل خان، کە لە رێگادا بەرەو ئەوێ کوژرا. ئەمیان لەساڵی (١٨٠٥) دا نێردرا بۆ هیندستان دەبوو لەماوەی دوو ساڵدا بگەڕێتەوە ناو نیشتمانی خۆی، بۆیە زۆر نائومێد بوو.(لێرەوە ئیتر ئێران بە تەواوی لەلایەن کەلکەتاوە فەرامۆش کرا.)[١٠٧]

ئەو سەرکەوتنەی، کە بریتانیای سەرمەست کردبوو، روانینێکی هەڵەی لەبارەی هەلومەرجی ئاسایشەوە لەلا دروست کردن و وایلێکردن ئێران بەتەواوی فەرامۆش بکەن کاریگەرییەکی جیاوازی لەسەر لایەنی بەزیوو هەبوو.

بۆناپارت هەر بەزوویی پاش ئەوەی (ئاشتیی ئەمیەن) بە کۆتایی گەشت، بۆ یەکەم جار گرنگییەکی راستەقینەی دا بە ئێران. زانیارییەکی باشی لەبارەی هەلومەرجی ئەم ناوچەیە و ناوچەکانی تری رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاستەوە لەلایەن ئەو کرێگرتانەی خۆیانەوە بۆ دەهات، کە لەو رۆژگارەدا و لەپاش ساڵانی سەرکەوتنی بریتانیا (١٧٩٨-١٨٠١) لەو ناوچانەدا لەناو پۆستەکانی خۆیاندا مابوونەوە و کاریان دەکرد.

لە سێپتێمبەری ساڵی (١٨٠٣) دا فەرمانی بە(تالێراند) کرد، کە لە نزیکەوە ئاگاداری کاروباری سیاسی و ئابووریی ئێران بێت. لە بەهاری ساڵی پاشتردا ئەوەی بە هەند وەرگرت، کە نوێنەرێکی خۆی بنێرێتە ئەو وڵاتە، بۆئەوەی زانیاریی تازە و نوێی بە بەها

---

[106] ئەم کوڕە ماوەی شەست و پێنج ساڵ ئەم مووچەیەی وەرگرت و دوواییش لە پاریس مرد، بە درێژایی پەنجا ساڵ هەرچی ئۆپێرا نمایش بکرایە، ئەم دەچووە دیتنی، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ن ٣٠٢.

[107] هەمان سەرچاوەی پێشوو.

کۆبکاتەوە.[108] بەڵام هەلومەرجی ناو ئێران هێشتا بۆ دەستپێکردنی هاوپەیمانێتییەکی (فرانکۆ–ئێرانی) لەبار نەبوو. وڵاتەکە هێشتا بە تەواوی نەکەوتبووە بەر گوشاری دوژمنایەتیی وڵاتانی بێگانەوە و هێشتا شایش دەیویست دەست بەو بڕوایەی خۆیەوە بگرێ، کە بریتانیا لە کاتی پێویستدا هاوڕێیەکی باشە.

لەساڵی (١٨٠٥) دا شا فاز عەلی مەرگی خۆیی بەئاوات دەخواست، چونکە تاڵاوی زۆری بە دەستی رووسەکانەوە چەشت. لەو ساڵەدا (باکۆ و داغستان) ی لەدەست دابوو، هەڕەشەی زیانی گەورەتریشی لەسەربوو، کەچی هێشتا تا چاوبڕبکات هیچ ئاماژەیەکی هیچ یارمەتییەك لەلایەن بریتانیاوە دیار نەبوو. بۆیە بەناچاری پەنای بۆ هاوپەیمانێتییەکەی ساڵی (١٨٠١) ی نێوانیان بردەوە، بەڵام ئەم بەڵگەنامەیەش لە دژایەتیکردنی رووسیادا هیچ یارمەتییەکی لێ نەهاتەبەرهەم. بەڵگەکەش خۆی لەڕاستیدا هیچ جۆرە یارمەتییەکی وای تێدا دیاری نەکرابوو، کە لەلایەن بریتانیاوە پێشکەشی شا بکرێ.[109] ئەم هەڵسوکەوتە هەر بەڕێکەوت نمونەیەکی باشی یاریکردنی دیپلۆماسییانە بوو، بەڵام پاشتر بەڕێبەرایەتیی بریتانیا بوو بە (هونەر) ێك، هونەری ئەوەی بە بەهانەی هاوڕێیەتی یان هەر بەهانەیەکی ترەوە(چەند زۆرت ویست وەرییگرە و چەند کەمت لەدەستهات ئەوەندە بدە). ئێران بەپێی کاغەزی نووسراوی هاوپەیمانێتییەکە و بەپێچەوانەی رووحی دیباجەکەیەوە، نەیتوانی لەدژی رووسەکان چاوەڕوانی هیچ یارمەتییەك لە بریتانییەکان بکات.[110] شا هەرچی گوشارێکی هەبوو بەکاری هێنا، ئینجا بایدایەوە بەلای بۆناپارتدا بۆئەوەی ئەو بەڵێنی فریاکەوتنێکی پێبدا.

لە وەڵامی نامەیەکدا، کە لە شاوە پێیگەشتبوو، بۆناپارت فەرمانی بە (ئامێدی جوبێرت و ئاجیوتانت جەنەراڵ رۆمیۆ) کرد، کە بچنە ئێران، یەکەمیان بۆ گرنگیدان بە

[108] Shupp, F. P. The European Powers and Near Eastern Question, 1806-1807 (New York, 1931), 433; Sykes, op. cit., II, 303.

[109] بڕوانە ئەو سەرچاوەیەی سەرەوە لاپەڕە(٤٧–٤٨) بریتانیا بەڵێنیدا کە کۆمەکی بۆ بنێرێت، چەند لەتوانادا هەبێت بیانداتێ. لە بیری ماڵکۆڵمدا هەبوو، کە ئەگەر پێویستیی شتپێدان هاتەپێش، چەند لە توانایاندابوو، یارمەتییان بدەن.

[110] تا ئەو کاتە هێشتا بریتانییەکان هیچ جووڵەیەکی ئەوەیان لێ دەرنەکەوتبوو، کە گوێ بە جموجووڵەکانی رووسیا بەرامبەر بە فارس بدەن، چونکە تا ئەو سەردەمە و تا رۆژگاری پاش کۆتایی سەردەمی ناپلیۆنیش رووسیا دراوسێیەکی وا نەبوو حسابی لەسەر بکرێ.

کاروبـاری سیاسـیانەی ئـەو ئەرکـەی بـۆی چـووبوون و ئـەوی تریـشیان بـۆ کاروبـارە سەربازییەکەی ئەرکەکە.

جـۆبێرت لـە رێگـەدا بـەرەو ئێـران، کـە بـە ناوچـەی عوسمانییەکانـدا تێدەپـەڕی دەستبەسەرکرا، بۆیە بە چەند مانگ پاش (ڕۆمیـۆ) و لـە حـوزەیرانی (١٨٠٦) دا تـوانیی بگاتـە نـاو ئێـران. بـەڵام بـە ماوەیـەکی کـەم پـاش گەیـشتنی جـۆبێرت، ڕۆمیـۆ مـرد و جـۆبێرتیش ناچـار بـوو خـۆی بەتـەنها گرنگیـی ئەرکەکـەیان لەئەسـتۆ بگـرێ. هـەروەها گەیـشتنەکەی جـۆبێرت لـەو کاتــەدا زۆر گونجـاو بـوو، چـونکە شـا تـازە لەناوچـەی (عەسکەران) بەزینێکی بەدەستی رووسەکانەوە خواردبوو، لەپاڵیشەوە هەردوو ناوچـەی (باکۆ و داغستان) – یشی لەدەستدابوو. سەرباری ئەمانەش هاوارەکانی شا بـۆ بریتانیـا بۆئەوەی یارمەتیی بدەن، مـاوەی دووسـاڵ بـوو لـەلای بریتانیـاوە خرابـۆوە ژێـر بـاس و لێکۆڵینەوەوە، بەبێ ئەوەی ئەنجامێکی بەرجەستەی هەبێ.[111] بۆیـە شـا بڕیـاری دا، کـە لەگەڵ ئەو نەتەوەیەدا، کە خۆی زۆر رقیـشی لێیـان بـوو، ببێـت بـە هاوپـەیمان، چـونکە چـەقۆی رووسـەکان گەیـشتبووە سـەر ملـی پاشـا. ئـەوەبوو هاوپەیمانێتییـەکی بـەرایی لەگەڵ جوبێرتدا دەستی پێکرد و هەر زوو نێردراوێکی ئێرانی لەگـەڵ جوبێرتـدا چـوو بـۆ ئۆرووپا بۆ فەرمانگەکەی (تۆلیراند) لـە(فینکنـشتاین) چـونکە دەبـوو دوا پەسـەندکردنی هاوپەیمانێتییەکە لەوێ بەڕێوەبچێت.

ئامانجی دیپلۆماسییەتەکەی بۆناپـارت لـە رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتدا و لـەو سـەردەمەدا ئەوەبوو هاوپەیمانێتییەکی بـەرەنگاریکردن و هێرشـکردن لـەنێوانی فڕەنـسا و تورکیـا و ئێران لەدژی بریتانیا و رووسیا دروست بکات. هەریەکەی تورکیا وئێران رقی قووڵیان لـە رووسـیا بـوو، چـونکە ئـەم دوولایەنـە هـەردووکیان لـەو کاتـەدا بەتـەنگ ئـەوەوەبوون قەرەبوویەکی ئەو زیانانـە بکەنـەوە، کـە لـە ناوچـەکانی خۆیانـدا لێیانکـەوتبوو، تورکیـا نیگەرانی زیانەکانی ناوچەی (ڤالاچیا و مۆڵداڤیا)ی خۆی بوو، ئێرانیش بۆ (گورجستان). بۆناپارت یارییەکی زۆر کارامەییانەی بەم تـرس و هیوایانـەوە کـرد. ئەگەرچـی تـا سـاڵی (١٨٠٦) یش نەیتوانی هیچ هەنگاوێکی بەرچاو بەرەو ئامانجەکـەی خـۆی هـەڵبنێت. هـەر لەو ساڵەدا، کە ئاماژەمـان پێـدا جـوبێرت ئەرکەکـەی بـۆ ئێـران دەسـتپێکرد، لـە دووەم رۆژی مانگی مایسی هەمان ساڵدا (ژەنـەراڵ هـۆراس سیباسـتیانی) کەسـێتیە دیپلۆماتـە دیـار و بەرچـاوەکەی فڕەنـسا وەك بـاڵوێز بـۆ ئیـستەنبوڵ دیـاریکرا. ئەرکـە پڕهیواکـەی

---

[111] Sykes, op. cit., Ii, 304; Aitcheson, op. cit., Xii, 7-8; Shupp, op. cit., 434.

سیباستیانی تەنها بۆئەوە نەبوو، کە پێکەوە هاریکارییکردنێکی فرانکۆ–تورکی لەدژی ئینگلتەرە و رووسیا دڵنیابکات، بەڵکو دەبوو تورکیایش قایل بکات بۆئەوەی فریاگوزارییەکی سەربازییانەی تورکی بۆ ئێران مسۆگەر بکات، لە ململانەکردنی دژی رووسیادا.

سیباستیانی کارەکانی ناو ئەرکەکەی لێهاتووانە چارەسەر کرد و هەوڵی درێژخایەنیشی خستەگەڕ بۆ وەستانەوە بەڕووی توانا بێشومارەکەی بەرەنگاریکردنی بریتانیادا.[112] لەم دەمەدا و لەلایەن پاشا کاراکەیەوە کۆمەکێکی دیپلۆماتییانەی باشی بۆهات. ئەوەبوو لەڕۆژی (١٨٠٧/١/١٧) دا بۆناپارت نامەیەکی بۆ شا نارد و تیایدا نووسیبووی، کە ئیتر کاتی ئەوە هاتووە ئێران بتوانێت بە یارمەتیی فریاگوزاریی فڕەنسا و تورکیا، گورجستان بەدەستبهێنێتەوە. لەڕۆژی بیستی هەمان مانگدا نامەیەکی تری بۆ سوڵتان سەلیمیش نووسی وتێیدا داوای لێکرد بەشداریی گەلەکۆمەکی فڕەنسا و ئێران بکات لەدژی رووسیا، کە دوژمنی هاوبەشی هەموویانە. هەر لەو کاتەدا سیباستیانی (کە دیپلۆماتێکی بەتوانا و کاریگەر بوو لە ئیستانبوڵدا) راسپارد داوا لە سوڵتان بکات بۆئەوەی یارمەتییەکی سەربازی بۆ شا ئامادەبکات، کاتێك شا دەکەوێتە ململانەکردنی دژی تزارەوە. بەم شێوەیە لە رێگەی هەوڵە لێهاتوەکانی باڵوێزەکەی و هەروەها لە رێگەی ناوبانگەکەی خۆی و باش هەڵکشانیەوە بەهۆی ئەو غەزووانەوە، کە کردبوونی کاریگەریی بۆناپارت لەسەرەتاکانی ساڵی (١٨٠٧) دا گەیشتبووە دوالوتکەی خۆی. لەکۆتایی مانگی شوباتی ئەو ساڵەدا دانووستاندنکارانی هەریەکە لە تورکیا و ئێران لە (وارشۆ) چاوەڕوانییان دەکرد گفتوگۆکانی رێکەوتنیان لەسەر ئەو هاوپەیمانێتییانە دەست پێبکەن، کە ئامانجەکانی بۆناپارتیان دەگەیاندە ئاکام.[113] ئەو ئاکامە گرنگانەی کە لەو دانووستاندنانە کەوتنەوە لێرەوە و هەندێ بەدرێژی و وردی باسیان لێ دەکەین.

لەکاتێکدا، کە نفوزی بۆناپارت لە رۆژهەڵات و هەروەها رۆژئاوایشدا بەرو لوتکە دەکشا، توانای بەرەنگاریکردنی بریتانیاش بە لاوازترین قۆناغی خۆیدا تێدەپەڕی. سەرباری شەڕەنگێزییەکانی ئەو سەردەمەی فڕەنسا لە ئۆروپادا و نەخشە

---

[112] ئەم باسە بەباشی و وردی کارە لە سەرچاوەکەی شەپدا باسکراوە، سەیری ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە بکە:

The European Power and the Near Eastern Question, 1806-1807.

[113] Ibid, 295-296. on Sebastiani's mission at the porte see ibid, 75-77, and on his increased influence there, ibid, 283-284

خراپەکانیشی لەناو ئاسیادا لە زۆربەی رۆژگاری ساڵی (١٨٠٦) دا دانووستاندنی نێوانی بریتانیا و فرەنسا هەر بەردەوام بوون. بریتانیا بیری وابوو، یان هیچ نەبێ ئەو ئومێدەی هەبوو، کە بتوانێت لەگەڵ ئەم داگیرکەرە نیگەران و بێپشووەدا بە رێکەوتنێك بگەن، کە هیچ نەبێ بەرژەوەندییەکانی خۆیانی پێ بپارێزن. راستیی روونی ئەم دانووستاندنانەش لەناو گوتارێکی بۆناپارتدا باسکراوە، کە لە رۆژی (٢/ ئادار/١٨٠٦) دا ئاراستەی ئەنجومەنی یاسادانانی فرەنسیی کردووە و تێیدا وەك کەسێکی سەرکەوتوو وتویەتی: "من ئارەزووی ئاشتی دەکەم لەگەڵ ئینگلتەرەدا. هێندەی پەیوەندیی بە منەوە هەبێت بۆ خۆم تەنها یەك خولەکیش دوایناخەم، هەروەها هەمیشەیش ئامادە دەبم دەستی پێبکەم و مەرجەکانی ناو رێکەوتنامەکەی "ئەمیەن"یش بکەمە بناغەی ئاشتییەکە " بە سێ رۆژ پاش ئەوە (میستەر تۆلیراند) ی وەزیری کاروباری دەرەوەی فرەنسا دەقی ئەو گوتارەی گەیاندە (فۆکس) ی وەزیری کاروباری دەرەوەی بریتانیا و ئەوەشی خستە سەر، کە (ئینجا ئێوە دەبینین ئێمە هێشتا هەر خواستمان ئاشتییە، من پرسیاری ئەوەیش ناکەم کە داخۆ ئاراستەی باوی ئێستەی لای ئێوە چییە، بەڵام ئەگەر هەر کەمێکی باشییەکانی ئاشتیکردنیشتان لەبەرچاوبێ ئەوە دەزانن دەبێ لەسەر چ بناغەیەك قسەوباسی لە بارەوە بکەین.)[114]

بە بەڵگەی پەیامەکەی (تۆلیراند) و هەلومەرجە سیاسی و سەربازییەکەی بۆناپارتیش دەردەکەوێ، کە فرەنسا بەشێوەیەکی رەها ناچاربووە ئاشتی بکات. ئینجا وەڵامەکەی (فۆکس) لەو کاتەدا پیشانماندەدات کە بریتانیاش لە فرەنسا پتر بەتەنگ ئاشتیکردنەوە بووە.[115] بەڵام ئەم بەهایانە لەڕوانینی جیاواز وفەرامۆشکارانەی بریتانییەکانەوە نەبوونە مایەی گرنگیپێدان، بۆیە جارێکی تریش بوونەوە هۆی سەرنەکەوتنی یەکجاریی دانووستاندنەکان. دووایی لە ٧/ ئابدا (لاودەردەیلێ) ی وەزیری رێپێدراوی فرەنسا، کە لەبارەی خاوبەرێوەچوونی دانووستاندنەکانەوە قسە بۆ سکرتێری کاروباری دەرەوەی وڵاتەکەی خۆی دەکات، دەڵێ: فرەنسییەکان خۆیان تاکلایەنانە داوای ئەم گفتوگۆیانەی

---

[114] Great Britain, Parliamentary Papers, Miscellaneous (22nd December, 1806), No. 1, p. 4.

هەرچی نامەگۆڕینەوە دیپلۆماتیەکانی سەردەمی دانوستاندنەکانی ئاشتی نێوانی فرەنسا وبریتانیا هەیە، جارێکی تر بە هەردوو زمانی ئینگلیزی و فرەنسی تۆمارکراونەتەوە، بۆبینینیان بڕوانە سەرچاوەی پێشوو, لاپەڕە ١–١٥٩

[115] هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ٥–٦٠.

ئاشتییەیان کردووە.[116] بەڵام (فۆکس) خۆی باش لەوە ئاگادارە، کە پێش ئەوەی وتارەکەی بۆناپارت بگات بە کۆمەڵگ، فۆکس خۆی هانی ئەوەیداوە ئاشتی لەگەڵ ئیمپراتۆری فرەنسادا بکرێ.[117]

راستییەکەش وایە، کە بریتانیا لەبارودۆخێکی هێندە نالەباردابوو، کە سەختتر بوو لەو بارودۆخەی لەپێش ئاشتیی ئەمیەن، کە بۆناپارتی تێدابوو. بەڵام لەبری بەپیرەوەچوونی ئاگربەستێکی وەك ئەوەی ئەمیەن، هەرچی دانووستاندن هەیە پەکیان کەوتبوو. ئەو هەڵوێستەی بریتانیا دەکرێ بەو دەربڕینە لاتینییە گوزارەی لێبکرێ، کە بە زۆری لەلایەن کەسە دانووستانکارە ئینگلیزییەکانەوە بەکاردەهێنرا (ئووتی پەوزیدایتییز– Uti Possidetis)، کە ماناکەی بە کوردی دەکاتە (ئەوەتا دانووستاندنت هەیە–بڕوانە ئینسایکلۆپیدیای بریتانی چاپی ٢٠٠٨–و). لەم بارەیەوە فرەنسییەکان تا مانگی ئاب نەیانتوانی چاویان بە چاوی بریتانییەکان بکەوێ ، ئیتر ئەوە بەباشی روون بۆوە، کە دانووستاندنی لەو شێوەیە بێکەڵکە. [118] کاتێك لە کۆتایی مانگی ئەیلولدا (لاودەردێل) داوای کرد پاسپۆرتەکەی خۆیی بدەنەوە، (تۆلیراند) وا لەم روداوە تێگەشت، کە ئیتر ئەوە کۆتایی دانووستاندنەکانە. لاودەردێل هەر پابەندبوو بەو هەستانەی خۆیەوە لەبارەی دیپلۆماسییەتەوە هەیبوون، (تێبینییەك) ی درێژی نارد بۆ وەزیری فرەنسی و باس لەوە دەکات، کە سەعادەتیان (سەعادەتی تۆلیراند) دەتوانێ وێنای چەند

---

[116] هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ٧١.

[117] لەیەکێك لە سەرنجڕاکێشترین نامە و پەیامەکانی ناو مێژوووی دیپلۆماسیەتدا لە (٢٠/شوبات/١٨٠٦) دا فۆکس چیرۆکی پلانێکی هەڵبەستراو بۆ کوشتنی بۆناپارت بۆ تۆلیراند باسدەکات: دەڵێ پلاندانەرەکە داوای لە وەزیری دەرەوە کردووە جەماوەرێکی تایبەتی بداتێ، ئەویش بۆی جێبەجێ کردووە، پاشان قسە و باسێکی نهێنییان پێکەوە کردووە و ئیتر ئەو نهێنییە شوومەیان ئاشکرابووە. بۆیە فۆکس واباس لە خۆی دەکات، کە بە پلانی ئەم خراپەکارانە تووشی شۆك هاتووە و داوادەکات، کە بۆناپارت رەوانەی کەناردەریایەکی دوور لە فرەنسا بکەن بۆئەوەی ناسنامەی پلاندانەرەکە ئاشکراببێ، واش پیشان بدەن، کە فۆکس ئاگای لە هیچ نییە. لە وەڵامی ئەم پەیامە دۆستانە و دراماتیکییەدا بۆناپارت داوا لە (تۆلیراند) دەکات، کە بەناوی ئەوەوە سوپاسی (فۆکس) بکات.

هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ٢ و ٣ .

[118] هەڵوێستی بریتانیا لەبارەی ئەم دانوستاندنانەوە هەندێ وردتر لە(تێبینیی) یەکی (لاودەردێل) بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە بەباشی باسیلێکراوە، ئەو تێبینییە بە بەرواری (٧/ئاب/١٨٠٦) دا یە، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٦٣–٧١. تەنها لەو تێبینییەدا شەش جار گوزارەی (ئووتی پەوزیدایتیین) هاتووە.

ئەستەمییەك بكات لەوەدا، كە بریتانیا وازی لە پرۆسەی ئاشتی هێناوە.[119] بەڵام ئەگەر حكومەتی بریتانی سستیی نواند، یان خاو هەڵسووڕا لە سافكردنی مێشكی خۆیدا، ئەوا (تۆلیراند) بڕیاری خۆیی داوە. لەپاش ئەمەوە ململانەی نێوانی ئەم دوو وڵاتە گەیشتە ئاڵۆزترین بارودۆخ.

لە ساڵانی نێوانی (١٨٠٢–١٨٠٦) دا حكومەتی بریتانیا هەندێ بەرەنگاریی بەڕووی چالاكییەكانی بۆناپارت لە ئۆرووپا و ڕۆژهەڵاتی نزیكدا نواند، بەڵام هیچ گوێیان بەوە نەدا، كە لەناو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چی بەڕێوەدەچوو. حكومەتی هیندی، كە بە تەواوی بەرپرسیاری سیاسەتەكانی بریتانابوو لەو ناوچەیەی جیهاندا، بەبێ ئەوەی بەهانەیەكی روونی هەبووبێت فەرامۆشكار بوو. لە لاپەڕەیەكی پێشووتردا ئەوەمان پیشاندا، كە چۆن عاقڵانە ڕێگەی بە ئێران دا بخزێتە ناو باوەشی بۆناپارتەوە.

میسۆپۆتامیاش وەك ئەوەی، كە هێشتا گرنگییەكی ئەوتۆی لەناو كاروباری بریتانیادا بۆ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەرنەگرتبوو، لەسایەی بارودۆخیكدا بەڕێوەدەچوو، كە حكومەت خۆی مەبەستی نەبوو گۆڕانێكی ئەوتۆی تێدابكات. سولەیمانی گەورە، كە پاشای بەغدا و سەر بە بریتانییەكان بوو، لەساڵانی پێش سەركەوتنی بریتانیاش بەسەر بۆناپارتدا لەناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، خۆی فەرمانڕەوای راستەقینەی وڵاتەكە بوو، لەڕۆژی (١٨٠٢/٨/٧) دا مرد. سەردەمێكی باری نائاسایی و ململانەی ناوخۆیی بەدوای ئەوەدا هات، (هارفەرد جۆنز)، كە تا ساڵی (١٨٠٧) وەك باڵوێزی بریتانیا لە بەغدا مابۆوە، خۆیی بینییەوە بە بارودۆخێكی نائاسایی و هەلومەرجێكی نائارام دەورە دراوە.

مەسەلەی عوممان تەواو جیاواز بوو لە مەسەلەكانی ئێران و توركیا، توركیا ناوچەی میسۆپۆتامیاشی لەبەردەستدابوو. ئیمامی عوممان هەرگیز حەزی بەوە نەبووە خۆی لە هاوپەیمانێتیكردن لەگەڵ دەسەڵاتە ئەوروپییەكاندا بپێچێت. وەك فەرمانڕەوایەكی بێلایەنیش بیروبڕوایەكی پەسەندی لەبارەی فڕەنسا و بریتانیاوە هەبوو. ئەو دەیویست بازاڕەكانی خۆی بە كراوەیی لەبەردەم كاڵای هەردوو ئەو نەتەوەیەدا بهێڵێتەوە، هەروەها ئارەزووی ئەوەشی هەبوو كاڵای عوممانییش بە هەردوولایان بفرۆشێت، بواری ئەوەی دەدا یاسا سادەكەی ئابووریی (پێشچاوخستن و داوا– عەرز و تەڵەب) لە هەموو ئەم كایانەدا هەبێ و كاری پێبكرێ. چەند جار لەناو ناوچەی ئاوە هەرێمایەتییەكانی خۆیدا بازرگانە بریتانییەكانی لە پەلاماری كەشتییە چەكدارەكانی فڕەنسا پاراستوە و

[119] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ١٥٢–١٥٤

پشتگیریی کردوون. بەڵام وەك باویش بووە لەلای، هەمیشە وەك ئەوەی گوێی بە داوای لەو شێوەیەی فرەنسییەکان نەداوە، ئەو داوایەی بریتانییەکانیشی رەت کردۆتەوە، کە فرەنسییەکان بە دوژمن لەقەڵەم بدات. ئەم مامەڵە دادپەروەرانەیە لەلای هەردوولای بریتانییەکان وفرەنسییەکان پەسەند نەبوو، پێش کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیش هەردوولایان هەوڵی ئەوەیان دابوو ئەو شێوازەی پێ بگۆڕن. یەکەمین هاوپەیمانێتیی، کە لەگەڵ بریتانییەکاندا لە ساڵی (١٧٩٨) دا ئمیزای کردبوو، لەوە نەدەچوو بەهایەکی وەهای هەبێ. بەڵام کە لە دوو ساڵی پاش ئەوەدا سوپا و دیپلۆماسییەتی بریتانیا لە رۆژهەڵات و رۆژئاوایشدا بەشێوەیەکی (سەروئاسایی – فەوقەلعادە) سەرکەوتووبوون، ئیتر ئیمامیش دەرفەتی هەلێکی تری لەبەردەستدا نەمایەوە، هەر دەبوو مل بە هەڕەشە ناوەڕۆکدارەکانی (ماڵکۆڵم) بدات. ئەوەبوو پەیماننامەکەی ساڵی(١٧٩٨) نوێکرایەوە، کە زۆر لە دژی بەرژەوەندییەکانی فڕەنسا بوو.[120]

کە ئیمام پەیماننامەکەی پەسەندکردەوە، بە خواستی خۆی نەبوو. بۆیە بەلایشیەوە ئاسایی بوو، پەیڕەوی لە نەریتەکەی خۆی بکات و کەی ئەو هەڕەشەیەی لەسەر نەما، کە بە زۆر پەیماننامەکەی پێ ئیمزاکردووە، ئەویش وەك جاران هەڵسوکەوت بکاتەوە. بۆیە لەسەردەمی کاردانەوەدا، ئەو کاتەی، کە کاریگەریی بریتانیا لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەگشتی لاواز بوو، ئەو زۆر سەربەخۆیانە هەڵسوکەوتی بەرامبەری فرەنسییەکان و بریتانییەکانیش کرد. زۆر عاقڵانە جوڵایەوە و هیچ هەوڵی ئەوەشی نەدا بەلای فرەنسییەکاندا بیشکێنێتەوە.

لەساڵی (١٨٠٣) دا بۆناپارت (دێکان) ی رەوانەی ناوچەی رۆژهەڵات کرد بۆ سەرۆکاریکردنی کاروبارەکانی فڕەنسا لەوناوچەیە و دێکان یەکێك بوو لە باشترین ژەنەراڵەکانی بۆناپارت خۆی.[121] دەبوو زانیاریی تەواو لەبارەی ئەوەوە کۆبکاتەوە، کە بارودۆخی بریتانیا لەناو هیندستاندا چۆنە و پەیوەندییان لەگەڵ میرەخۆجێییەکانی ئەوێدا چۆنە و رێگای ئەوەیش بدۆزێتەوە، کە چۆن پەلامارێکی سەرکەوتووانە بۆسەر هیندستان بە ئەنجام بگەیەنرێ.

لەپاش سەردانکردنێکی (پۆندیچێری–شارێکی باشووری هیندستانە– و) دێکان گەڕاوەتەوە مۆریشیۆس و بارەگای سەرەکیی خۆی لەوێ داناوە. هەر لەو دەمەدا

---

120 بڕوانە سەرچاوەکەی پێشوو، لاپەڕە ٣٢.

121 Prentout, op. cit., Passim.

بۆناپـارت (م. دی کاڤـەیناك) ی وەك یاریـدەدەری دێکـان ناردۆتـە نـاو (عوممـان) بـە ئومێدی ئەوەی بتوانێت لە (مەسقەت) ببێـتە کۆنسڵی فڕەنسا. کاتێـك، کـە (کاڤـەیناك) دەگاتە مەسقەت ئیمام لەوێ نابێـت و بـە هەنـدێ کـار چـووەتە دەرەوە، کـاتێکیش کـە ئیمام گەڕاوەتەوە، ئەو نزیکەی دە ڕۆژ بووە لەوێ بـووە. ئـەم کابرایـە زۆر چـالاك بـوو، چـەندان هاوڕێیـەتیی لەگـەڵ خـەڵکانی چـالاکی نـاوخۆی ئـەوێ پێکهێنـابوو. لـەو مـاوە کەمەیدا لەوە دەچوو ئومێدی سەرکەوتنێکی باشی بۆخۆی مسۆگەر کردبێ. بەڵام ئیمام وەك ئامـاژەدانێکی بـە سـەرقاڵبوونی خـۆی لەگـەڵ بریتانییەکانـدا بـەڕێزەوە بینینـی (کاڤەیناك) ی ڕەتکردەوە و ئەمیش بە دڵی شکاوەوە لـە نیـوەی شـەوی (١٣/ تـشرینی یەکەم/١٨٠٣) دا ملی دەریای گرت و ڕۆشتەوە.[١٢٢]

بەڵام سەرباری ئەوەش عوممانییەکان بەرامبـەر فرەنـسییەکان نادادپـەروەر نـەبوون، دیسانەوە بازاڕەکانیـان چـۆن بـۆ بریتانییـەکان کراوەبـوو، ئـاواش بـۆ فرەنـسییەکانیش کراوەبوون. بازرگانە عوممانییەکانیش خۆیان سەرپشك بوون لەوەی لـە کـام لایـان شـت دەکڕن. ئـەم سیاسـەتە سـەرنەکەوتنێکی دوولایەنـە بـوو بـۆ بریتانییـەکان، نـەك تـەنها لەبەرئەوەی ، کە پێچەوانەی ئەو هاوپەیمانێتییە خوازراوەی خۆیان بـوو لەگـەڵ ئیمامـدا هـەیانبوو، بـەڵکو لەبەرئـەوەش، کـە هـەلی وەك ئـەوەی بریتانییـەکانی دەدایـە فرەنـسییەکانیش، کـە بـاری خۆیـان ببـەن و کـاڵای خۆیـان بفرۆشـن و ــزۆربـەی ئـەو کاڵایانــەش ئەوانــەبوون، کــە هێــی بریتانییــەکان بــوون و ئــەوان دەســتیان بەســەردا گرتبوون__ و بە نرخی زۆر هەرزانیش دەیانفرۆشتنەوە. بە کڕینی ئەو کاڵا هەرزانبەهایانە هۆزە عووممانییـەکان بەشـێوەیەك گەشـەیان کردبـوو، کـە(لـۆرد ڤالـەنتاینا) لـە نێوانی ساڵانی (١٨٠٢–١٨٠٦) دا سەردانی ئەو بەشـەی جیهـان دەکـات، ئـەوان بـە هاوپـەیمانی فڕەنسا لە قەڵـەم دەدات. هـۆزی دەسـەڵاتداری (جەواسم)، کـە (ڤالـەنتاینا پێیگوتـوون جـویزێرم) کـە لـە کـەنارەکانی کەنـداوەوە بـۆ بـاکووری عووممـان کـاری بـەهارات و داودەرمان فرۆشییان کـردووە، چـەندان چـالاکیی چـەتەیی دەریایـان لـەدژی بازرگـانیی بریتانییەکان ئەنجامداوە.

ڤالـەنتاینا دەڵـێ: "ئەمانـە لـەپاش دەستبەسـەرداگرتنی سیـستماتیکیی حکومـەتی بۆمبایـەوە سـەریان هەڵدا و بـوون بـە هێزێکـی دەریـایی گـەورە و بـەلای کەمـەوە ٣٥

---

[122] Miles, op. cit. , II, 299-301

کەشتیی قەبارە جیاوازیان هەبووە و هەریەکە لەم کەشتییانە توانای هەڵگرتنی ٥٠–٣٠٠ نەفەری هەبووە ."[123]

زیانی بەرچاوی لەدەستچوونی ئیمتیازات و کاریگەریی بریتانیا نە لە ناوچەی میسۆپۆتامیاوە(میسۆپۆتامیا زاراوەیەکی مێژووییە، ناوە، بە مانای وڵاتی نێوانی دوو رووبارەکەی دیجلە و فورات دێت–و) بوو، نە لە کەنداوی فارسیشەوە بوو، بەڵکو لەناو ئێران وتورکیاوە بوو. هەروەها ئاماژەشمان بەوەدا، کە چۆن لە کۆتایی ساڵی (١٨٠٦) دا لەناو ئەم دوو وڵاتەی ئێران وتورکیادا کاریگەریی و نفوزی فڕەنسا جێگەی کاریگەری و نفوزی بریتانیای گرتەوە. لەگەڵ سەرەتای ساڵی (١٨٠٧) دا و بە ماوەیەکی کەم لەپاش پەککەوتنی دانووستاندنەکانی ئاشتیی نێوانی بریتانیا و فڕەنسا بۆناپارت بڕیاریدا پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ هەریەکەی تورکیا و ئێراندا بگۆڕێت بۆ هاوپەیمانێتیی دڵنیا، چونکە رەنگە ئەم هەنگاوەی ببێتە هۆی چالاککردنی هاوکاریی نێوانی وڵاتەکەی خۆی و ئەو دوو وڵاتە لە دژایەتیکردنی دوو دوژمنە سەرەکییەکەی خۆیدا، کە بریتی بوون لە بریتانیا و رووسیا. لە کۆتایی مانگی شووبات/ فێبریوەی ئەو ساڵەدا دانووستانکارە تورك و ئێرانییەکان لە وارشۆ و لە نزیکی بارەگای سەرەکیی بۆناپارتەوە چاوەڕوانییان دەکرد بۆ گرێدانی رێکەوتننامەیەك، کە کارایی بۆناپارتی لەو دوو وڵاتەدا دەگەیاندە لوتکە و هەروەها بە دووایین خاڵی وەرچەرخانی گرنگی پێدانی بۆناپارتیش دادەنرا لە تەواوی ناوچەکەدا بە گشتی.

لەسەرەدەمی دانووستاندنەکانی تریشدا فڕەنسا هەر جۆرە پەیوەندییەکی دیپلۆماتییانەی باش و خوازراوی لەگەڵ هەردوو وڵاتی ئێران و تورکیا و ناوچە داگیرکراوەکانی ئۆرووپاشدا هەبوو. بەڵام هەریەکەی ئەم دوو وڵاتەیش هەلومەرجی

---

123 (Anonymous) review of Lord Valentine's G. V., Voyages and travels, 1802-1806 (3 vols., London, 1809), the Quarterly Review (1809), II, 124.

ئەم پێداچوونەوە درێژە، کە لە لاپەڕە ٨٨ تا ١٢٦ دەگرێتەوە تێبینییەکی سەرنجڕاکێشی تێدایە لەبارەی ڕەوشی میسرەوە .چونکە ئەو پەلامارەی تورکەکان بردیانە سەر پورتوگالییەکانی ناو هیند سەرەتاکەی لە میسرەوە دەستی پێکرد، هەر لە میسریشەوە ئێمەیش کەوتینە بەر هەڕەشە، بۆیە هەرگیز گرنگیی ئەو ولاتە بۆ خۆی فەرامۆش ناکات، بۆیە ئەگەر ئێمە بۆ خۆمان دەستی بەسەردانەگرین، ئەوان زووبێت یان درەنگ هەر دەبێ دەستی بەسەردا دەگرن. بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ١٢٥ ئەم تێبینییە گرنگیدانی بریتانیامان بەم وڵاتە پیشان دەدات، بێگومان هەر ئەو گرنگیپێدانەیش بوو، وای بۆناپارت کرد، لە ناوچەی رۆژهەڵاتدا بکەوێە جووڵە.

ئاڵۆزیی تایبەت بە خۆیانیان هەبووە و دەکرێ ئەو ئاڵۆزییانە بەم شێوەیەی لای خوارەوە گرووپ بکرێن:

توركیا	ئێران
لەژێر هەڕەشەی رووسیادا بوو، بەڵام هەڕەشەکەی زۆر مەترسیدار نەبوو	نائومێدانە لەژێر هەڕەشەی رووسیادابوو
دەیەویست چەند هەرێمێکی خۆی لە چنگی رووسیا دەربهێنێتەوە	دەیەویست چەند هەرێمێکی خۆی لە چنگی رووسیا دەربهێنێتەوە
پەیوەندییان بە دیپلۆماسیەتە کاریگەرەکانی فڕەنساوە هەبوو	پەیوەندییان بە دیپلۆماسیەتە کاریگەرەکانی فڕەنساوە هەبوو
دیپلۆماسیەتێکی کاریگەری بێلایەنەی هەبوو	دیپلۆماسیەتێکی وابەستەی لاوازی هەبوو
بەشێوەی رەسمی و جدی لەلایەن بریتانیای مەزنەوە رەفزنەکرابۆوە	بەشێوەی رەسمی و جدی لەلایەن بریتانیای مەزنەوە رەفزکرابۆوە
تازە پرۆسەی فریاگوزاریی بریتانیای مەزنی ئەزموون کردبوو لە بەدەستهێنانەوەی میسر و سوریادا	هیچ فریاگوزارییەکی گرنگیی بریتانیا لە یادەوەرییدا نییە
پەیوەندیی بە دیپلۆماسیەتی بریتانیاوە هەبوو	گەمژانە لەلایەن دیپلۆماسییەتی بریتانیاوە فەرامۆش کرابوو

لە بەشی یەکەمی ساڵی (١٨٠٧) دا و لە دژی ئەو جۆرە شتانەی لە پشتەوەن، بە جیا دانووستاندن لەگەڵ هەریەکەی تورکیا و ئێران لەلایەن فڕەنساوە دەستی پێکرا. لەبەرئەوەی خودی بۆناپارت زۆر سەرقاڵی کاروبارەکانی ناو (پروسیا و نەمسا) بوو، لە مانگی مایسدا (کاولینکۆرت) بە یارمەتیی (لا روا) دانووستاندنیان لەگەڵ (ئەمین ئەفەندی) ی باڵوێزی تورك لە (دێنزیگ) دەست پێکرد. لەبارەی پرۆژەکەی فڕەنساوە بۆ دروستکردنی هاوپەیمانێتییەکی بەرگریکردن و پەلاماردان لە دژی هەریەکە لە رووسیا و بریتانیا، ئەمین ئەفەندی بەو شێوەیە وەڵامی فرەنسییەکانی دایەوە، کە لەو رووەوە فرمانی تەواوی ئیستەنبوڵی لەبەردەستدایە و ناتوانێت لێیان لابدات. هیچ رێگەیەکی

ئەوەی پێنەدرابوو هاوپەیمانێتی لەدژی بریتانیا دروست بکات، چونکە تورکیا لەگەڵیدا لەشەڕدا نەبوو. هەروەها لەبارەی رووسیاشەوە دەبوو هاوپەیمانێتیەکی بەرەنگاریکردن دروست بکات، بۆ سەردەمێکی کاتیی دیاریکراو، کە ماوەکەی تەنها سێ ساڵ بێت. ئەم پێشنیارە نەرێییانە زۆر لەوە کورتهێنتر بوون ، کە فڕەنسا چاوەڕوانی دەکردن. هیچ سەرکێشییەکیش بەو پرەنسیپانەوە نەکرا، بۆیە لەسەرەتای مانگی حوزەیرانی ئەو ساڵەدا دانووستاندنەکان گەیشتنە کۆتاییەکی ناسەرکەوتوو.[١٢٤] بەڵام لەبەر ئەو هۆیانەی لەسەرەوە ئاماژەمان پێدان بارەکە لەگەڵ ئێراندا تەواو جیاواز بوو.(میرزا موحەمەد رەزاخان– کە بە کورتی پێیدەگوترا محەمەد رەزا) ی دانووستانکاری ئێران دەبوو هاوپەیمانێتییەك بهێنێتەپێشەوە، کە بەتەواوی لەلایەن تارانەوە رەزامەندیی لەسەر درابێ. ئەم لەگەڵ (جۆبێرت) دا هاتە ئۆرووپا، جۆبێرتیش ئەو کەسەبوو، کە بۆ رێ خۆشکردن بۆ وەرگرتنی رەزامەندیی ئێران لەبارەی ئەو هاوپەیمانێتییەوە، لە بەرژەوەندیی حکومەتی فڕەنسا چووبووە ئێران. لە رۆژی (٤/مایس/١٨٠٧) دا هاوپەیمانێتییە بەناوبانگەکەی (فینکنشتاین) لەلایەن (محەمەد رەزا) بە نوێنەرایەتیی شا و (مارتی–کە پاشتر بە دەك دی بەسانیۆ ناسرا) بە نوێنەرایەتی ئیمپراتۆر ئیمزا کرا. (فینکنشتاین) ئەو ناوەی لە هاوپەیمانێتییەکە نرا، ناوی قەڵایەکی جوانە لە شاری (ئۆسترادا) لە رۆژهەڵاتی پروسیا و لەوێ رێکەوتننامەکە ئیمزا کراوە. ئەم پەیماننامەی هاوپەیمانێتییە لە شانزە بەند پێکهاتووە، بۆ بەرەنگاریکردن و پەلاماردانیشە و لەدژی بریتانیای مەزنە. لە بەندی یەکەمیدا بەڵێنی ئاشتی و هاوڕێیەتی و هاوپەیمانێتی دراوە. لە بەندی دووەمدا بۆناپارت بەڵێنی ئەوەی داوە سەلامەتیی هەرێمە ئێرانییەکان بەو شێوەیەی کە خۆیان هەن، بپارێزێت. بەشەکانی تری پەیماننامەکە، بەتایبەتییش بەندی هەشت و دە و دوانزە بریتی بوون لە ناچارکردنی ئێران بەوەی ئاسانکاری و کۆمەکی چالاکانە پێشکەشی هەر جموجوولێکی فڕەنسا لەدژی هیندستان بکات.[١٢٥] بۆ

---

[124] Shupp, op. cit., 432-433

[125] Mowat, R. B. , The Diplomacy of Napoleon(London, 1924), 172; Kaye, op. cit. , I, 304. Fro Text of the Treaty, see Gardane, Alfred de, Mission du General Gardane en Perse (Paris, 1865),

ئەلفرێد کوڕی ئەو جەنەراڵە بوو، کە ئەرکەکەی ئەنجامداوە) و هەروەها ماوەتیش پێیوایە، کە پەیماننامەیە لەرۆژی (٥/٧ مایس) دا ئیمزا کراوە و گاردان پێیوایە لە رۆژی (٥/٤ مایس) دا ئیمزا کراوە و بەڵام کایا تەنها لەسەر ساڵ و مانگەکە قسەی کردووە و پێیوایە، کە وابێ(مایس ١٨٠٧) بڕوانە ماوەت سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ١٧٣ ن.

پیادەکردنی تێرمەکانی پەیماننامەکە یەکسەر نێردراوێکی سەربازیی کارا ڕەوانەی ئێران کرا، کە لە ژێر فەرمانڕەوایی ژەنەراڵ (گاردان) دا بوو (لا کۆمت مەتییۆ کلۆد دی گاردان). لە کۆتایی ئەو ساڵەدا ژەنەراڵ گاردان و ستافەکەی، کە بریتی بوون لە حەفتا ئەفسەری ڕێپێدراو و ڕێپێنەدراو لە ئازەربایجان و کرماشان سەرقاڵی مەشق و ئامادەکردنی ژمارەیەکی زۆری سەربازی ئێرانی بوون.[١٢٦]

لە ناوەڕاستی ساڵی (١٨٠٧) دا ئێران بە تەواوی هاوپەیمانی بۆناپارت بوو، لە دژی روسیا و بریتانیای مەزن بوو، ژمارەیەکی زۆری شاندی سوپای فرەنسی لەسەر خاکی ئێرانی سەرقاڵی مەشقپێکردنی سەربازە خۆجێییە ئێرانییەکان بوون. هەر لەو دەمانەدا پەیماننامە ئەنگلۆ– عووممانییەکەی ساڵی (١٨٠٠) بەناو مابۆوە، بەڵام لەڕووی کردەییەوە بە تەواوی فەرامۆشکرابوو، دیسانەوە بازاڕەکانی عوممان کەوتبوونەوە بەر سێڵاوی کاڵا بریتانییە دەستبەسەردا گیراوەکان. هەرچی کەنداوی فارسیشە بەهۆی چالاکیی روو لە زیادی چەتەکانی خێڵی جەواسمەوە بارودۆخێکی ناجێگیری هەبوو بۆ بازرگانە بریتانییەکان. لەگەڵ مردنی سولەیمان پاشای بەغدا دا لە ساڵی (١٨٠٢) دا کۆنسلی بریتانیاش خۆیی لەو هەلومەرجە سەخت و نادڵنیایەی میسۆپۆتامیادا بینییەوە، کە تا ساڵی (١٨٠٧) و پاشتریش بەو نالەبارییەوە بەردەوام بوو.

تورکیا ئەگەرچی ملیشی بەوە نەدەدا خۆی بدات بە دەستی بۆناپارتەوە، ئەوەندەی، کە دۆست و هاوڕێی بۆناپارت بوو، هێندە هاوڕێی بریتانیای مەزن نەبوو. وەك باڵادەستترین نەتەوەی زاڵی ناو ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست، فرەنسا توانیی جێگەی بریتانیا بگرێتەوە. جارێکی تریش وەك مەترسییەکی چاوەڕوانکراو بۆسەر هیندستان دەرکەوتەوە. ئیتر وەختی ئەوەبوو بریتانیا دووەمین سەرکەوتنی خۆی و یەکجارەکیترین سەرکەوتن بەسەر بۆناپارتدا بەدەستبهێنێتەوە. ئەوەبوو لە دووساڵی پاشتردا سەرلەنوێ زاڵبوونەوەی یەکجاریی خۆیانیان لەناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چەسپاندەوە.

---

[126] Curzon, op. cit., I, 577.

٢. دووەمین و دوواپین سەرکەوتنی بریتانیا بەسەر ناپلیۆندا ١٨٠٨-١٨٠٩

ئەوەی شایانی باسە، لە ماوەی رۆژگاری تشرینی یەکەمی (١٨٠٦) بۆ مانگی مایسی (١٨٠٧) واتە لەماوەی نێوانی سەرنەکەوتنی دانووستاندنە ئەنگلۆ – فرەنسییەکانی ئاشتی و گرێدانی هاوپەیمانێتییەکی فرانکۆ–ئێرانی لە فینکنشتاین، خاڵێکی دیار و بەرچاوی ناو زەمینەی ململانەی مێژوویی نێوانی بریتانیای مەزن و بۆناپارت پێکدەهێنێ. هەر تۆزێك پێش ئێستە ئاماژەمان بەوەدا کە کاریگەریی بۆناپارت لەناوچەی رۆژهەڵاتدا لەو دەمانەدا دەگەیشتە لوتکەی خۆی. باش ئاگادارین، کە لە رۆژئاواشدا دەسەڵات و ئیمتیازاتەکانی هەر بەرەو ژوور و بەرەو زۆری هەڵدەکشان.

لەئۆکتۆبەری ساڵی (١٨٠٦) دا لە (جینا و هەروەها لە فریدلاند) یش سەرکەوتنێکی یەکلاییکەرەوەی بەسەر پروسییەکاندا بەدەستهێنا. لێرەوە ئیتر نزیکەی هەموو ئۆرووپا کەوتبوونە بەر دەسەڵاتی ئەو. تەنها بریتانیا مابوو، ئەویش بەهۆی دابڕاویی شوێنەکەیەوە(یان بەهۆی دەمارگیریی خۆیەوە) نەکەوتبووە ژێر کۆنترۆڵی رەوە سەربازەکانی ئەوەوە. ئەویش بۆ ملکەچپێکردنی ئەم دورگە سەرسەختەی (دوکاندارەکان) پەنای بردە بەر (سیستمی کیشوەری)، کە سیستمێکی بەناوبانگە و بەپێی مەرسوومی بەرلین، لە تشرینی دووەمی (١٨٠٦) دا داڕێژراوە. بەم پێیە بارێکی گەمارۆیان بەسەر دوورگە بریتانییەکاندا راگەیاند و هیچ بارهەڵگرێکی بریتانی لەناو هیچ کام لە دوورگە فرەنسی و دورگە هاوپەیمانەکانی فڕەنساشدا رێگەی هاتوچۆی پێنەدەدرا. ئەو مەرسوومە جارێك لە کانوونی دووەمی (١٨٠٧) و جارێکی تریش لە کانوونی یەکەمی هەمان ساڵدا تەواو کراوە. ئیتر بریتانیای مەزنیش زیاد لە هەرکاتێکی تر ناچار بوو بە دەنگ (داواکارییەکانی ئەنجومەن) ی خۆیەوە بچێت، کە لە (کانوونی دووەم تا تشرینی دووەمی ١٨٠٧) دەرچووبوون و ئەمانیش هێندەی مەرسومەکەی فڕەنسا گرنگ بوون و داوایان دەکرد لەگەڵ ناپلیۆندا شتەکان یەکلایی بکاتەوە. ئەمانیش هاتن گەمارۆیەکی لەوەی سەرخۆیان توندتریان راگەیاند بیسەپێنن بەسەر فڕەنسا و هاوپەیمانەکانی و ئەوانەشی پشتان پێدەبەستن. لەمە بەدوواوە ململانە ئەنگلۆ– بۆناپارتییەکان بە تەواوی بوون بە ململانەیەکی بازرگانی و وڵاتانی پشت دەریایش تا دەهات دەکەوتنە گەرداوی ئەو رکەبەرییانەوە بەدوای ئەمانەدا هاتن.

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەك خۆی گرنگییەکی ئەوتۆی نەبوو بۆ بریتانیا، بەڵام گرنگییەکی زۆر گەورەی ستراتیجییانەی هەبوو لەبارەی سەلامەتیی موڵکەکانیانەوە لە

هیندستان و بەسەلامەت بەڕێوەچوونی بازرگانییەکانیان لە ڕۆژهەڵات بەگشتی. بۆیە لەبەر چەند بەهایەکی ناوخۆیی و نیشتمانی دەبوو حکومەتی هیندستان سیاسەتێکی چالاکانە لەبارەی ئەو بەشەی جیهانەوە بگرێتەبەر.

(سێر جۆرج بارلۆ–١٨٠٥) کە لە فەرمانڕەواییکردنی هیندا بەدوای (لۆرد ویلزلی) دا هات و لەسەردەمی فەرمانڕەواییکردنی ئەودا کاریگەرییەکانی بریتانیا لەناو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەیدابوون، لەلایەن (لۆرد مینتۆ–١٨٠٧–١٨١٣) جێگەی پێگیرایەوە. لەناو کەسە دیارەکانی یارمەتیدەرانی منتۆدا (بریگادێر ژەنەراڵ– واتە عەمید–جۆن ماڵکۆڵم) هەبوو، کە (لەسەرەتاوە کاپتن بوو، پاشان بوو بە سێر)(١٧٦٩–١٨٣٣) توانیبووی هەریەکەی ئێران و عوومان بهێنێتە ریزی بریتانیاوە و وایان لێبکات لەدژی فەرەنسا بن.[١٢٧] لە کاتی کاردانەوەکەدا ئەم کابرایە ئاگاداری کاروباری ناو ئێران بوو، هەروەها ڕەخنەی لەوەش هەبوو، کە سیاسەتی دەرەوەی حکومەتەکەی هیندستان زۆر خامۆشە. ئەم فەرمانڕەوا نوێیە لەسەرەتاوە لەوەدەچوو بتوانێت خۆشییەکی کەم بداتە ماڵکۆڵم، چونکە ماڵکۆڵم زۆر لەوە نیگەران بوو، بەتەنگ ئەوەوە بوو چۆن بتوانن بە زوویی چالاکیی خۆیان بەرامبەری ئێران و شوێنەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بگرنەبەر. بۆیە دەبینین لە نامەیەکی تایبەتدا، کە بە بەرواری (١٠/تشرینی دووەم/ ١٨٠٧) ئاراستەی کۆلۆنێل (کلۆز) ی کردووە، باسی لە نیگەرانییەکانی خۆی کردووە:(خۆت دەزانیت، کە پلانگێڕییەکانی فەرەنسا لەناو گۆڕەپانی ئێراندا نیگەرانییەکی قووڵی بۆ سەر هۆشی لۆرد مینتۆ دروستکردووە و ئەویش منی لەیادە بۆ ئەو شوێنە دامبمەزرێنێت، لەوانەیە تۆش پێتوابێت، کە لەم بارەوە من هەندێك دوودڵم، بەڵام بەپێی ئەو شتانەی لەم دواییانەدا لە بەنگاڵ بیستومە، ئەو "واتە لۆرد مینتۆ–و"پتر لەوەی کابرایەکی سەخت و بوێر بێت، کەسێکی نەرم و بەرهەستە و وادەزانم بەوشتانەیش، کە ئێمە هەمانە قایل دەبێ و هەڵپە بۆ باری ئاسایشی تر ناکات، بەتایبەتیش ئەگەر ئەو بارانەی تر باجی خۆیانیان ببێت و ئەویش لە یەکەم بینینەوە وا هەست بکات ئەو شتەی، کە دەبێ لەبەرامبەری ئەو باجەدا وەریبگرین خراپەیەکی ئەرێیی بێ)[١٢٨]

---

[127] بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە لاپەڕە ٣٤–٣٨.

[128] دەقی نامەکە لەناو کتێبەکەی کایادایە، ئەو سەرچاوەیەی سەرەوە، لاپەڕەکانی ٣٩١–٣٩٤ هەروەها ئەو ژیاننامەیەش، کە کایا بۆ ماڵکۆڵمی نوسیوە بۆ ئەم باسەی ئێمە زۆر گرنگە، وشەیەك، کەپێویست بکات◄◄

هەرچەندە ماڵکۆڵم پێشوەخت دەیزانی ئەم فەرمانڕەوا نوێیە لێبڕاوانە هەمان ئەو سیاسەتە لەبەرچاو دەگرێ، کە بەجێگیری بانگەشەی بۆ دەکرد. لە هەوڵێکیشیدا بۆ قایل کردنی لۆرد مینتۆ بە روانینەکانی خۆی، ماڵکۆڵم لە (١٨٠٧/١١/٢٣) دا راپۆرتێکی دیار و باشی ئامادەکرد. بۆ ئامادەکردنی ئەم یاداشتەی پشتی بە یاداشتێك بەستبوو، کە لەلایەن (کاپتن پازلی) یەوە ئامادەکرابوو، بەناوی (فریاگوزاریی ماڵکۆڵم)ەوە، ئەم کاپتنە ماوەی نزیکەی چوار ساڵ لە ئێران کاری کردبوو.

بەپێی نووسراوی ناو یاداشتەکە سەرکەوتنی پێشبینیکراوی بۆناپارت بەسەر روسیادا_ئەگەرچی هێشتا ماڵکۆڵم ئەوەشی نەبیستبوو ئەو سەرکەوتنە روویدابێ_ بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لە رۆژهەڵاتدا بە خراپی دەخاتە ژێر مەترسییەوە. ئەو ئیمپراتۆریا مەزنەی عوسمانی دەکەوێتە ژێر قەڵەمڕەوی فەرمانی بۆناپارتەوە. ناوچە ئاشووبەکانی وەك میسر و سوریا و بەغدا دەکەونە ژێر کۆنترۆڵی فڕەنساوە و ئینجا دەبێ چاوەڕوانی ئەوە بکەیت هیندستانیش بکەوێتە بەر مەترسیی خراپەوە.

هەلومەرجی ئێران، کە بەپێی یاداشتەکە (لەم رووداوانەدا یەکلاییەکرەوە دەبێت) زۆر لەوەوە دوورە هەلومەرجێکی نائومێدانە بێت. شا زۆر لەوە بەئاگابوو، کە بریتانیا پایەیەکی بنچینەیی هەیە لەناو رۆژهەڵاتدا. شا پاش ئەوەی لەوە نائومێد بووبوو بریتانیا لە شەڕی دژ بە رووسیەدا کۆمەکی پێبکات پەنای بۆ بۆناپارت بردبوو کەوتبووە دوای. بۆیە دەبوو بریتانیا بەپەلە شاندێك بنێرێت بۆ ئێران، بۆئەوەی شا تێبگەیەنێت، کە واباشترە بۆ ئەو، کە خۆی بداتەوە پاڵ بریتانیا. خۆ ئەگەر هاتوو قایلیش نەبوو بەو پێشنیارانەی نێردراوەکان بۆیدەکەن، ئەوا پێویستە هەڕەشەی لێبکرێت و ئەو هەنگاوانەی لە بەرامبەریدا دەگیرێنەبەر، نەك هەر تەنها کاریگەری دەخاتە سەر

◄◄ لێرەدا بیلێین ئەوەیە، کە سێر جۆن، و، کایا (١٨١٤ – ١٨٧٦) زانیارییەکی باشی هەبووە لەبارەی کاروبارەکانی هیند و بریتانیاوە, بۆ ساڵانی (١٨٣٢– ١٨٤٥) ئەم کایایە ئەگەرچی وەك مێژوونوسێکی سەربازی ناسراوە، بەڵام خۆی نوسەرێکی باشی بواری مەدەنییش بووە، دەتوانیت لەم رووەوە بڕوانیتە ئەم سەرچاوەیە(Dictionary of National Biography, X, 1141-1142) لەناو سەرچاوەی پێشویشدا لاپەڕەکانی ٨٤٨–٨٥٦ کە کورتەیەکی باشیشی تێدایە لەبارەی ژیاننامەکەی ماڵکۆڵمیشەوە، لە کۆتاییەکەشیدا ئەم ڕاگەیاندنە هەیە، کە دەڵێ: هەوو نامە بەڵگەکانی ماڵکۆڵم لەبەردەستی کایادابوون بۆیە زانیارییەکانی ئەو لەبارەی ژیانیەوە تەواو و تێروتەسەل بووە. بۆیە کە کایا ئەو شتانەی دیسان بەرهەم هێناوەتەوە، سودێ:ی زۆری هەبووە، بە تایبەتییش بۆ ئەم کارەی ئێستای ئێمە.

ناوبانگەکەی، "بەڵکو ئاژاوە دەخەنە ناو هەموو کاروبارەکانیەوە و گریمانێکی زۆری ئەوەش هەیە بە دروستکردنی شۆڕش و هەڵگەڕانەوەیەك کۆتایی بە دەسەڵاتەکەی بهێنن." [129] بۆ گەیاندنی ئەم پەیامە بوێرانەیە (لۆرد مینتۆ) هات (مالْکۆلْم) ی راسپارد بەخێرایی بە سەرۆکایەتیی شاندێك بۆلای شا، بگاتە کەنداوی فارس.

بەشێوەیەکی کاتی و وەك دەستپێکێك لەلای ئەمانەوە، حکومەتی ولاّتەکە (بریتانیا) (سێر هارڤەرد جۆنز) ی کۆنسڵی پێشووی بریتانیای لە بەغدا وەك نێردراوێکی سەروو ئاسایی (فەوقەلعادە) نارد بۆ تاران و دەسەڵاتی تەواوی پێدا بۆ ئەوەی بتوانێت لە بەرژەوەندیی تاجی پاشایی دانووستاندنی هاوپەیمانێتییەك لەگەڵ شای ئێراندا دەست پێبکات. گەیشتنی (جۆنز) بە بۆمبای لەو کاتەدا، کە دەبوو دەستبداتە ئەو کارەی نەخشەی بۆکێشابوو، بووە مایەی سەرسووڕمانێکی ناپەسەند بەلای حکومەتی هیندستانەوە. ئەم بەناو کرابوو بە هاوەڵی پاشکۆی لۆرد مینتۆ ، کە دەبوو وەك نێردراوێکی سەروئاسایی تاجی پاشایی بچێت بۆ تاران و حسابێك بۆ ئەو ئەرکەش نەکات، کە لەلایەن (مالْکۆلْم) ەوە دانرابوو. [130] لەم رووەوە قسەوباسکردن و لێکتێگەیشتن لەنێوانی حکومەتی نیشتمانی و بەرپرسیارانی ناو هیندستاندا هەبوو. بەلاّم کەسێك، کە لەم مەسەلەیەدا بێزار بوو، بریتی بوو لە مالْکۆلْم، لەبەرئەوەی بەلایەوە ئەستەم بوو، لەناو ئەو بوارەدا، کە بە کێڵگەی کارکردنی دیپلۆماتییانەی خۆیی دەزانی بەرگەی ئەوەبگرێ، رکەبەرێکی تری بۆ دابنرێ.

لۆرد مینتۆ زۆر ئاگایانە بەپیری گرفتەکەوە چوو، هەوڵیدەدا لەناو ئەو بارودۆخە شپرزەیەدا باشترین دەستکەوتی هەبێ. لەو دەمەدا، کە دەبوو بەرەو ئێران بکەوێتەڕێ (٩/ئازار/١٨٠٨) هەندێ رێنمایی درێژی بۆ مالْکۆلْم نووسی و ئاشکراکرد. بۆ مالْکۆلْمی بەهەڵپەی نووسیبوو:" تۆ دەتوانی هەموو ئەو جۆر و بڕی یارمەتییانەمان بۆ دابین بکەیت کە ئەرکەکەمانی لەسەر رادەوەستێ، بەپێی روانینی من بۆئەم بارودۆخانە، نەیاریکردنی ئێمە بۆ فڕەنسا لەناو ئێراندا ئەو کەنارەیە، کە ئاواتەکانی ئێمەی تێدا دەگەن بە ئاکام.........." بۆچوونێکی هاوشێوەی ئەوانەی مالْکۆلْم لەناو رێنماییەکانی ئەمیشدا هاتبوو" بۆدەرکردنی دوژمن بە کەمترین گریمانی دواخستنەوە" پێویستمان بە

---

[129] دەقی ئەم یاداشتە لەناو سەرچاوەکەی کایادا هەیە، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ٣٩٥–٣٩٨.

[130] Aitchison, op. cit., XII, 8-9

جووڵاندنی هێزەکان دەبێ لە ئایندەدا. مینتۆ لەسەر قسەکانی دەڕوا و دەڵێ: "من زۆر ئارەزوو دەکەم باسکی تۆ بەهێز بکەین و کاریگەریی گونجاویش بخەینە سەر بیری ئەو کەسانەی تۆ دەچیتەلایان، هەروەها منیش زۆر لەگەڵ ئەوەدام، کە بەپێی ئەوەی خۆت دەچێتە عەقڵتەوە و پێت باشە ژمارەی یاوەرە پاسەوانەکانت بۆ زیادبکرێ (لەبەرئەوەی بە نهێنی ئەم نامەیەت بۆ دەنووسم) ددان بەوەدا دەنێم، کە سێر هارفەرد جۆنز شەڵتاخێکە لەناو ئەم یارییەی ئێمەدا" مینتۆ بوونی متمانەی تەواوی خۆیی لەسەر ئەوە دەبڕیوە، کە "مالکۆڵم کەسێکی بە تەحەمولی کارساز و ئیدارییە" و دەتوانێ هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو هەڵوێستە قورس و سەختانەدا بکات، کە لەوانەیە لە ئەنجامی ئەو ئەرکەوە سەرهەڵبدەن، کە بە (هارفەرد جۆنز) سپێردراوە.[131]

مالکۆڵم بەخێرایی ملی ڕێگەی گرت بەرەو ئەوشتەی، کە بەڕاستی دووەمین ئەرك بوو ئەوی پێڕاسپێردرێ بۆ ئێران. ئامانجی ئەرکەکەی بریتی بوو لەوەی ئەو کاریگەری و نفوزەی فرەنسا هەیەتی لەئێراندا بە نفوزێکی بریتانی جێگەکەی بگیرێتەوە. هەر زوویش دەرکەوت، کە مالکۆڵمی بە زەبروزەنگ بۆ ئەم ئەرکە گونجاو نییە، ئەوەبوو لەگەڵ پۆلێك ستافی بەتواناداا لە مانگی مایسی (١٨٠٨) دا گەیشتە کەناری ئێران. بەرپرسیارانی ئێران زۆر لە دوواین هەڵوێستەکانی بێزار بوون. بۆیە ڕێگەی پێنەدرا بگات بە پایتەخت و لەبریی پایتەخت پێیانووت بچێت گرفتەکەی خۆی لەگەڵ پارێزگاری ناوخۆیی (فارس) دا باس بکات. سەرکەوتنیشی لەوکاتەدا ئومێدێکی ئەوتۆی نەبوو. بە بێزاری و هەڕەشەکرنەوە گەڕایەوە بۆ هیندستان و ئەو ئەرکەشی بۆی چووبو، گەیشتە ئاکامێکی ناسەرکەوتوو.[132]

ئیتر (سێر هارفەرد جۆنز) کە ئاکامی ئەرکەکەی لەلایەن هەریەکەی مالکۆڵم و بەرپرسە خەرجیدابینکارەکەی خۆی (لۆرد مینتۆ) وە سەرکۆنە کرا، دەبوو چارەسەری بارودۆخەکە بکات. (ئەو ڕێنماییانەی) کە لەلایەن حکومەتی هیندستانەوە دەرکرابوون

---

[131] بۆبینینی دەقی تەواوی ئەم پەیامە بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:
Kaye, op. cit., I, 409-411

[132] Ibid, 306. A Punitive expedition to occupy the Island of Kharak was prepared by Lord Minto, but failed to materialize. Ibid, 307.

بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی ئەو دووەمین ئەرکەی بە مالکۆڵم سپێردرابوو بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو، بەشی ١٥، لاپەڕە ٣٩٩–٤٥٦

بۆ دواخستنی ئەرکەکەی زۆر درەنگ گەیشتبوونە دەستی.[١٣٣] زۆر گومانیش لەبارەی ئەوەوە هەیە، کە توانیبێتیان لەکاتدا ئەو پەیامە بگەیەننە دەستی. لە دەوروبەری پایزی ساڵی (١٨٠٨) دا جارێکی تر جۆنز لە تاران بوو، هانی شای دەدا بۆئەوەی مل بە ئیمزاکردنی پەیماننامەیەك بدات، کە بە تەواوی بە سەرکەوتن بۆ بریتانیا لە قەڵەم دەدرا. ئینجارەیان بارودۆخەکە لە بارودۆخی چەند مانگی پێشووتر لەبارتربوو.

بەڵێنە قەبەو گەورەکانی (گاردان) بۆئەوەی کۆمەکی ئێران بکەن لەشەڕی دژی رووسیادا نە ئەوەیان تێدامابوو قەناعەت بە شای نائومێد بکەن و نە دەشیانتوانی ئارامیشی بکەنەوە. هەرچی بۆناپارتی بێویژدانیشە هات لەڕۆژی (٩/ تەمموز/١٨٠٧) دا و لەگەڵ قەیسەری رووسیادا پەیماننامەی (تیلزیت) ی ئیمزا کرد و ئەوەبوو لە ناوەڕاستی هاوینی ساڵی (١٨٠٨) دا داخوازییەکانی ئێرانیش بەگشتی فەرامۆشکران. ناپلیۆنیش لەبەرئەوەی لە ئیسپانیا ناڕەزاییەکی جەماوەری لەدژی فەرمانڕەواییکردنی پەیدابوبو، سوك و ئاسان وازی لەوەی پلانەی خۆی هێنا، کە وایدانابوو لەدژی هیندستان کردەی سەربازیی فراوانخوازی ئەنجام بدات.[١٣٤] لەبریی دوژمنە سەرسەختەکەی جاران روسیا بۆ فرەنسا بوو بە هاوپەیمانێکی گەورە، وەك کاردانەوەی ئەمەش ئێرانیش وازلێهێنرا بۆئەوەی بە دەستی دوژمنکارییەکانی رووسیاوە بگاتە دواچارەنووسی خۆی.

بەدیوێکی تردا بریتانیای مەزن دوژمنێکی چالاکی رووسیا بوو، هەرچی پەیوەندیی دیپلۆماتییانەی نێوانیشیان هەیە لە ساڵی (١٨٠٧) دا پچڕێنرابوو. لەم کاتانەدا جۆنز توانیبووی لە شا نزیك بکەوێتەوە و بەم بۆنەیەشەوە شا کاتی تەواوی لەبەردەستدابوو تەرخانی بکات بۆئەوەی لەم گۆڕانە گەورانە تێبگات. ئەم بارودۆخە زۆر لەباربوو بۆ سەرهەڵدانی لەیەکترگەیشتنی نێوانی بریتانیا وئێران و توانای پڕ سەلیقەی جۆنزیش توانی سوود لەم بارودۆخانە وەربگرێ. ئەوەبوو بە نوێنەرایەتیی (شا جۆرجی سێیەم) ئەڵماسێکی گرانبەها پێشکەشی شا کرا و دڵنیابوون لەهێنانەپێشەوەی رێکەوتننامەیەکی خێرا و درێژخایەن.

لە مارسی ساڵی (١٨٠٩) دا بەرپرسیارانی ئێران قایل بوون بە پرۆژەکەی جۆنز بۆ گرێدانی هاوپەیمانێتییەکی (ئەنگلۆ– ئێرانی) لەگەڵ کۆمەکێکی دارایی ساڵانە، کە برەکەی (١٢٠,٠٠٠) پاوەندی ئیستەرلینی بێت و بریتانیا بیدات بە شای ئێران. ئەوەبوو

[133] Aitchison, op. cit., XII, 9.
[134] Fournier, A., Napoleon I (London, 1914), PP. 49-51

جۆرێـك لــە شــەڕکردن لــەنێوانی بریتانیــای مــەزن و رووســیادا پەیــدابوو. نیگــەرانی گەیشتبووە ئاستێك، کە کاتێك نەبوو پەیوەندی و مشتومڕکردن لەگـەڵ بەرپرسـانی نـاو هیندستان یان بریتانیا رابوەستێ، جۆنزیش لـەلای خۆیـەوە عاقڵانـە هەڵـسوکەوتی لـەم هەلومەرجــەدا کــرد. ئــەوەبوو بــە زوویــی (هاوپــەیمانێتییێکی بــەرایی و هاوڕێیــەتی و هاوپەیمانێتیی لەنێوانی بریتانیای مەزن و ئێراندا) دروستکرد. بـەپێی ئەمـەش (هەرچـی هاوپەیمانێتی و لێکتێگەیشتنێکی تری نێوانی ئێران و دەسەڵاتەکانی ناو ئۆرووپـا هـەبوو لەلایــەن شــاوە هەڵوەشــێنرایەوە.) بــەڵکو لــەوەش زیــاتر شــا بــەوەش رازی بــوو، کــە لەمەودووا رێگە نەدرێ (هیچ هێزێکی ئەوروپی، سەر بە هەرشـوێنێك بێـت بـەناو ئێرانـدا، یان بەرەو هیندستان، یان بەرەو بەندەرەکانی وڵاتەکە بڕوات)(بەندی سـێیەم)[١٣٥] دیـارە هەموو ئەو بەڵێنانەشی جۆنز لـە گەڕانەوەکەیدا وەریگـرت بـەڵێنی ئـەوەبوو، کـە ئەگـەر ئێران لەلایەن هەر وڵاتێکی ئەوروپییەوە داگیرکرا، ئـەوا بریتانیـا هێزێکـی بـۆ ئـەنێرێت ، یان لەبریی هێز کۆمەکی دارایی و زەخیرەی جەنگیی بـۆ دەنێرێـت.(بەنـدی چـوارەم)[١٣٦] بەڵام بەرهەرحاڵ ئەم بەڵێنە سـادەیەش دەبـوو بـە پەیماننامەیـەکی جـێگیر رێکبخرێـت. ئــەم پەیماننامەیــەش دەبــوو پاشــتر لــەنێوانی هــەردوو وڵاتەکــەدا رێکبخــرێ. ئــەم هاوپەیمانێتییـە بەگـشتی دەبـوو لـەڕۆژی پەسـەندکردنەکەیەوە (واتـە ١٢/مـارت/١٨٠٩) کاری پێبکرێ و هێزی خۆی وەربگرێ.

کاتێـك لـۆرد مینتـۆ لـە دوائاکـامی هاوپەیمانێتییـە بەراییەکـەی ئاگـادار کـراوە، وا هەستیکرد، کە سوکایەتیی پێکراوە و بەگـشتییش سـوکایەتییەکەی لەلایـەن جـۆنزەوە پێکراوە، چونکە خۆی وایدەزانی پێش ئەوەی دەست بداتـە ئـەم سـەرقاڵییە گەورەیـەی خۆی، راوێژ و پرسی بە جێگری پادشا کردبێ. لەمەوە بەدواداچـوونی راسـتەقینە لـەلای هەریەکەی حکومەتی هیندستان و نیشتماندا دروست بوو، چـونکە دەبـوو حکومەتەکـەی هیندستان ئەو کۆمەکە داراییە بۆ شا دابین بکات، بۆیە پێدەچـوو تـەواوی پەیوەسـتەکە

---

[135] Ibid, 47. A synopsis of this article is inaccurately made in Hertslet's Persian Treaties, etc., P.4:"

رێگە بە هـیچ هێزێکی ئـەوروپی نـەدرێ بـەناو ئێـران، یـان هیندسـتان، یـان بەنـدەرەکانی هیندسـتاندا تێپەڕببێ"

[136] بڕوانـە سەرچـاوەی پێـشوو لاپـەڕە ٤٦–٤٩. دەقـی پەیماننامەکـەش هـەمان سەرچـاوەی پێـشوو لاپەڕەکانی ٤٦–٤٩. هەروەها بڕوانە (British and Foreign Papers) بەرگی یەکەم، بەشـی یەکـەم، لاپەڕەکانی ٢٥٨–٢٦١.

گەیشتبێتە سەر کەناری هەرەسهێنان. بەو پێیەش، کە لۆرد مینتۆ راسپێردرابوو سەرپەرشتیی تەواوی رێکەوتنی هاوپەیمانێتییەکە بکات، ئەم پێیوابوو، کە گرنگێتیی ئەو هاوپەیمانێتی کردنە لەپێناوی دابینکردنی باری ئاسایشی هیندستاندایە.[١٣٧] بە روانینی مینتۆ، وەك هەر پسپۆرێکی چاودێر ئەو هاوپەیمانێتیکردنە لێدانێکی کوشندە بووە بۆ کاریگەریی فرەنسا لەناو ئێراندا. تا بەهاری ساڵی (١٨٠٩) هەرچی ئەفسەر و دیپلۆمات و هاوڵاتیانی فرەنسی لەناو ئێراندا بوون دەرکران. ئەرکە بەناوبانگەکەی (ژەنەراڵ گاردان) یش بە ناکامڵی کۆتایی پێهێنرا و ژەنەراڵ خۆی و ستافەکەشی پاسپۆرتەکانیان درایەوە دەستیان و رەوانەی نیشتمانی خۆیان کرانەوە.[١٣٨]

بەلای بۆناپارتی خۆپەرستەوە کەسێك ، کە لەم پاشەکشە کردنە راستەقینەیە بەرپرس بێت، هەرکەسێك بێت گرفت نییە، گرنگ ئەوەیە، کە خۆی نییە. هەرگیز لەوە نەدەچوو گەیشتبێتە ئەو قەناعەتەی، کە هاوپەیمانێتیکردنەکەی (فینکنشتاین)، کە بەپێی ئەم بوو ئەرکەکەی گاردان لەناو ئێراندا دەستی پێکرد، بەگشتی بەهۆی گرێدانی هاوپەیمانێتییەکەی (تیلزیت) ەوە پەکیخرابێ، لەبەرئەوەی ئەمەی تیلزیت شای لەبەر بەزەیی و رەحمەتی رووسیادا بەجێهێشت. بە تەواوی بەهۆی ئەو شێوە کەسایەتییەوە کە ئەو هەیبوو، باشیش پێیوەیەی دەناسرایەوە، لەوەناچێ تەنانەت لەو کاتەشدا کە هاتنەدیی خەونەکەی بووبوو بە پەرچوو، ئومێدی ئەوەی لەدەستدابێ کە وەك موڵکێکی خۆی دەست بەسەر ئێراندا بگرێ. لە نامەیەکیدا، کە بە بەرواری (٢٠/ئاب/١٨٠٩/Schonbrunn) نووسراوە، فەرمانی بە وەزیری کاروباری دەرەوە(The Comte de Champagny) ی خۆی کردووە کە نامەیەکی دڵدانەوە و ئاشتیخوازانە بنێرێ بۆ شا و پێی بڵێت: " تێیدا دەڵێیت": کە من سەرکۆنەی ژەنەراڵ گاردانم کردووە و لێیشی ناڕازی بووم، لەبەرئەوەی گۆڕەپانی کارکردنەکەی خۆیی بەجێهێشتووە بۆیە من داوام لە بەرپرسی کاروبارەکانی دەرەوەی خۆم کردووە، کە بگەڕێتەوە بۆ پایتەختەکەی، تا ئەو کاتەی خۆم بە زوویی باڵوێزێکی تری بۆ رەوانە دەکەم.

بۆیە نامەکەی ناپلیۆن بە روونی تێمدەگەیەنێت، کە بە کەسەر و ناسۆرەوە لەو هۆکارە تێدەگات، کە شای ناچارکردووە سەرلەنوێ پەیوەندیی کاتی و هەڵبەستراو

---

137 Kaye, op. cit., I, 307-308

138 بۆ بینینی روانینە واقعییەکانی مینتۆ لەبارەی ئەم هاوپەیمانێتییەوە بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی کە لای خوارەوە ناوی براوە، لاپەڕەکانی ٨٧–٨٨ و هەروەها لەبارەی نیگەرانییەکانی گاردانیشەوە بڕوانە کتێبەکەی کایا، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، لاپەڕەکانی ٣٠٤–٣٠٥ .

لەگەڵ ئینگلیزدا دەست پێبکاتەوە.....من ئارەزوو دەکەم سەرلەنوێ پەیوەندییەکان لەگەڵ ئێراندا بچێنمەوە، لەبەرئەوەی من بەهایەکی زۆر گرنگ بۆ ئەوان دادەنێم."[١٣٩]

ئەمە هەوڵێکی نەزۆکانە بوو لەلایەن بۆناپارتەوە درا، بۆ مەرگی کاریگەرییەکانی خۆی، نەك هەر تەنها لە ئێراندا، بەڵکو لە رۆژهەڵاتیشدا بەگشتی، چونکە ئاماژەکانی ئەو مەرگە بەهۆی پەیماننامەکەی (تیلزیت) دەرکەوتبوون. تەنانەت لەپێش بە ئاکام گەیشتنی ئەو هاوپەیمانێتییەشەوە بریتانیا هەوڵی خۆیی دابوو بۆئەوەی گوشارێك بخاتەسەر ئاستانە. لە سەردەمێکی زووی هەر ئەو ساڵەشدا هێزە دەریاییەکانی بریتانیا لە دەوروبەری ئیستەنبوڵەوە دەرکەوتبوون و خۆیانیان پیشاندابوو، بۆئەوەی سوڵتان بترسێنن و وای لێ بکەن، کە زۆر گوێ بۆ ئامۆژگارییەکانی فرەنسا نەگرێت.[١٤٠] بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دەستپێشخەرییەش شکستی خوارد و پێدەچێت تورکەکان هەستیان بەوە کردبێ، کە بریتانییەکان کێشەکەیان زۆر بە جدی وەرگرتبێ. بۆیە لە دانووستاندنەکانی مانگی مایس و حوزەیرانی خۆیاندا لەگەڵ فرەنسییەکان، تورکەکان وەك هەموو جارێکیان وایان پێشاندا سوورن لەسەر ئەوەی بە تەریبی تەنها لەگەڵ پێشنیارەکانی بۆناپارتدا بەرێوەبچن، هێندەی ئەو پێشنیارانە لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا رێك دێنەوە.[١٤١] بێ متمانەیی ئەمان بە بۆناپارت بە بەستنی هاوپەیمانێتییەکەی (تیلزیت) سەریهەڵدا و زۆربوو. زۆر کارامەییانە، بۆئەوەی بەئاشکرا تورکەکان بفرۆشێتەوە بە تزاری رووسیا، ئیمپراتۆری فرەنسا پێشنیاری ئەوەی کرد، کە میانەکاریی نێوانی رووسیا و تورکیا بکات بۆ گەڵاڵەکردنی ئاشتییەکی (ڕووسی– تورکی) لە بەشە نهێنییەکەی ئەم پەیماننامەیەدا، رەزامەندیی لەسەر ئەوەش وەرگیرابوو، کە ئەگەر ئەو هەوڵانەی ئاشتی بە ئاکام نەگەیشتن، ئەوا، ئەوا بواری ئەوە سازبدرێ، کە تزاری رووسیا بەوشێوەیەی خۆی پێیخۆش بوو، راستەوخۆ دانووستاندن لەگەڵ ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بکات.[١٤٢]

بەڵام تورکەکان نە ئامادەیی ئەوەیان تێدابوو واز لەو ترسانەی خۆیان بهێنن، کە لە رووسیا هەیانبوو، نە حەزیشیان لەوەبوو خاو و خلیچك دابنیشن چاوەڕوانی ئاکامی ئەو رێکەوتننامە سەرنجڕاکێشەی نێوانی بۆناپارت و دوژمنە کۆنەکەی خۆیان بکەن. دەکرێ

---

[139] Lloyd, Lady Mary, New Letters of Napoleon I omitted from the edition published under the auspices of Napoleon III- from the French- (London, 1898), 153-154.

[140] Shupp, op. cit., 427-428.

[141] بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە، لاپەڕەکانی ٥٣–٥٤.

[142] Cambridge Modern History, IX, 398.

کاردانەوەی راستەقینەی ئەمان بەئاسانی لە ناو ئەو هەڵوێستەی (ئەمین ئەفەندی) دا ببینرێت، کە لەناو دانووستاندنەکانی خۆیان لەگەڵ فرەنسییەکاندا لە مانگی(مایس و حوزەیران) دا پیشانیدا. ئەگەرچی بە بەڵگەوە رووسیای مەزن دڵی زیاتر بۆ ئیمپراتۆرە بەهەڵپەکە(واتە بۆناپارت—و) لێیدەدا، نەك بۆ تورکیایەکی لاواز ، یان ئێرانێکی تەمومژاوی، یان ئەم دوو هاوبەشە پێکەوە. دیارە ئەو رێکەوتنە درێژخایەنەی بۆناپارت لەگەڵ رووسیادا کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر تورکەکان داناوە، ئەگەرچی بەگشتی زانیارییەکیشیان لەبارەی ئەوەوە نەبوو، کە بەشە نهێنییەکەی رێکەوتننامەکەی نێوانیان چیی تێدایە. بەدڵنیاییەوە لەلای ئەمان لە (تیلزیت) ئەو خەسڵەتە بەراییەی خۆیی لە دەستدابوو، کە وەك هاوڕێیەکی بڕواپێکراو بمێنێتەوە، بەتاییبش لەبەرئەوەی لە سەردەمێکدا ددانی بە دژایەتیکردنی رووسیادا نابوو. بە دیوێکی تریشدا بەلای رووسیاوە بریتانیای مەزن بووبوو بە هێزێکی ناپەسەند، بەتایبەتییش لەبەرئەوەی بریتانیا دوژمنایەتیی بۆناپارتی دەکرد. ئیتر ئەوەبوو لە مانگی تشرینی دووەمی ساڵی (١٨٠٧) دا تزار پەیوەندییە دیپلۆماتییەکانی خۆیانیانی لەگەڵ بریتانیای مەزندا بڕی، ئەگەرچی تزار خۆی ئەوەشی بەدڵ نەبوو، بەڵام دەیەویست بناغەی هاوپەیمانێتییەکی نوێ و بەهێز لەگەڵ تورکیادا دابنێ.

کێشەکە ئاڵۆز و گرێچن بوو، بۆیە بریتانیای مەزن ماوەی یەك ساڵی پێویست بوو بۆئەوەی بتوانێت تورکیا بەشێوەیەکی فەرمی بەلای خۆیدا رابکێشێت.[143]

"هاوپەیمانێتییەکی ئاشتی و بازرگانی لەنێوانی بریتانیای مەزن و ئاستانەی باڵادەستدا لە رۆژی ١٨٠٩/١/٥ لە دەردەنیل بەئاکام گەیەندرا." لە دیباجەکەیدا هاتووە، کە"سەرباری دەرکەوتنی هەڵە لەیەکتر تێگەیشتنیش لەنێوانی کۆشکی پادشایی بریتانیای مەزن و ئاستانەی باڵادەستی عوسمانیدا لەبارەی رووداوەکانی سەردەمەکەوە، هەردوولایان وەك یەك ئارەزوویەکی دڵسۆزانەیان هەیە بۆ

[143] لە هەوڵیدا بۆ لەبەرچاوگرتنی سیاسەتێکی بونیادنەرانە بەرامبەر بە تورکیا، بەدواداچوونی جدییانە ساڵی (١٨٠٨) لە پەرلەماندا دەستی پێکرد و کەوتنە تاوتوێکردنی هۆکاری تێکشکانی پەیوەندییەکانی بریتانیا لەماوەی ئەو چەند ساڵە کەمەی رابوردوودا. لەم بەدواداچوونانەدا زانیاریی ورد و تەواو لەبارەی ئەو پەیوەندییانەوە تاوتوێکران لەگەڵ گوشار و پەستانی سیاسەتەکانی فڕەنسا لەسەر – هەردوولایان, لەماوەی ساڵانی (١٨٠٠–١٨٠٨) دا و لەوانەیە باسی ئەو گوشارانەش بابەتی سەرەکی و بەرچاوی ناو ئەو تاوتوێکردنانە بوبن. بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:
Parliamentary Debates (1808), X, 497-534.

زیندووکردنەوەی هاوڕێیەتییە دێرینەکەی نێوانیان" و رازی بوون بەو هاوپەیمانێتییەی لەبەردەستیاندابوو. ناوەڕۆکی رێکەوتنەکەیان لە بەندی چوارەمدا بەرجەستە کراوە، کە تێیدا هاتووە هەموو هاوپەیمانێتی و ئیمتیازاتەکان بە بەردەوامی پێداچوونەوە و چاکسازییان تێدا دەکرێ وەك ئەوەی هەرگیز لەوەوپێش نەوەستابێتن و پەکیان نەکەوتبێ.[١٤٤] ئەم رێکەوتنە و دانەیەکی تریشیان هەیە کە تا ئێستا گرنگترینیانن و شایانی ئەوەن ئێستا باسیان لێوەبکەین و کاریگەرییەکی گەورەیان هەبووە نەك هەر لەسەر گەشەکردنی نفوزی بریتانیا لە میسۆپۆتامیادا_کە دەبوو لەماوەی بیست ساڵێکدا بکەوێتە ژێر قەڵەمڕەوی گریمانەیی فەرمانڕەوایی ئیستەنبوڵەوە_ بەڵکو لە پەیوەندی لەگەڵ کاریگەری و نفوزی بریتانیا لە تەواوی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بەگشتی.

ناوەڕۆکی دووەمین رێکەوتنی نێوانیان هەر لە ناونیشانەکەشیەوە دەتوانین ئاماژە بۆ ناوەڕۆکەکەی بکەین، کە بریتییە لە :"پەیماننامە و بەندەکانی ئاشتیی نێوانی بریتانیای مەزن و ئیمپراتۆریای عوسمانی، بەو شێوەیەی رەزامەندییان لەسەر وەرگیراوە و لە قۆناغ و سەردەمی جیاوازدا تێکەڵکراون، یان ئاڵوگۆڕیان پێکراوە، لەسەرەتاوە و لە ساڵی"١٦٧٥"ەوە دەستیان پێکراوە و پاشتریش هەموویان جەختیان لەسەر کراوەتەوە بەو پەیماننامەیەی ئاشتیی ساڵی "١٨٠٩" لە دەردەنیل".[١٤٥] بەمشێوەیە و وەك تەواوکارییەك بۆئەوەی پێش خۆی، ئەم رێکەوتننامەیە گرنگترینی ناو هەردووکیانە، یەکێکیشە لە کامڵترین و دیارترینی بەڵگەکانی ئەم جۆرە پەیوەندییانە.

بەپێی بەندی یەکەمی، بریتانییەکان ئازادیی تەواوی بازرگانیکردن لەگەڵ ئیمپراتۆریای عوسمانی و هاتوچۆپێکردنی کاڵای بازرگانییان بەناو ئیمپراتۆریاکەدا وەرگرت ولەپاڵیشیەوە بەڵێنی پاراستنی سەلامەتیشیان وەرگرت. ئەم بەڵێنەش زۆر بە روونی لە بەندی بیست و سێیەمدا تۆمارکراوە. ئەم بەڵگەیە گومانێکی لەوەدا نەهێشتۆتەوە کە چ نەتەوەیەك زۆر پەسەند و خوازراو بووە لەلای ئاستانە. بۆنمونە

---

[144] بڕوانە:

British and Foreign state papers, vol. I, pt. I, 770.و

هەروەها بۆ دەقی پەیماننامەکەی نێوانیشیان بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ٧٦٨– ٧٧٣.

[145] دەقەکەی لەم سەرچاوانەی خوارەوەدا هەیە:

Hertslet, Lewis, Commercial Treaties, II, 346-369;
-British and Foreign State papers, Vol. I, pt. I, 747-766.

دەبوو بازرگانە فلامینگییەکان ئەو دەمەی لەناو هەرێمی ئیمپراتۆریای عوسمانیدابن ئاڵای بریتانی بەرزبکەنەوە، نەك فرەنسی. وەك ئاماژەیەکیش بۆ ئەمە بەندی سی و سێ بە ووشەی دەربڕ و مانادار دەڵێ:" بە لەبەرچاوگرتنی ناوەڕۆکی ئەم هاوپەیمانێتییەی ئێستە، باڵوێز یان کونسڵی فرەنسی بۆی نییە لێرە بەدواوە نەیاریی خۆی دەربـبڕێ یان لێرەوە دەست لە شتەکان وەربدات" بەو دیویشدا بریتانییەکانیش لەلای خۆیانەوە، بەڵێنیان دا بەپێی نەریتە کۆنەکە رێژەی ٣٪ بەهای ئەو کاڵایانەی خۆیان، کە وەك گومرگ دەیانهێنن ، یان رەسمی هاتوچۆ بدەنە بەرپرسیارە عوسمانییەکان(بەندی ٣٤).

به کورتی لە ساڵی(١٨٠٩) دا بریتانیا لە پەیوەندی لەگەڵ تورکیادا سەرکەوتوتر و باشتر بوو لە پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ئێراندا. ئەگەرچی پەیوەندییەکانی لەگەڵ عوومانـدا بەشـێوەیەکی سـەرنجڕاکێش جیـاواز بـوو. ئێمـە باسمـان لـەوەکرد کەلـە ئۆکتۆبەری ساڵی (١٨٠٣) دا لەلایەن (م. دی. کاڤەیناك)ەوە هەوڵێك درا بۆئەوەی ببێتە کونسڵی فرەنسا لە مەسقەت و لەلایەن ئیمامیشەوە هەوڵەکەی پەکخرا.[١٤٦] ئیتر ئاڵوگۆڕی دیپلۆماتییانەش لەگەڵ فرەنسادا تا ساڵی (١٨٠٧) دەستی پێنەکردەوە، لەو ساڵەدا ئیمام سەعید نێردراوێکی خۆیی ناردە مۆریشییۆس بۆئەوەی بتوانێت لەدژی دوژمنە گەورەکانی خۆی (واتە وەهابییەکان) هەندێ فریاگوزاری وەربگرێ. بە دیوێکدا وەهابییەکان و بەدیوەکەی تریشدا چەتەکان، بەتایبەتیش چەتەکانی هۆزەکانی جەواسم، بووبوونە گەورەترین سەرچاوەی مەترسی بۆسەر عوومان. هەر هەوڵێکیش کە لە دەوروبەری ساڵانی (١٨٠٣ تا ١٨٠٦) ئیمام دابووی بۆئەوەی لەدژی ئەم سەرچاوە سەرەکییانەی مەترسی بۆسەر عوومان هەر جۆرە فریاگوزارییەکی لەلایەن بریتانییەکانەوە پێبکرێ شکستی خوارد، بۆیە بە ناچاریی بایدایەوە بەلای فرەنسییەکاندا. لەبەرئەوەی لە مانگی ئازاری (١٨٠٧) دا لەپاش ئیمام بەدرەوە هاتبووە سەر حوکم، ئیمام سەعید بە پەلە ئەو نێردراوەی باسمان کرد ناردیە لای فرەنسییەکان. ئیتر هەر بەزوویی و لە رۆژی (٥/ حوزەیران/١٨٠٧) دا هاوپەیمانێتییەك لەنێوانی ئیمام سەعید و ژەنەراڵ دێکاندا پێکهێنرا. بەڵام لە مانگی تەمووزی ساڵی(١٨٠٨) دا بە گرێدانی پەیماننامەیەکی بەهێزتری هاوپەیمانێتی ئەمەیان هەڵوەشێنرایەوە و بەپێی ئەم تازەیەش (م. داڵۆنز) وەك بریکاری کونسڵ نێردرایە مەسقەت.[١٤٧]

---

[146] بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ٥٠-٥١.

[147] Miles, op. cit., II, 310-311.

ئەوەی کە ئیمامی پاڵپێوەنا بۆ ئەم هاوپیمانێتییە بێئومێدبوونی لە بریتانییەکان و ئەوە نەبوو، کە هیوای بە فرەنسییەکان هەبێ، بۆیە ئەستەم بوو سودێکی لێیەوە دەست بکەوێ. هیندی بریتانی بۆئەو باشتربوو لە مۆریشیۆسی فرەنسی. بۆیە هیچ وەهمێکی لەو بارەیەوە نەبوو، کە کاتێك وڵاتەکەی بە سەختی دەکەوێتە ژێر گوشار، لەنێوانی ئەم دوو لایەنە رکەبەرەدا داوای یارمەتیی کاریگەر لە کام لایان بکات. بەڵام هێشتا بریتانیا بۆئەوە هەڵنەبژێردرابوو، کە هیچ جۆرە کۆمەکێکی لەو شێوەیە پێشکەش بکات، بەتایبەتییش لەبەرئەوەی ئەو کاتە عوومان کەوتە بەر ئەگەری مەینەتی و مەترسی، ئەوان (واتە بریتانییەکان) ئامادە نەبوون بەرژەوەندییەکانی خۆیان لە رۆژهەڵات بخەنە بەر مەترسییەوە. بۆ دڵنیاییش، کاتێك، کە چەتەگەرییەکەی جەواسمەکان لەدژی بازرگانیکردنەکەی ئەوان زیادی کرد، هاتن دوو کەشتیی جەنگیان لە ناوچەی (رەئس موسەندەم) دانا، کە دەکەوێتە کەناری باکووری عوومانەوە. بۆئەوەی کاری فریاگوزاریی ئیمام ئەنجام بدەن، لەوکاتدا، کە ئیمام سەرقاڵی بەگژداچوونەوەی ئەم چەتە مەترسیدارانە بوو. ئەم فریاگوزارییە بە بەراورد لەگەڵ گەورەیی ئەو کارەیاندا کە دەبوو بیکەن زۆر بێبەها بوو. بۆیە تەواوی خۆسەرقاڵکردنەکە هەر وەك سوکایەتیکردنێك وابوو.

بریتانییەکان لە ساڵانی (١٨٠٨ – ١٨٠٩) زۆر سەرقاڵی گیروگرفتە گەورەو بەرچاوەکانی عوسمانییەکان و ئێران و هیندستان بوون، بۆیە بواری ئەوەیان نەبوو گرنگییەکی جدی بدەنە عوومان و کەنداوی فارس. ئەوەبوو لە پایزی ساڵی (١٨٠٩) دا هەموو ئەم گیروگرفتانە بەشێوەیەکی پەسەند چارەسەر بوون. لە تورکیا و هەروەها لە ئێرانیش ئەوە یەکلایی بووەوە ، کەسەرکەوتن و هەڵکشانی بریتانییەکان بەسەر فرەنسییەکاندا بە باشی جێگیر بوو و دامەزرا. لە هیندیش چەند رێوشوێنێکی سیاسییانەی گرنگی یەکلاییکەرەوە گیرانەبەر.

لە (٢٥ ی نیسان و ١٧ ی حوزەیران و ٢٢ی ئاب) ی هەمان ساڵدا چەند پەیماننامەیەکی هاورێیەتی لە لایەن حکومەتی هیندی لەلایەك و هەریەکەی (ڕاجای لاهور و پاشای کابول و میرەکانی سیند) لە لاکانی ترەوە گرێدرا.[١٤٨] بۆیە ئیتر حکومەتی هیندی کەوتە هەڵوێستێك، کە دەیتوانی لە نزیکەوە گرنگی بداتە کاروبارەکانی عوومان و کەنداوی فارس و تەنانەت بە هەند وەرگرتنی نالەباریی

[148] British and Foreign State Papers, Vol. I, Pt. I, 266-268.

بارودۆخەکەی ئەویش بە پێویست لە قەڵەم بدات. ئەم کێشەیەش زۆر ئاسان بوو. عووممان تازە سەرسەختانە و بەتووندی لەلایەن وەهابییە بەهێزەکانەوە پەلامار درابوو لەوانەش بوو لە کۆتاییدا تەواوی وڵاتەکە داگیربکەن. داگیرکارییەکی لەو شێوەیەیش بەشێوەیەکی زۆر ترسناك بۆ سەر بەرژەوەندیی بریتانییەکان لە کەنداوی فارسدا مەترسیدار دەبوو، چونکە وەهابییەکان سەرسەختانە دوژمنایەتیی هەموو ئەوانەیان دەکرد، کە بیروبڕوا ئاینییەکانی ئەوانیان بە دڵ نەبوو.[149] بۆیە پارێزگاریکردن لە ئیمامی عووممان بۆ بریتانیا پێویست بوو. ئەگەرچی لەو سەردەمە زووەدا بریتانیا بەرژەوەندییەکی وای لەو مەسەلەیەدا نەبوو، زۆر شایان بێت. لە مانگی ئەیلولی ساڵی (١٨٠٩) دا کە چەتەکانی جەواسمەکان بەبەردەوامی لە گەشەدابوون لەدژی عووممانییەکان و هەروەها بازرگانییەکەی بریتانیاش، حکومەتی هیندی دەستپێشخەرییەکی باشی بۆ دژایەتیکردنی چەتەکان کرد، بەڵام نەیشیتوانی درێژەی پێبدات و تەواوی بکات. دوو فەرقاتەی گەورە و نۆ کەشتیی راوەدوونانی نارد، کە فەوجی شەست وپێنجەمینیان هەڵگرتبوو، لەگەڵ بەشێك لە فەوجی (٤٧) هەم و نزیکەی هەزار سەربازی خۆماڵی بەرەوە کەنداوی فارس ملی دەریایان گرت. فەرمان بۆ ئەم نێردراوانە دەرکرا، بەڵام لەبەرئەوەی ئەم دەستەیە بێورە و ناکۆك بوون لەناو خۆیاندا، ئەو ئەرکەشی پێیان سپێردرابوو تەواو نەکرا و بێبەرهەم بوو، یان ئەنجامەکەیان هێندە کەم بوو، کە سوودێکیان لێ نەبینرا.[150]

---

[149] وەهابییەکان رەوتێکی پیوریتانیی موسڵمانە و لەلایەن (موحەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب-١٧٠٣-١٧٩١) ەوە دۆزراوەتەوە، بیروبڕوای سەرەکییان ئەوەیە، کە دەبێ ئیسلام لە هەموو ئەو کارو کردەوە و سروتە نا سەلەفییانە پاك بکرێتەوە، کە لەلایەن چەند وەچەی ئەو خەڵکانەوە هێنراونەتە ناویەوە، کە گوێیان بە رەوشت و هەڵسوکەوتی ئاینەکەیان نەداوە. تەنها قورئان و رەوشت و فەرموودەکانی (موحەمەد)ی پێغەمبەر بەرپرس و بابەتی سەرەکین لەم ئاینەدا و دەبێ بە توندی و وەك خۆیان پەیڕەوییان لێبکەین. لە ساڵانی سەرەتای دەرکەوتنیاندا وەهابیەکان بەرامبەر بە خەڵکە نا موسڵمانەکان و تەنانەت موسڵمانە موعتەزیلەکانیش زۆر تووند بوون. (دۆزەرەوەی ئەم رەوتە یارمەتیی بەردەوامی لە موحەمەد بن سعودی دامەزرێنەری بنەماڵەی سعودی عەرەبییەوە پێگەیشتووە) ئەم دوو بزوتنەوەیەش پێکەوە بە رێنماییپێدان و بە شەڕکردن توانییان بڵاوببنەوە تا ئەوەتا وەك ئێستا (ئێستای کاتی چاپە ئینگلیزییەکە-١٩٤١-و) دەبینی دەستیان بەسەر تەواوی دوورگەی عەرەبیدا گرتووە.

[150] Miles, op. cit., 143-145.

ئەم نێردراوانە، چەند باش بوو، هێندەش بەخەرجی بوو، تێچوونی زۆربوو. بەڵام دەبێ بەدڵی ئەو چەتانە بووبێ، کە خۆیان بۆ لێدانیان چووبوون، بەڵام لێدانەکەیان بنەبڕ نەبوو.[١٥١] هەروەها دەبێ بە دڵی عووممان و دەوڵەتە بێکەڵکەکانی تری عەرەبی کەنداویش بووبێ، لەبەرئەوەی ئەوانیش ناتوانن هەست بەوە نەکەن، کە ئەو هێزە نێردراوە ئاماژەیە بۆ بوونی دەسەڵاتێکی قەببە لەناوچەکەدا. بەدیوێکی تریشدا ئەمە نواندنی یەکەمین هەوڵی راستەقینەی بەشەکەی حکومەتی هیندی بوو بۆ بەگژداچوونەوەی چەتەگەریی ناو کەنداو. بەگژداچوونەوەی چەتەگەرییش "وەك لە بەشی داهاتوودا لێیدەکۆڵینەوە" دەبێتە بەهانەی بەرایی بۆ دامەزراندنی نفوزێکی بریتانی لەو ناوچەیەدا. تا ئەم کاتەش کەنداو نەبووبووە بابەتێکی سەرەکیی راستەوخۆ ئیمپریالیزم یان سیاسەت و هەر شتێکی تری بریتانی.

هەموو ئەو پێوانانەی زووی بریتانیا بۆئەم ناوچەیەی دانابوو، کە هەندێکیشیان گەورە بوون، هەر بۆئەوە بوون مەبەستێکی دیاریکراو بپێکن، کە بریتی بووە لە زاڵبوون بەسەر پورتوگالییەکان و هۆڵەندییەکان لەناوچەکەدا، یان مەبەستێکی بچووکتر لەوە، کە بریتی بووە لە رکەبەریکردن لەگەڵ فرەنسییەکاندا. زاڵبوونی راستەوخۆ و بەردەوامی بریتانییەکان بەسەر کەنداوی فارسدا نزیکەی دەساڵ پاش ئەوە دەبێ دەستی پێکردبێ.[١٥٢]

وەك ئەوەی لە پەیوەندییەکانی تەك میسۆپۆتامیادا هیچ شتێکی گرنگ و تایبەت لە ساڵانی(١٨٠٨-١٨٠٩) دا دەرنەکەوت، بەڵام کاتێك، کە مالکۆلم لە ساڵی (١٨٠٨) دا بۆ دووەمین ئەرکی خۆی چووە دەرەوە، چاوەڕوانی ئەوەی لێدەکرا چاوێکیشی لەسەر پەیوەندییەکانی نێوانی بریتانیا و بەغدایش بێت. لۆرد مینتۆ ئەمی دامەزراند و (نامەی متمانەپێبەخشینی) پێدا بۆلای هەردوو پاشای ئێران و پاشای بەغدا.[١٥٣] بەڵام وەك ئاماژەمان پێدا تەواوی ئەو ئەرکەی کە بۆی چووبوو شکستی خوارد. تاکە شکتێك لێرەدا، کە وەك روداوێکی گرنگ شایانی باسکردن بێت، ئەوەبوو لە ساڵی (١٨٠٨) دا (کلاودیۆس جەیمس ریچ) وەك کونسڵی بەغدا دەستنیشان کرا و جێگەی (سێر هارفۆرد جۆنز) ی گرتەوە. ئەم کابرایە دیپلۆماتێکی بەتوانا بوو، بۆماوەی دەساڵ بەکارترین

---

[151] Coupland, op. cit., 143-145.

[152] بڕوانە سەرچاوەی خوارەوە، لاپەڕەکانی ٧٤-٧٦.

[153] Kaye, op. cit. , I, 409n.

نوێنەری ڕۆژئاوابوو لەناو بەغدادا.[154] شایانی تێبینیکردن و باسە، کە سەرکەوتنەکەشی نە لەسەر بناغەی ڕەزامەندی و لێکتێگەیشتنی هاوبەش بوو، نە ئەنجامی کارکردنەکەشی شتی وای لێکەوتەوە. بەڵکو وەك هەموو جارێك لەسەر بناغەی ئەو مەیلەبوو لەو دەمەدا پاشای بەغدا بەرەو بریتانیا هەیبوو. بەدڵنیاییش هەر ئەو پاشا شەڕانییە بوو، کە مانەوەی ریچی لە بەغدادا گەیاندە ئەو ماوە درێژە چاوەڕواننەکراوە. کاریگەری و نفوزی ڕاستەوخۆ و بەردەوامی بریتانیا لەناو میسۆپۆتامیادا بە دوو دەیە(هەر یەك دەیە بەمانای دە ساڵ–و) پاش ئەوە دەستی پێکرد.

بە دەربڕینێکی تر، یەکەمین سەرەتاکانی زاڵبوونی بریتانیا بەسەر ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، نە لەمیانەی میسۆپۆتامیاوەبوو، نە لەناوچەی کەنداوی فارسەوە. یەکەمین دامەزرانەکەی لەناو ئێرانەوە بوو، لەسەر بناغەی "هاوپەیمانێتییەکی بەرایییەوە" بوو، کە لە ساڵی (١٨٠٩) دا سازکرا. بەناو و بە کردەوەو کاریگەرییش، ئەم هاوپەیمانێتییە بە چەند ساڵێکی کەمی پاش گرێدانەکەیەوە سازکرایەوە، بەهێز و فراوانکرایەوە. کاریگەریی بریتانیا لەهەریەکەی هیندستان و تورکیادا، کە دووبنکەی سەرەکیی ڕوانین بوون بۆ ناوچەی ڕۆژهەڵات، لە یەك کاتدا بەشێوەیەکی بەرچاو باش بوو. لە هیندستان چەند پەیماننامەی هاوڕێیەتی لەگەڵ فەرمانڕەوا میللییە بەکارەکاندا گرێدرا، هەڵوێستی گشتیی بریتانیا لەو ناوچە بەرفراوانەدا، زیاد لە هەر کاتێکی تر ئارام تر و ئاسایشتر بوو.

لەتورکیاش بەپێی (پەیماننامەی ئاشتی) و پەیماننامە گرنگ و بەرچاوەکانی ساڵی (١٨٠٩) بریتانیا وەك پەسەندترین وڵات و باڵادەسترینیان ناسرا و توانیشیان تا کۆتایی ئەو سەدەیە ئەو بارودۆخەیان لەوێ دەست پێوەبگرن.

---

154 Longrigg, op. cit., 255.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی چوارەم

ناوبـــــــــڕی ١٨١٠- ١٨٣٠

هەوالێنای کتێب

هەواڵنامەی کتێب

ناوبـــــــڕی ١٨١٠- ١٨٣٠

لەدووەمین و سێیەمین دەیەی سەدەی نۆزدەدا، بریتانییەکان لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕووبەڕووی هیچ جۆرە ڕکەبەرییـەکی بەرچـاو نەبوونـەوە. هەرچـی ڕکەبـەریی فرەنسییەکان هەبوو، لەنێوان ساڵانی (١٨٠٩–١٨١٠) دا بەهۆی دژە هێرشی بریتانیەکان بۆسەر فرەنسییەکان و بۆسەر بنکەی هۆڵەندییەکانی پشتی فرەنسییەکانیش لە ناوچەی (سەری ئومێدی باش)ەوە تا سیلان خامۆشکرانەوە. تا دەوروربـەری سـاڵی (١٨٣٠)یـش ڕکەبەریی ڕووسیەکانیش لەڕاستیدا شتێکی ئەوتۆ نەبوو شایانی باس بێت.[١٥٥] لە مـاوەی بیست ساڵدا بریتانییەکان دەسەڵاتی خۆیانیان بەسەر ئێراندا بەهێزکرد و دەستیان دایـە ئەوەی کەنداوی فارسیش بخەنە ژێـر قەڵـەمڕەوی خۆیانـەوە. لـە میـسۆپۆتامیاش ڕۆڵـی پاشا بواری بۆ ڕۆڵگێڕانی سوڵتان خۆش کرد و وڵاتەکەش بەتـەواوەتی بۆئـەوە ئامـادە و سازکرا تا بریتانیا بە تەواوی ئامێزی ببێت.

١. بەهێزبوون و بەرفراوانبوونی کاریگەریی بریتانیا

لۆرد مینتۆی فەرمانڕەوای گشتیی هیندستان، کە نە حەزی لە ئەرکەکـەی (هارفـەرد جـۆنز) بـوو بـۆ ئێـران و نـە لـە سەرەتاشـەوە ڕێکەوتنـە بەرابیەکـەی دەسـەلماند، زوو گەیشتە ئەو قەناعەتەی بەسوودبوونی ئـەم سـەرقاڵییانە بـسەلمێنێت و ئاکامەکانیـشیان پەسـەند بکـات.[١٥٦] بۆیـە لـە نامەیەکیـدا، کـە لـە بـەرواری تـەمموزی (١٨٠٩) بـۆ جـۆن مالکۆڵمی ناردووە، پێیگوتـووە:"بـە لەبەرچـاوگرتنی ئـەو سـەرقاڵییانە، ئێـران وازی لـە

---

[155] جیـاواز لـە شـشوێنگرتنەوەی کاریگـەریی و نفـوزی فرەنـسییەکان لـەناو ئێرانـدا، بریتانیـا تـوانیی لەساڵی(١٨١٠)دا دەست بـە سـەر دورگـە گرنگەکـەی مۆریـشیۆسدا بگرێـت و"چالاکییە بێزارکارەکـانی فڕەنساش لەناو دەریاکانی ڕۆژهەڵاتدا بگەیەنێتە کۆتایی" ویڵـسن. سەرچـاوەی پێـشوو ، لاپـەڕە ١٩١. هەروەها لەبارەی سەرەتای دەرکەوتنی ڕکەبـەریی –ئەنگلۆڕوسـییەوە بڕوانـە بەشـی داهـاتوو، یەکـەی یەکەم.

[156] لەبارەی بۆچوونە نەیارەکانی مینتۆ و هـەروەها مالکۆڵمیـشەوە بـۆ ئەرکەکـەی جـۆنز و ڕێکـەوتنی بەرابییەکەش بڕوانە سەرچاوەکەی سەرەوە، لاپەڕەکانی ٧٢–٧٦.

هەواڵنامەی کتێب

هاوپەیمانێتییەکەی خۆی لەگەڵ فڕەنسادا هێنا، وەزیرەکەی خۆیشیی لە پاریس بانگکردۆتەوە، باڵوێزەکەی فڕەنساشی بەشێوەیەك کردۆتە دەرەوە، کە زیاتر لە پەلاماردان و هێرش دەچێ، ڕێکەوتننامە تازەکانی خۆیی لەگەڵ فڕەنسادا هەڵوەشاندۆتەوە، بە ووشەیەك، بێزاریی و ناڕەزایی خۆیی لە بەهێزترین پاشای جیهانیش دەربڕیوە. بۆیە تازە بۆئەوە زۆر درەنگە، کە بە شای ئێران بڵێیت سێر هارفەرد جۆنز بەپێی ئەو فەرمانانە هاتۆتە ئەوێ، کە پێیدراون و سەرباری ئەوەش دەسەڵاتی تەواوی هەیە نوێنەرایەتییەکەی خۆی لەوێ درێژەپێبدات و ئەو متمانەیەی پێیدراوە بیپارێزێت." [157]

لۆرد مینتۆ بەو تێگەیشتنەوە سازدانی (ڕێکەوتنە بەراییەکەی) پەسەند کردبوو، کە خۆی وەك ئەو کەسە دەستنیشان دەکرێ، کە تەواویشی دەکات. لەم ڕووەوە لە هەمان نامەیدا بە مالکۆڵمی گوتبوو: ئەو کەسەی، کە بۆ ئەم ئەرکە گرنگە متمانەی پێبکرێ"ڕێك جەنابتانن" ئیتر بە پێی دەستوور و نەریت مالکۆڵم دەستنیشان کرا و ئەویش لە مانگی کانوونی دووەمی ساڵی (١٨١٠) دا لە سێیەمین و دوایەمین ئەرکیدا بەرەو ئێران ملی ڕێگای گرت. [158] لەم دەمەدا (شا فاز عەلی)ی ئێرانیش ئەرکێکی لە ئەستۆ بوو، کەوتبووە ڕێ بەرەو لەندەن، لەبەرئەوەی لەو دەمەدا پەیوەندییە دیپلۆماتییەکانی بریتانیا لەلایەن خودی حکومەتی ناو نیشتمانەوە سەرپەرشتیی دەکرا. (ئەبولحەسەن خان) ی نێردراوی ئێرانیش بۆلای کۆشکی پادشایی سەینت جەیمس(١٨١٠-١٨١١) گەیشتەکەی خۆیی (لە ئێرانەوە بۆ لەندەن و لە لەندەنەوە ئێران) بە هاوەڵیی (جەیمس مۆریەر–James Morier) کرد، کە ئەمەی دواییان باڵوێزی بریتانیا بوو لە ئێران. سەرەکیترین کار و ئەرکی ئەو گەیشتەیش بریتی بوو لە مسۆگەرکردنی بڕو شێوازی ئەو بەخشینە داراییە ساڵانەی، کە لە ڕێکەوتننامە بەراییەکەدا بەڵێن درابوو بدرێت بە شا. بەڵام هیچ ئەنجامێکی نەسیاسی و نە ئابووری

[157] Kaye, op. cit., I, 507-508.

[158] بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی ئەم ئەرکەوە بڕوانە سەرچاوەکەی کایا، ئەوەی پێشوو، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، لاپەڕەکانی ١-٥٣. کایا ئەرکە سەرنەکەوتووەکەی دووەم فەرامۆش دەکات، بۆیە ئەمەیان وەك دووەم حساب دەکات.(بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە، لاپەڕە ٥٨)

لەم گەیشتەوە نەکەوتەوە، ئەگەرچی ئەو گەشت و ئەرکە یەکێك لە سەرنجڕاکێشترین رووداوە دیپلۆماتییەکانی ناو سەردەمی نوێیش پێکدەهێنێ.[١٥٩]

لە تاران، رێکەوتننامەیەك، ساڵی (١٨١٠) بە دەرکەوتنی ململانەیەك لە نێوانی (ماڵکۆڵم و جۆنز) دا، مۆرکرا، کە زۆر لەوە دوورنەبوو ململانەیەکی خۆپەرستانە بێت. جۆنز نوێنەری تاجی پادشایی بریتانی بوو لەوێ و تازە دەستی دابووە سازدانی ئەو رێکەوتننامەیەی، کە بووبووە بناغەی پەیوەندییە ئەنگلۆ-ئێرانییەکان. بەو دیویشدا ماڵکۆڵمیش نوێنەری حکومەت بوو، ئامادەییەکەی لە تاران بۆئەوەبوو کار بۆ ئەو رێکەوتنە بکات، کە کەسە رکەبەرەکەی دەستی دابوویە. ئەو هێندەی، کە بە تەنگ ئەم ململانەیەوە بوو، هێندە بە تەنگ گرنگیی ئەرکەکەی خۆیەوە نەبوو، بۆ ئەو تەنها حکومەتی هیندی لەئارادابوو، کە جەخت لەسەر هاتنی فریاگوزاریی بریتانی بۆ ئێران بکاتەوە. ماڵکۆڵمیش ئەوپەڕی هەوڵی خۆیی خستبووەگەڕ، کە حکومەتی ئێرانی تێبگەیەنێت، کە ئەمیش هێندەی هاوڕێکەی خۆی گرنگە و وەکو هاوڕێکەی نێردراوێکی بریتانییە. جۆنزیش هەر بە هەمانشێوە هەڵسوکەوتی دەکرد. بۆیە بەرپرسیارانی ئێرانیش وریایانە مامەڵەیان لەگەڵ ئەم ناکۆکییەدا دەکرد، بۆئەوەی نەوەك یەکێك لەم دووکەسە ململانەکارە واتێبگات، کە هێندەی کەسەکەی بەرامبەری گرنگیی نییە. ململانەکەیان گەیشتە دواپلەی خراپی و ئەو خەڵکە کەمە بریتانییانەش، کە لە تاران بوون بەگشتی بووبوون بە دوولایەنی جەنگاوەر و هەرلایەکیان لەسەر یەکێك لەو دووانە بوون. کایا باسێکی باشمان لەم رووەوە بۆ دەکات: "حکومەتەکەی هیندستانیش خۆیی وا ساز و ئامادەکردبوو، کە لە پێش چاوی کۆشکی پاشایی ئێرانی رووی سێر هارفەرد

---

[159] لەبارەی نێردراوەکەی ئێرانەوە سێر پێرسی سایکس ئەم قسەیەی "چارلز لامب" مان بۆ دەگێڕێتەوە "ئەو کەسێکی سەرەکیی بوو ئێستا قسەی دەکرد، من سەعات شەش و نیوی بەیانی هەندێ خەڵکم بینی، کە ئەو لە خەو هەستا سەیری بکەن، بزانن چۆن خۆر دەپەرستێ، بەڵام ئەو نەهات، خەڵکی ئاساییش وا سەیریان دەکرد، کە ئەو کەسێکی بێکەڵك بێت".

بەڵام بالۆێزەکە لەڕاستیدا خۆرپەرەست نەبوو، بەڵکو موسڵمان بوو، ئەو پەرستنەش لەلایەن لامبەوە ئاماژەی پێکراوە، لەوانەیە نوێژکردنی بەیانی بوبێ. ئەم کابرایە بە روونی بووبووە بابەتی فزول و سەرسووڕمان لە بریتانیا، هەروەها خاکی بریتانیاش بووبووە مایەی سەرسووڕمانی ئەو، بۆیە هاتووە لەو گەشتەیدا (حەیرەت نامە- واتە تۆماری شتە سەرسووڕهێنەرەکان) ی نوسیوە. جەیمس مۆریێ یش کتێبێکی بۆ (نەمرکردن)ی ئەو نووسیوە، بەناوی (حاجی بابە لە بریتانیایە-Haji Baba in England) بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:

Sykes, op. cit., II, 309.

جۆنز رەش بکات، بەڵام جۆنز خۆی وابیری دەکردەوە کە لەوانەیە حکومەتی هیندستان، کە خاوەنی دەسەڵاتێکی باڵاترە لەم، لەوانەیە دەسەڵاتێکی وای بدەنێ بەتایبەتی لەلایەن فەرمانڕەوای هیندەوە پێیببەخشرێ."[١٦٠]

له راستیدا ناکۆکییەکەی نێوانی مالکۆلم و جۆنز رەنگدانەوەی بوونی ململانەی نێوانی حکومەتەکەی هیندستان و حکومەتەکەی نیشتمان بوو، دیارە ناکۆکییەکەیان لەسەر ئەوەبوو، کە داخۆ دەبێ کامیان کۆنترۆڵی راستەوخۆی پەیوەندییەکانی نێوانی بریتانیا و ئێران بەدەستەوە بگرن. حکومەتەکەی هیندستان ئەوپەڕی هەوڵی خۆیی دا، بۆئەوەی لەمەدا بەسەر حکومەتەکەی نیشتماندا زاڵ ببێ، بەڵام ئەوەی نیشتمانیش زۆر سووربوو لەسەر ئەوەی دەسەڵاتی رەهای هەبێ ، لەم رووەوە جۆنزی ئاگادار کردەوە و ئەمیش لەلای خۆیەوە لەڕۆژی دووی حوزەیراندا مالکۆلمی تێگەیاند. و یەکسەر لە لەندەنیشەوە (سێر گۆر ئۆوزیلەی) یان نارد بۆئەوەی جێگەی جۆنز بگرێتەوە. ئەم باڵوێزە نوێیە یەکسەر لەلایەن فەرمانگەی کاروباری دەرەوەی بریتانییەوە متمانەی پێدرا و کۆنترۆڵی تەواوی پەیوەندییە ئەنگلۆ–ئێرانییەکانیان خستە دەستی ئەوەوە. ئەمەش هەنگاوێکە نامۆ نەبووە و هەمیشە هەر چاوەڕوان کراوبووە.

مالکۆلم زوو لەوە تێدەگات هەر هەوڵێك لەلایەن خۆیەوە بدرێ بێهوودە دەبێ. چونکە لۆرد مینتۆیش ئەو ئامۆژگارییەی کردبوو. بۆیە لەماوەی یەك مانگدا لە ئێرانەوە ملی رێگەی گرت بەرەوماڵەوە.[١٦١]

ئیتر نوێنەرایەتییەکەی حکومەتی نیشتمان ، لەوە بەدوواوە دەیتوانی بەپێی کاروباری بازرگانیی خۆیەوە بچێت، بەبێ ئەوەی لەلایەن حکومەتی هیندستانەوە لەمپەری بهێنرێتە سەر رێ. ئەرکە زۆر گرنگەکەی پێش سێر گۆر ئۆوزیلەی ئەوە بوو رێکەوتننامەیەکی "هەمیشەیی" پێکبهێنن، کە جێگەی رێکەوتننامە "بەراییەکە" بگرێتەوە، کە ساڵێك دەبوو سازێنرا بوو.

پاش چەندان دانووستاندنی درێژکراوە توانیی لەگەڵ حکومەتی ئێراندا بگات بە رێکەوتنێك و ئەوەبوو لە رۆژی (١٤/مارس/١٨١٢) لە تاران ئیمزایان کرد. ئەگەرچی هەتا لەلایەن حکومەتی نیشتمانیی بریتانییشەوە پەسەند نەکرایە، نەدەبوو بە دووایین دەق، بەڵام هەر لە رۆژی ئیمزاکردنیەوە هێزی کارپێکردنی پێدرا. لەگەڵ وەرگرتنی دەقی

---

[160] Kaye, op. cit., II, 14..

[161] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٧.

ڕێکەوتننامەکەدا "کە پێیدەگوترا ڕێکەوتننامەی هەمیشەیی هاوڕێیەتی و هاوپەیمانێتی" حکومەتی نیشتمان پێشنیاری هەندێك هەموارکردنی وردی تێداکرد. دووایی لە تاران لە ڕۆژی (٢٥/ تشرینی دووەم/١٨١٤) ئیمزاکرا – جەیمس مۆریێ و باڵوێزی بریتانیا لە ئێران ، بە نوێنەرایەتیی حکومەتی خاوەن شکۆ ئیمزایان کردووە.[١٦٢]

ئەم ڕێکەوتننامەیە لە دووایین قەواڵەیدا دیباجەیەك و پانزە بەشی تێدابوو. دیباجەکەی بەم شێویە دەست پێدەکات: "ئەم گەڵایانە چەپکێکن لە باخچەی بێدڕکی ڕێکەوتنەوە لێکراونەتەوە و بەدەستی دانووستانکارانی ئەم دوو دەوڵەتە گەورەیە لە فۆڕمی ڕێکەوتنێکی بەهێزدا پێکەوە بەستراونەتەوە ، کە بەندەکانی بۆ هاوڕێیەتی و دۆستایەتی تێکەڵکراون" بەڕێکەوت ئەم دەربڕینانەی سەرەتاکە زۆر پڕ مانان و گوزارە لە دیپلۆماسییەتی ئێرانی دەکەن لەودەمەدا. ماوەیەکی زۆر پێش ئەوەش سەلمێنرابوو، کە دەکریێ ئەو "گەڵا"یانە هەر شتێك بن، بەڵام ئەوەبوو ئەم جارە هیچ نەبێ بۆ ئێرانییەکان "بێ درك" بوون. هەرچی بەرژەوەندییەکانی بریتانیاش بوو لە ناو ئێراندا تا ئەو دەمەو بەشێوەیەکی بەرایی سیاسییانە بوون و کاروباری بازرگانی دوواخرابوو بۆ (ڕێکەوتننامەیەکی بازرگانی) ی تر لە ئایندەدا، کە ئەوەبوو تا ساڵی (١٨٤١) نەهات پێکنەهات.

بەپێی بەندی یەکەمی ئەم ڕێکەوتننامەیە خۆسەرقاڵکردنی ئێران لەگەڵ هەر هێزێکی تری نەیار بە بریتانیای مەزن بێمانا و هەڵوەشێنراوە بوو، هەروەها ئێران بەڵێنی ئەوەی دابوو، ئەوپەڕی یارمەتیی فریاگوزاری پێشکەشی بریتانیا بکات، ئەگەر بریتانیا پێویستی بەوە هەبێ لەدژی هەر داگیرکارێك بەرەڤانی لە هیندستان بکات.

هەروەها ئێران ئەوەشی لەسەر خۆی کردبوو بە ماڵ، کە ئەگەر شەڕ لەنێوانی هیندستان و ئەفغانستاندا بەرپابوو، ئەوا ئێران یارمەتیی سوپای بریتانیا بدات (بەندی ٨). بەڵام ئەگەر شەڕ لەنێوانی ئەفغانستان و ئێراندا بەرپابوو، ئەوا دەبێ بریتانیا بەبێ لایەنی بمێنێتەوە (بەندی ٩) . لەناو کەنداوی فارسیشدا دەبێ کەشتییە جەنگییەکانی بریتانیا یارمەتیی ئێران بدەن، لەدژی هەر دوژمنێکی گریمانکراو "ئەگەر جۆری ئەو یارمەتییە ئاسان و کردەیی بێ!"(بەندی ١١). ئەگەر ئێرانیش داگیرکرا، ئەوا حکومەتی هیندستان یان یارمەتییەکی فریاگوزاریی سەربازی پێشکەشی شا دەکات، یان

[162] بۆ دەقی یەکەمینیان، ئەوەی ساڵی (١٨١٢) بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:
Aitchison, op. cit., XII, 49-54.

یارمەتییەکی دارایی ساڵانەی دەداتێ، کە بڕەکەی (٢٠٠,٠٠٠ تومەن) بێت، کە دەکاتە نزیکەی (١٥٠,٠٠٠) پاوەندی ئیستەرلینی. پارەکە دەبوو بە قیست بدرێ، چونکە کە شەڕ دەست پێدەکات، دەبێ ئەو پارەیە بۆئەوە تەرخان بکرێ، کە سوپای پێ دیسپلین و باش بکرێ بۆ گەشەکردن. "ئەوکاتە دەبێ وەزیرە ئینگلیزەکە قایل بێ بەوەی کە ئەو پارەیە بۆ ئەو مەبەستە خەرج دەکرێ، کە بۆی تەرخان کراوە."(بەندی٤)[١٦٣]

لەڕاستیدا ڕێکەوتننامە هەمیشەییەکەی ساڵی (١٨١٤) دووایین داڕشتن بوو، زۆر گشتگیرتریش بوو لە ڕێکەوتننامە بەراییەکەی ساڵی (١٨٠٩)، کە بناغەی زاڵبوونی بریتانیای بەسەر ئێران و لەوێشەوە بەسەر سەرەکیترین بەشی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا داڕشت. بەدەر لەو بەهێزبوونەی کاریگەریی بریتانیا لەناو ئێرانیشدا، ڕێکەوتننامە هەمیشەییەکە دوو گەشە و بەرەوپێشچوونی بەرچاوی هێنایەپێشەوە: یەکەمیان ئەوەبوو، کە ئێران بۆ یەکەم جار و لە هەموو رووە دیپلۆماتییەکانەوە لکێنرا بە حکومەتی نیشتمانەوە، نەك حکومەتەکەی هیندستان، ئەم راستییەش وای لە حکومەتی هیندستان کرد ئیتر بتوانێت گرنگییەکی باش بدات بە بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لەناوچەی کەنداوی فارس و میسۆپۆتامیادا.

دووەمیشیان ئەوەبوو، کە بۆ یەکەمین جار بریتانیای مەزن هەستی بەوە کرد و ددانی پێدانا کە ئێران و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەو زۆن و کایە گریمانکراوەبن، کە ببنە بواری بەریەککەوتنی نێوانی رووسیا و بریتانیا. چونکە جاران وا دادەنرا رووسیا لە ناوچەیەکی ترەوە بتوانێت گەشە بکات.[١٦٤] لێرەشەوە دەچینە سەر ئەو باسە و دەبینین، کە چۆن بریتانیانییەکان کاریگەرییەکەی خۆیانیان لەناو کەنداوی فارسدا چەسپاند.

لەوانەیە ئەوە لێرەدا شیاو بێ وێنای بکەین، کە لەپاش ئەوەی بریتانییەکان توانییان بنکە فرەنسییەکەی ناو مۆریشیۆس داگیربکەن و ماوەیەکی زۆریش بەسەر ئەوەدا تێپەڕی نەکردبوو، کە ئیمامی عوممانیش گوتبووی کە خۆیان پشت بەو بنکە فرەنسییە دەبەستن، ئیتر لەپاش ئەو گۆڕانانەوە عوممان کە دەکەوێتە ناو زاری کەنداوەوە ببێتە مایەی گرنگیپێدانی بریتانییەکان. ئەگەرچی لە دەوروبەری ساڵی

---

163 بۆ بینینی دەقی ڕێکەوتننامەکە بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، بەرگی پێنجەم، لاپەڕەکانی ٥٣–٥٦:
British and Foreign Papers, I, Pt. I, 261-264.

164 بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە، بەشی پێنجەمی.

(١٨١٠) دا بریتانیـا هەسـتێکی وای هـەبوو، کـە ئـەو هەرێمـە و سـەعیدی ئیمامیـشی فەرامۆش بکات، لەبەرئەوەی ئەم ئیمامە لە بەرامبەر دەسەڵاتی روو لە هەڵکشانکردووی وەهابییەکانی ژێر دەستی ئـیبن سـعود و ژەنەراڵـە گەورەکـەی (موتلّـەق) دا، کـەوتبووە ململانەیەکی نێوانی ژیان مردنی واوە بواری ئەوەی نەمابوو هیچ گرفتێك دروسـت بکـات. بەڵام لەو کاتەدا، کە عوومان کەوتبووە بەر ئەگەری داگیرکردن، ئیتر بریتانیـاش ناچـار بـوو جموجوولێـك بکـات ، لـەو کاتـەدا وەهابییـەکان هەنـدێ پاشەکـشەیان کردبـوو، لەبەرئەوەی چووبوون رێگری لەو پەلامارانەی میسر بکەن، کە لە سـاڵانی (١٨١١/١٨١٢) دا ویستبووی پەلاماری مەکە و مەدینە بدات. کـە لـە سـاڵی (١٨١٣) دا موتلّـەق دەسـتی بەتاڵ بوو، گەڕایەوە بۆسەر هەڵمەتەکەی خۆی لـە دژی عوومـان ، لـە پیـا هەڵپژانێکـدا کوژرا و لە ساڵی پاشتریشدا خودی کوڕە گەورەکەی (ئیبن سعود) مرد. سەعیدیش ، کـە خـۆی لـە سـاڵی (١٨١٣) دا داوای هـاتنی نوێنـەرێکی بریتـانیی کردبـوو، ئێـستا ئـیتر کەوتبووە ئەوەی داوای فراوانکردنی کایەی کاریگەرییەکەی بریتانیا بکات.

بەڵام لەوێ هێشتا هەر ئاژاوەگێڕییەکانی چەتەکانی جەواسم مابوون و لـە بنکـەکانی خۆیانەوە لە کەنارەکانی بـاکووری کەنـداوەوە کـاڵا بازرگانییـەکانی بریتانیـان بـە تـاڵان دەبرد و پێدەچوو لەپاش مردنی باڵاترین کەسی دەسەڵاتداری بنچینەیی ناویانەوە (ئیبن سعوود) هەوە موڵك و داهاتەکانیان زۆرتر بوبێ. لەگـەڵ هـاتنی زسـتانی سـاڵی (١٨١٨ – ١٨١٩) دا کـە هـۆزی جەواسمـەکان زیـانێکی قورسـیان لـە بازرگـانیکردنی بریتانیـا دا، بارودۆخەکان گەیشتنە ئاستی قەیران. بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو بـارە لەدەسـتچووانە و بۆ لێدانی گورزێکی کوشندە لە کاری چـەتەگەری لـەو هەرێمـەدا، حکومـەتی هینـدی بـە پەلە و لەژێر فەرمانی (مێجەر ژەنەراڵ سـێر ویلیـەم گرانـت کێیـە– Sir William Grant Keir) دا هێزێکی گەورەی رەوانەی ناوچەکە کرد. لـە کۆتاییـەکانی ساڵەکەدا چـەتەکان بە چەندان شەڕی گەرم و گەورەوە گلان. بۆیە بە چـەندان زیـانی قورسـەوە ناڵانـدیان و چەند شکستی خراپیان خوارد. بنکـەی سـەرەکیی چـالاکییەکانیان لـە (راس ئەلخەیمـە) داگیرکرا و کرا بـە بنکـەی کـاتیی بارەگـای سـەرەکیی (ژەنـەراڵ کێیـە). تەنانـەت پـاش ئەوەی، کە هێزەکانی جەواسمەکان بە تەواوی بـەزین کەشـتییە جەنگییـەکانی بریتانیـا سەردانی زۆربەی بنکەکانیان کرد و چەندان لێدانیان ئاراستەدەکردن، بەئومێدی ئـەوەی

بەتەواوی پەکی چالاکییەکانیان بخەن.[١٦٥] بەمەش بڕبڕەی پشتی چەتەگەری لەناو کەنداودا شکێنرا. ئەم رووداوە هەلێکی نایابی پێشکەشی ژەنەراڵ (کێیە) کرد. نەك تەنها لەوەدا، کە توانیی موڵکەکانی بریتانیا بەدەست بهێنێتەوە، بەڵکو توانی هەژموونێکی سەختی باشی خۆشیان لەناو ئەو ئاوانەدا دابمەزرێنێت.

لە رێکەوتننامەیەکی ئاشتیدا، کە لەگەڵ شێخی گەورەی هۆزەکانی جەواسمدا لە (٦/ کانوونی دووەم/١٨٢٠) دا ئیمزا کرا شێخ بەڵێنی دا چەند قەڵا و بنکەیەکی سەختی خۆیان و بڕێکی باشی ئەو تالانی شەڕانەی دەستیان بەسەریاندا گرتبوو بداتەوە بەدەستەوە. بەندی چوارەمی رێکەوتننامەکە دەڵێت:"بەپێی ئەم مەرجانە دژایەتیکردنی نێوانی ژەنەراڵ و سوڵتان بن سگوور و شوێنکەوتووەکانی سوڵتان دەوەستێ، لەگەڵ ئەو خاڵە ناوازەیەشدا، کە نابێ بەلەمەکانیشیان بێتە ناو دەریاوە"

ئەم رێکەوتننامەیە و چواری تریش لە رۆژانی (٨-٩-١١ و ١٥ی کانوونی دووەمدا) لەگەڵ چەند شێخێکی دەسەڵاتداردا ئیمزا کران و هەمووشیان بۆئەوە گەڵاڵە کرابوون، کە ئەو تالانیانەیان پێ بگەڕێندرێتەوە، کە لە ئەسڵدا لە بریتانییەکان سەندرابوون، هەروەها بۆ ئەوەیش پەکی توانای هێرشبردنی ئەو هۆزە بەزیوانەی پێبخەن. بۆیە دەبوو هەم غەنیمەکان بگەڕێندرێنەوە و هەم کەشتییەکان و چەك و کالاکان و دیلە هیندییەکانیش ئازادبکەن.[١٦٦]

گرنگترین دەستکەوتی "کێیە" بریتی بوو لە بە ئاکامگەیاندنی "رێکەوتننامەیەکی گشتی لەگەڵ هۆزە عەرەبەکانی کەنداوی فارسدا" کە رێکەوتننامەیەك بوو، بەشێوەیەکی کاتی، لەگەڵ ئەو چەند رێکەوتننامە بەراییەی تۆزێك پێشتر ئاماژەمان پێدان بۆئەوە ئامادەکراوبوون کەنداو لەو بێزارکارییە هەمیشەییەی دەرباز بکەن و وایلێبکەن شوێنێکی سەلامەت بێت بۆ بازرگانی کردنەکەی بریتانیا. هەمووشێخە دیار و باڵادەستەکان، چ جەواسمەکان بن، یان هەر هۆزێکی تر، پێشوازییان لێدەکرا پەیڕەویی

---

165 Low, C. R., the India Navy, I, 363. For Details of This memorable expedition, see Ibid, 351-361. For comprehensive narrative on Piracy in the Persian Gulf, see Wilson, op. cit., Chapter XII, 192-212.

166 بۆ بینینی دەقی ئەم رێکەوتننامانە، بڕوانە(Aitchison, op. cit., XII, 166-171) لەپێش ساڵی (١٨٢٠) ەوە تەنها یەك نمونە لە رێکەوتننامەی نێوانی بریتانییەکان و شێخەکانی ناوچەیکەنداو هەبوو. ئەوەش لە ساڵی (١٨٠٦)دا لەگەڵ شێخی گەورەی جەواسمەکاندا ئیمزا کرابوو، بۆئەوەی سەلامەتیی بەڕێوەچونی بازرگانیی بریتانیای لەناو کەنداودا پێبپارێزرێ، بەڵام لەبەرچاو نەکیراوە، دەقەکەی لە سەرچاوەی پێشوودایە لاپەڕەکانی ١٦٥-١٦٦.

لێبکەن و ببنە ئەندامی "عەرەبە دۆستەکان– وردتر بڵێین عەرەبە بێوەییەکان". لە ڕۆژی دەرچوونەکەیدا ، کە "هەشتی کانوونی دووەم بوو لە ڕەئس ئەلخەیمە" لەلایەن دوو شێخی دیارەوە ئیمزا کرا، پێش کۆتاییهاتنی مانگەکەش سێ شێخی تریش ئیمزایان خستەسەری. هەموو پێکەوە دە سەرکردەی عەرەب بەڕەسمی پەیڕەوییان لە ڕێکەوتننامەکە کرد و ئیمزاکردنی دوواین کەسیشیان لە ڕۆژی (١٥ی مارس) دا بوو. تەنانەت دوو فەرمانڕەواکەی دوو دورگە گرنگەکەی "بەحرەین"یش لەناو ئەو "عەرەبە دۆستان"ە دابوون. لە ڕۆژی (٢ی ئەپریل –نیسان) ی هەمان ساڵدا ئەم ڕێکەوتننامەیە لەلایەن فەرمانڕەوای گشتیی هیندستانیشەوە ئیمزا کرا.

ئەندامانی ئەو هۆزانەی ڕێکەوتننامەکەیان ئیمزا کرابوو بۆیان نەبوو لەسایەی هیچ بارودۆخێکدا هیچ جۆرە تاڵانییەك، یان چەتەکارییەك بکەن. سزای ئەنجامدانی هەر کارێکی لەم جۆرانە کوشتن و لەدەستدانی ماڵ و موڵکەکان بوو. دەبوو سەرکردەی هۆزە ئیمزاکردووەکانیش لە جێبەجێکردنی سزادانی پێشێلکاراندا هاریکاریی حکومەتی بریتانی بکەن.

کەشتییەکان دەبوو ئاڵایەکی سپی بەرزبکەنەوە، کە ناوەڕاستەکەی چوارگۆشەیەکی سووری تێدابێ، واتە چوارگۆشەیەکی سوور لەناوەڕاستی زەمینەیەکی سپیی گەورەتردا، بە نووسینی پیتەوە، یان بەبێ نووسین. کە ئەمە بەدیوێکدا هێمایەکی ئاشتی بوو لەنێوانی خۆیاندا و بە دیوەکەی تریشدا لەنێوانی خۆیان و بریتانییەکانیشدا. پاپۆڕەکانیان دەبوو بەڵگەی (تۆمارکردن و ڕێپێدان)یان پێبێت. بۆئەوەی لەوکاتەدا، کە لەلایەن بریتانییەکانەوە، یان هەر لایەنێکی ترەوە، کە بیانبینێت و داوایان لێبکات، ئەو بەڵگانە پیشان بدەن. دەبێ ئەو بەڵگانە زانیاریی زیندو و نوێی پێویستی وەك خاڵی کەوتنەجووڵەی کەشتییەکە، ئاراستەکەی، چەکەکانی سەری، تواناکەی و ژمارەی دەریاوانەکانی. هەموو بەندەرەکانی ژێر حوکمی بریتانیا بۆ بازرگانیکردن ، لەبەردەم ئەم کەشتییانەدا ئاوەڵا بوو.[١٦٧]

[167] ئەم ڕێکەوتننامەیە، لەگەڵ ناوەکان و ناونیشانەکانی ئەو کەسانەی ئیمزایان کردووە، لە سەرچاوەی پێشوودا هەیە، لاپەڕەکانی ١٧٢–١٧٦.

لەمەوە بریتانیا خۆیی وەك هێزێكی زاڵی ناو كەنداوی فارس دامەزراند. چونكە ئەو پلەوپایەیەی بەدەستی هێنایەوە ، لەو دەمەوە ئیتر دەستی بەسەرداگرت و بەشێوەیەكی جێگیریش بەهێزی كرد.[١٦٨]

٢. كۆتایی سەردەمێك لە میسۆپۆتامیادا

لە میسۆپۆتامیادا و لەنێوانی ساڵانی (١٨١٠ و ١٨٣٠) دا بریتانییەكان رووبەڕووی هەڵوێستێك بوونەوە ، كە زۆر جیاواز بوو لەو هەڵوێستەی لەناو ئێران و لە كەنداوی فارسدا هەیانبوو. بەناو وڵاتەكە لەژێر قەڵەمڕەوی سوڵتاندابوو، بەڵام لە واقعدا لەلایەن پاشاوە بەڕێوەدەبرا. بریتانییەكانیش بۆئەوەی لە هەردوو رووی یاسایی و پراكتیكییەوە پرۆژەكانی خۆیان بوونیادبنێن دەبوو لەگەڵ هەردوو لای ئیستەنبوڵ و بەغدا دا رێك بكەون. چونكە هەر رێپێدان و تەنازولێك لەلای ئاستانەوە بەدەستبهێنرایە، لەناو میسۆپۆتامیادا هیچ بەهایەكی نەدەبوو تا لەلایەن پاشایشەوە پەسەند نەكرابا. بەدیوێكی دیی كەیشدا زۆر ناجێگیر بوو، لەبەرئەوەی چۆن بە شۆڕشێكی خوێناوی دەستی پێكرد، ئاواش بەشۆڕشێكی تر كۆتایی پێهێنرا، كە خوێنڕژییەكەی لەوەی پێشوو كەمتر نەبوو. هەر لە دوای لادانی ئەم پاشایەتییەوەبوو، كە جارێكی تر ئامبازبوونەوەی بریتانیا بە وڵاتەكە، گریمانی شیانی وەرگرت.

دووەمین و سێیەمین دەیەی سەدەی نۆزدە، دوایەمین چارەكی سەردەمە سەرەكییەكەی ناو مێژووی میسۆپۆتامیا پێكدەهێنێ، و پێیدەگووترێ (سەردەمی مەملووكی-١٧٥٠- ١٨٣١).[١٦٩]

---

[168] سەركردە عەرەبەكانی كەنداو لە رێكەوتننامەكەی ساڵی (١٨٥٣) دا بەڵێنیاندا، كە : ئێمە زۆر قایلین بەوەی، كە پاراستنی ئاشتی ئێستە لەنێوانی ئێمەدا بەرپابووە و دەبێ لەلایەن حكومەتی بریتانییشەوە چاودێریی بكرێ. ئەم حكومەتە هەمو كاتێك بۆ دڵنیابوون لە كارپێكردنی بەندەكانی، چاودێری دەكات و خواش پشت و پەنای هەمووانە.. سەرچاوەی پێشوو..لاپەڕەی ١٨١. پاراستنی كیبڵە ژێردەریاییە راكێراوەكان لە فاوەوە تا یاسك و لە یاسكیشەوە تا كەراچی و مەسقەت لەلایەن حكومەتی هیندستانەوە بوونە هۆی بەهێزكردنی كاریگەرییەكە: بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:
Persian Gulf, a Handbook Prepared by the Historical Section of the British Foreign Office, No. 76.(London, 1920), 68-69.

169 تاكە سەرچاوەی بەردەست لەبارەی ئەم سەردەمەوە، ئەوەی لۆنگریگە:
Four Centuries of Modern Iraq, Chapter VII-X, 163-276.

له تەواوی ئەم سەردەمەدا هەموو پاشا گەورە و بەرچاوەکان و هەروەها هەموو بچوکتر و کەمترەکانیشیان لەو کۆیلە ئازادکراوانە بوون، کە رەچەڵەکیان گورجی بووە. یەکەمین پاشایان، کە سولەیمان ئاغا بووە، لە هەمان چەشنی ئەوان بووە. ئەم سولەیمان پاشایە مولکی حەسەن پاشای بەغدا بووە و لەلایەن ئەوەوە پەروەردە و ئازادیش کراوە. بۆیە ، کە ئەحمەد پاشای کوڕی سەرۆکەکەی (واتە کوڕی حەسەن پاشا–و) لەپاش باوکی فەرمانگەکە دەگرێت بە دەستەوە، ئەم خزمەتگوزاریی گرانبەها و باشی پێشکەش دەکات. هەروەها جێگە و پۆستە چۆڵەکانی ناو حکومەتە خۆجێییەکەشی بۆ پڕ دەکردەوە، بە پۆستی (کەهییە)یشەوە، کە بالاترین پۆستی ناو پارێزگای بەغدا بووە. لەبەرئەوەی کەسێکی چالاك و بێبەزەیی بووە لە ئەنجامدانی کارەکانیدا ناوبانگێکی باشی پەیداکردووە و هەمیشە لە دوای دواوە ئەم دووەمین کەس بووە.

کە ئەحمەد پاشا دەمرێ ، سوڵەیمان ئاغا تاکەکەس دەبێ چاوی دەکەوێتەسەر بۆ جێگەگرتنەوەی. لەلایەن ئاستانەشەوە هەوڵێك درا، بۆئەوەی کەسێك لەو ئۆفیسەدا دابنێت، کە هەڵبژاردەی دەستی خۆی بێت، بەڵام باجی زۆری ئەو هەوڵەی دا و سەرکەوتوویش نەبوو. سوڵەیمان پاشا توێژێکی زۆر بەهێزی لەناو وڵاتەکەدا هەبوو، لەبەرامبەر هەوڵی سوڵتاندا بۆ قەدەغەکردن و رێپێگرتنی، دەیتوانی رابوەستێ. لەپاش نزیکەی سێ ساڵی هەوڵی نەزۆکی سوڵتان بۆ کۆنترۆڵکردنی کاروبارەکان، چەندان هەڵگەڕانەوەی جدییانە بەرپابوون و ئینجاش سوڵەیمان پاشا لە ئۆفیسدا دانرا. سوڵەیمان– کەئێستا ئیتر بوو بە پاشا– بۆ دەربازبوونی خۆی لە رقی هەموو نەیارەکانی رێوشوێنی توندی گرتەبەر و بە زوویی دەسەڵاتی خۆیی بەسەر هەموو بارودۆخەکاندا سەپاند. لە دەمی فەرمانڕەوایی ئەودا (١٧٥٠–١٧٦٢) وڵاتەکە لە ئاشتییەکی دادپەروەرانەی باش بەهرەوەر بوو، کە ئەمەش سەرەکیترین کاراکتەری سەرکەوتوویی فەرمانڕەوایی ئەو رۆژگارە بوو.[١٧٠]

بە مردنی ئەو، وڵاتەکە گلایە گۆبەندی هەژدەساڵی نائارامی و نائاسایشییەوە(١٧٦٢ – ١٧٨٠).[١٧١] لەو سەردەمە کورتەدا شەش پاشا فەرمانڕەوایی وڵاتەکەیان کرد: یەکەمیان (عەلی پاشا) بوو، دوو ساڵ حوکمی کرد و ئینجا بە دەستی (عومەر پاشا) ی

---

[170] Four Centuries of Modern Iraq, Chapters VII-X, 163-276.

[171] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ١٧٢–١٨٦.

نەیاری و شوێنگرەوەشی کوژرا. ئەمیش ماوەی دەساڵ فەرمانڕەوایی کرد و هەمیشەش (دەسەڵاتەکانی هەر روو لە کەمبوونـەوە بـوون.) ئـەمیش لـە سـاڵی (١٧٧٥) دا لەلایـەن (موستەفا پاشا) وە جێگەی گیرایەوە، ئەمەی دوواییان لەلایەن ئاسـتانەوە دەستنیـشان کرابوو. ئەمیشیان لەگـەڵ (عەبـدوڵڵا ئاغـای مـەملوکی) دا کەوتـە ململانـەی قورسـەوە و لادرا و لەلایــەن (عەبــدی پاشــا) وە جێگــەی پێگیرایــەوە، کــە ئــەمیش هــەر دەستنیشانکراوێکی تری ئاستانە بوو، بۆ ئەو پۆستە. ئـەم عەبدی پاشـایە تـەنها یـەك هەفتـە فـەرمانڕەوایی کـرد و ئـیتر (عەبـدوڵڵا ئاغـا) کـۆنترۆڵی تـەواوی بەغـدای گـرت بەدەستەوە.

وەك قایلبوون بە (ئەمری واقع) سوڵتان بەپێی رێوشـوێنی لەبەرچـاوگیراو، عەبـدوڵڵا ئاغای لە ئۆفیسدا دامەزراند و بەمەش بوو بە _عەبـدوڵڵا پاشـا_ بـەڵام پاشـای نـوێ لـە ململانەکردنـدا چـەند بـەهێز بـوو، بەپێـچەوانەوە، لـە فـەرمانڕەواییکردنی ئۆفیـسەکەیدا هێندە لاواز بوو. تەندروستیی نـەخۆش و رۆچـوونی بـەربادی خـۆی بـەناو هەوەسـبازیدا وایانلێکرد کاتی فەرمانڕەواییکردنەکەی کورت بێت و ئەوەبوو لە ساڵی (١٧٧٧) دا مـرد. شەڕە دەنووکێکی نوێی ناوخۆیی لەسەر پڕکردنەوەی ئۆفیسە چۆڵەکە دەسـتی پێکـرد. (حەسەن پاشا) ی کاندیدی نوێی ئاستانە لەوە دوور بوو بتوانێـت بارودۆخەکـە بباتـەوە شوێنی خۆی و ئارامی بهێنێتـە ئـاراوە. لەکاتێکـدا هـەردوولای (وڵاتەکـە و ئاسـتانەیش) ماندوو بووبوون بەدەستی شەڕەدەنووکی ناوخۆیی و خوێنڕشتنەوە، لەناو ئەو دیمەنـەدا کابرایەك دەرکەوت و توانیی ببێتە یەکێك لە دیارترین فەرمانڕەواکانی ناو مێـژووی نـوێی میسۆپۆتامیا.

ئـەو کابرایـەش (سـولەیمان پاشـا) ی گـەورە بـوو (١٧٨٠ – ١٨٠٢) پیـاوێکی بـە سەلیقە و دیاری، پڕ توانا و عەقڵ بوو.[172] لەکاتێکدا پارێزگـاری بەسـرە بـوو، لـە سـاڵی (١٧٧٩) دا چاوی خستبووە سەر ئەوەی لە بەغدا پۆستێکی باڵای دەست بکەوێ، چەند نێردراوێکی سازدراوی ناردە لای سوڵتان و سـوڵتانی لـەم ئـارەزووەی خـۆی تێگەیانـد و بیری لە دژایەتیکردن و ململانە نەکردەوە. هەر لـەو دەمـەدا لەلایـەن (مـستەر لاتـۆچ) ی نوێنـەری بریتانیـەکان لـەناو بەسـرەدا کۆمـەکی پێکـرا، "چـونکە مـستەر وەك نوێنـەری نێردراوی تایبـەتیی ئـەم وابـوو بـۆ کـارکردن لـەنێوان و خـۆی و ئیـستەنبوڵدا و بـۆ هـەر

[172] لەبارەی کەسێتی و کارەکانیەوە بڕوانە سەرچاوەی پێشوو÷ بەشی هەشـتەم, لاپـەڕەکانی ١٨٧– ٢٢٠.

جارەیش پارەیەکی خەرجیی باشیی پێدەدا ". بۆیە (ئەوەبوو هەوڵەکانی سەریگرت) و لە بەهاری ساڵی (١٧٨٠) دا بەپێی ڕێوشوێنەکان وەك پاشای بەغدا دەستنیشان کرا. ئەگەرچی بەپێی زۆری ئەو ململانانەی لەئارادابوون تا مانگی تەمموزی ئەو ساڵە نەیتوانی لەکورسیی حوکمکردنەکەی خۆی دابنیشێت. لەماوەی بیست و دوو ساڵ فەرمانڕەواییکردنیدا وڵاتەکە لە ئاشتی و گەشەکردن بەهرەمەند بوو. لەگەڵ بەرتانییەکانیشدا تا کۆتایی هەر پەیوەندیی دۆستانەی هەبوو.

بەمردنی پاشای گەورە (١٨٠٢) سەرلەنوێ ململانەی خوێناوی لەسەر گرتنەوەی شوێنەکەی هەڵگیرسایەوە. (عەلی پاشا) پیاوێك بوو بەهێز خۆی سەلماند. یەکێك لەو کەسانەی ململانەیان لەگەڵدا دەکرد بە خەنجەر کوژرا و چواردە ئەفسەریشی هەبوو خنکێنران. ئەوی تریشیان کە توانای ململانەکردنەکەی لاواز بوو ملکەچ کرا و کرا بە پارێزگاری تکریت لە باکوور. فەرمانڕەواییەکەی (عەلی پاشا) یش کورتی هێنا و لە (١٨/ئاب/١٨١٠) دا کۆتایی پێهات. لەو ڕۆژەدا خۆی لە نوێژدا بوو، لەلایەن دەستەیەك پیاوکوژەوە درایە بەر خەنجەر و کوژرا، پاشانیش گوترا، کە (لەبەر کێشەی تایبەتی کوژراوە). لەژێر فەرمانڕەوایی ئەمدا وڵاتەکە لە برێك ئاشتی بەرهەمەند بوو، کەم تا زۆر ململانەکانیش پچڕ پچڕ کەم بووبوونەوە.

بەدوای ئەمیشدا سولەیمان پاشای گەنج هات، کە نازناوەکەی –بچکۆلە– بوو، لەلایەن توێژە بەهێزەکانی ناو کۆمەڵەوە پشتگیریی لێدەکرا. لە ساڵانی کەمی فەرمانڕەوایی کردنی سولەیماندا (١٨٠٧ – ١٨١٠) هەندێ ڕووداوی گەورە لەنێوانی ئەم و بریتانییەکاندا ڕوویدا. کاتێك لە ساڵی (١٨٠٧) دا هەڕەشەی دوژمنایەتیکردنی یەکتری کەوتە نێوانی ئاستانە و بریتانییەکانەوە پاشا دانیشتوانە بریتانییەکانی ناو بەغدا و بەسرەی قایل کرد، کە لە وڵاتەکەدا بمێننەوە و هەموویانی خستنە ژێر پاراستنی خۆیەوە. دووساڵی تر پاش ئەوەش، کە پەیوەندییەکانی نێوانی عوسمانی و بریتانییەکان گەیشتە ئاستێکی زۆر سەخت، پاشا بۆچوونێکی پێچەوانەی گرتەبەر. لەبەر چەند هۆیەکی تەمومژاویی ناڕوون دەستی دایە زنجیرەیەك سەرکوتکردن و سووکایەتی پێکردنی ئەوانەی لەناو بەغدادا دانیشتبوون، تا ناچاری کردن بکشێنەوەو لێیدەربچن.[١٧٣]

[173] Aitchison, op. cit., XI, 2.

ئەوەی، کە هەڵسوکەوتی سولەیمان بەرامبەر بە بریتانییەکان پێچەوانەی هەڵوێستی سوڵتان بوو، شتێکی نامۆ نەبوو لە ئاستی ئەو (ڕاستییەدا)، کە پاشا لەناو ناوچەکەی خۆیدا فەرمانڕەوا بوو. ئەوەش شتێکی زۆر سەرنجڕاکێشترە، کە تێبینیی ئەوەش بکەین ، کەگۆڕانێکی رادیکاڵانەی "تەمومژاوی" لە سیاسەتی پاشادا لەبەرامبەر دانیشتوانەکاندا روویدا.

(هارڤەرد جۆنز)، کە لەو دەمەدا دانیشتوویەکی ناو بەغدا بوو، لە ساڵی (١٨٠٨) دا گەڕایەوە و لەلایەن (کلاودیۆس جەیمس ریچ) ەوە جێگەکەی گیرایەوە. ریچ ئەوەندەی وەك فەرمانڕەوایەکی ناخۆیی هەڵسوکەوتی دەکرد، هێندە وەك دیپلۆماتێکی بێگانە هەڵسوکەوتی نەدەکرد. شوێنی نیشتەجێبوونەکەی ئەم بووبوو بە"باشترین ناوەندی دانپێدانراوی کۆمەڵایەتیی ناوخۆی و بووبوو بە یانەو شوێنی دیداری بەرزترین خەڵکی ناو کاربەدەستە گەورەکان و خانەدانان، میوانخانەیەکی کراوە و یانەیەکی توێژینەوەی شوێنەوارناسییش بوو."[١٧٤] بۆیە بەم حاڵەیەوەو بەم کاروبارانەیەوە، کاتێك "ریچ"بوو بە خاڵێکی کاریگەر و پڕ ئیمتیاز بووە مایەی ئێرەیی پێبردن و گومان لێکردن لەلایەن سولەیمان پاشا و دوای ئەویش لەلایەن داوود پاشایشەوە.

بە دەستتێوەردانێکی حکومەتی هیندی دوژمنایەتییکردنەکەی سولەیمان بۆ (ڕیچ) ئەگەر بە تەواوییش کۆتایی پێنەهاتبێ، کەمی کردەوە، چونکە حکومەتی هیندی ناڕەزایی خۆیی لەو بارەیەوە بۆ بەغدا و بۆ ئیستەنبوڵیش دەربڕی. ئەوەبوو لە رۆژی (٢٥/ کانوونی دووەم/١٨١٠) دا لەگەڵ پاشادا گەیشتن بە رێکەوتنێك، کە تێیدا پاشا ددانی دەنا بە هەموو ئیمتیازاتەکانی پێشووی بریتانیا لە وڵاتەکەدا.[١٧٥]

بەڵام پاشای ئاشتکراوە لە کۆتایی ساڵانی فەرمانڕەواییکردنی و لە کۆتایی ژیانی خۆیشی نزیك بووبۆوە. سوڵتانە نویێ و جەسوورەکەی تورکیا (موحەمەدی دووەم– ١٨٠٨ – ١٨٣٩) زۆر لێی ناڕازی بوو، لەبەرئەوەی هیچ داهاتێکی نەدەدا و نیمچە ملهوورێکیش بوو. لە رۆژی (٥/ تشرینی یەکەم/١٨١٠) بەزۆر لەلایەن نوێنەری ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە، کە لەلایەن چەند توێژێکی بەهێزی ناوخۆییشەوە پشتیوانیی لێدەکرا، لەسەر کارلادرا. کە کورسیی دەسەڵاتیشی بەجێهێشت (مەبەست لە

---

[174] Longrigg, op. cit., 255.

[175] دەقەکەی لە سەرچاوەکەی پەراوێزی نۆزدەدایە، هەمان بەرگ، لاپەڕەکانی ١٠–١١.

سولەیمان پاشایە–و) لە تەمەنی بیست و پێنج ساڵیدا لەلایەن پیاوەکانی خێڵی (شەممەر تۆگا) وە دۆزرایەوە و کوژرا.

خوێندنەوەی (کایا) بۆ ئەو رۆژگارە یەکلاییکەرەوانە خوێندنەوەیەکی باش و بەرچاوە: بۆ ئەنجامدانی ئەرکەکانی سەرشانی خۆی (جۆن مالکۆلم) لەو کاتەدا لە بەغدا بوو.[176] ئەو لە رێگادابوو، لە ئێرانەوە بۆ هیندستان کەوتبووەڕێ و رێگای کرماشان، بەغدا ، بەسرەی گرتبوو، بەرەو کەنداوی فارس. لە بەغدا بووبووە میوانی ماڵی (ڕیچ) و لە نزیکەوە ئاگادرای ئەو رووداوانە بوو، کە سولەیمانیان بەو ئاکامە تراژیدییە گەیاند. لەبارەی ئەو چارەنووسەوە کە بە سەر پادشادا هات هەستی بە پەشیمانی دەکرد، چونکە پاشا سەری لێکرابۆوە و بە پێچراوەیی وەکو پەیکەرێك رەوانەی ئیستەنبوڵ کرابوو. بۆیە مالکۆلم دەڵێ :"هەرگیز ناکرێ دیمەنی ئەو سروشتە ببینیت و هەست بە خەم نەکەیت، هەرچی یادەوەریی ئەم دوواین پاشایە هەیە لەناو ئەو هەستکردن بە خەمی ئەو چارەنووسەیەوە وون دەبێ"[177]

پێدەچێ هەڵسوکەوتکردنی (ڕیچ) لە تەواوی تەنگژەکەدا بە ساردی حسابی بۆ کرابێ. چونکە سولەیمان داوای هەرجۆرە کۆمەك و یارمەتییەکی بۆ خۆی کردبێ، ریچ وا وەڵامی داوەتەوە، کە دەیەوێ پەیڕەوی لە بێلایەن بوونی خۆی بکات. لە راستیدا دەیتوانی هەندێ لە نێردراوەکەی ئاستانە نزیك بکەوێتەوە و داوای بەخشین بۆ پاشا چارەڕەشەکە بکات، گەر بیویستبا، لە توانایدا هەبوو، چونکە لەو کاتەدا پەیوەندییەکانی نێوانی بریتانیا و ئاستانە ئەوپەڕی دۆستانە بوو. هەر ئەم (ڕیچ)ە، ماوەیەکی پێشتر پەناو داڵدەی وەزیری ناوخۆی حکومەتەکەی ژێر دەسەڵاتی سولەیمانی دابوو،"لەبەرئەوەی ئەم کابرایە لەو کاتەدا، کە لە حکومەتدا بووە و ریچیش ناکۆکیی لەگەڵ پاشادا هەبووە چەند خزمەتی جدییانە و باشی پێشکەشی ریچ کردبوو، بۆیە ئەمیش لە پەیوەندیی تەك حکومەتی بریتانیاوە گلابوو. "[178] بەپێی ئەو راستییانەی، کە لەبارەی کارو ئەرکەکەی ریچەوە لەناو میسۆپۆتامیادا زانراون و بەپێی پەیوەندییە دۆستانەکەی نێوانی ئاستانەو بریتانیای مەزن لەو کاتانەدا، مرۆڤ دەتوانێ سوك و ئاسان گریمانی ئەوە دابنێت، کە بەپێی هەندێ پێوەر بریتانیا بەشداریی هەبووە

---

[176] Kaye, op. cit., II, 41-44.

[177] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٤٤ و ئەو وشانە لەلایەن نوسەرەوە هێڵیان بەژێردا هێنراوە.

[178] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٤٣.

لــه رووخانــدنی ســولەیمان پاشــادا و ئاکـامی ئەمــەش ســەرکەوتنێك بــوو بــۆ دانیــشتوانە ئینگلیزەکانی ناو بەغدا.

لەلایــەن مەندووبەکــەی ئیمپراتۆریــاوە بــەپێی ڕێوشــوێنی لەبەرچــاوگیراو (عەبــدوڵڵا پاشـــا–١٨١٠ – ١٨١٣) لـــە پۆســـتەکەی ســـولەیمان پاشـــادا دانـــرا و دانانەکەشـــی کارسـازاندنێك بـوو لـه نێـوانی ئاسـتانە و فـەرمانڕەوا خۆجێییەکـە (ڕیـچ) دا. تـوانیی پەیوەندیی دۆستانە لەگەڵ بریتانییـەکان دروست بکـات و بریتانیـاش تـوانیی لەسـایەی فەرمانڕەوایی ئەودا بەشێوەیەك لەشێوەکان پلەوپایەی خۆی لەناو میسۆپۆتامیادا بەهێز بکات. لە ساڵی (١٨١٢) دا ناونیشانی "موقیمی بریتانیا لە بەغدا" گۆڕدرا بۆ "نێـردراوی سیاسـیی بریتانیـا لــه عەرەبـستانی تورکیـا" بەمــەش کەرامــەت و گرنگییــەکی زۆرتــری وەرگرت.[١٧٩] لە هەمان ئەو ساڵەدا بریتانیا دوو مەرسـومی لـەلای پاشـاوە بەدەسـتهێنا، یــەکیان بــۆ ڕێگــە گــرتن بــوو لــه هــەڵهاتنی ئــەو دەریاوانانــەی بریتانیــا لــه بەســرە دایمەزراندبوون، ئەوی تریشیان بۆ گەڕاندنەوەی ئەو هیندییانە بوو بۆ نیشتمانی خۆیان، کە وەك کۆیلە هێنرابوونە بەندەرەکەی بەسرە.[١٨٠]

ڕاستیی ئەوەی، کە عەبدوڵڵا پاشا دەستنیـشانکراوی سـوڵتان بـوو، ڕێگـەی ئـەوەی نەگرت، کە راپەڕینی کوشندەی لەدژ ئەنجام بدەن. هۆزە بەهێزەکانی (مونتـەفیق)، کـە لەلایەن (حەممود ئەلسامر)ی سەرکردەی داخ لەدڵیانەوە ڕێبەرایـەتی دەکـران، داوایـان دەکرد پاشا لابدرێـت و لەبریی ئەو (سەعید)ی کوڕە بچووکی سولەیمانی گـەورە دابنـرێ بە پاشا. لەمـەوە ململانەیـەکی خوێنـاوی سـەریهەڵدا. عەبـدوڵڵا بـەدیل گـیرا، بـەڵام کـە کوڕەکەی حەممود لە شەڕدا بریندار‌بوو مرد، عەبدوڵڵاشیان خنکاند.

لەژێر فەرمانڕەوایی (سەعید پاشا) دا، کە بە دوای عەبـدوڵڵا پاشـادا هـات (١٨١٣ – ١٨١٧) وڵاتەکــه لــه خراپیــەوە بــەرەو خــراپتر دەچــوو.[١٨١] فەرمانڕەوایــەکی لاواز و

---

[179] Longrigg, op. cit., 255

[180] دەقەکان لە سەرچاوەکەی (Aitchison) دان، سەرچاوەی پێشوو، بەشی شەشەم، لاپەڕەکانی ١١–١٢.

[181] لەبارەی فەرمانڕەواییکردنی هەریەکەی پاشاکان: عەلی، سولەیمان، عەبدوڵڵا و سەعید، لە (١٨٠٢ تا ١٨١٧) بڕوانە :

Longrigg, op. cit., 221-238عەبدوڵڵایان لێ دەربچێت، ئەوانی تر هەموویان بەهێز پاشایەتییەکەیان داگیرکردوە و ئیتر لەلایەن ئاسـتانەوە پـشتگیری کراون. لەسـەردەمی مەملوکییەتـدا ئەمە نەریتێکی بـاو بـوو.زۆری پاشـا مەملوکییـەکان واقعییانـە بـوون و نەکەوتوونەتـە ژێـر قەڵـەمڕەوی فەرمانڕەواییکردنی سوڵتانەوە.

سەرکێش ، خەزێنەیەکی چۆڵ، کۆمەڵە رکەبەرێکی هەمیشە بەهێز و ئامادە، بوونە هۆکاری بڵاوبوونەوەی ئاژاوەیەکی بەربڵاو و بەهەرحاڵ لە دوواییـن چرکەکاندا (سەعید) یش گۆڕا بە (داوود ئەفەندی) یەکی چالاک و زیرەك، کە سەردەمی فەرمانڕەواییکردنی مەملووکییەکانی بە ئاکامێکی جوان کۆتایی پێهێنا.

وەك تاکەکەس و وەك فەرمانڕەوایش (داوود پاشا)(١٨١٧ – ١٨٣١) پلەوپایەیەکی بێ وێنەی هەیە لەناو مەملووکییەکانی ناو میسۆپۆتامیادا.[١٨٢] مەسیحییەکی خەڵکی گورجستانە و لەوێش لەدایکبووە. فرۆشراوە و فرۆشراوتەوە و دوواییی هەڵگەڕاوەتەوە و بووە بە موسڵمان، دواجار وەك خزمەتکار کەوتۆتە ماڵی سولەیمان پاشای گەورەوە. بە توانا و ئاوەز و ئارامگرتنی خۆی، ئازادیی بەدەستهێناوە. لەناو حکومەتە ناوخۆییەکەدا چەندان پۆستی گرنگ و چاولەسەری بەدەستهێناوە، لە چەك بەکارهێناندا زۆر کارامە بووە، شای نامەنووسین بوو بە (عەرەبی و تورکی و فارسی) بیرکارێکی کارامەش بووە.

لەسەردەمی فەرمانڕەوایی (سەعید پاشا)ی پاشاکەی پێش خۆیدا چەندان پۆستی گەورەی پڕکردۆتەوە، وەك (دەفتەرداری و کەهییە). کاتێك بە نەخۆشییەوە سەعید پاشا داوودی بێزار کرد، داوود پاشا کەوتە کاری جدی کردن بۆ ئەوە بتوانێت خۆی جێگەی سەرۆکەکەی بگرێتەوە. لە کاتێکدا، کە ئاژاوە کەوتبووە وڵاتەوە و گۆڕینی حکومەتییش بووبوو بە شتێکی پێویست، ئەم لەبریی هەڵگەڕانەوە و شۆڕشکردن، لە رێگەی یاسایی و ئاساییەوە، کەوتە پەیوەندی کردن بەئاستانەوە. ئەوەبوو بەپێی رێوشوێنی لەبەرچاوگیراو دەستنیشان کرا و لەبەرامبەر بەرەنگاریکردنەکانی سەعیدیشدا خۆیی گرت و ململانەی کرد بەدەستی یەکێك لە ئەفسەرەکانی داوود سەری سەعیدیش قرتێنرا_ و بەزوویی داوود وڵاتەکەی هێنایە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە. لە سولەیمان پاشای گەورە تێپەڕێت، لەژێر دەسەڵاتی هیچ پاشایەکدا هێندەی سەردەمی داوود پاشا وڵاتەکە لە ئاشتی و ئاسایش بەهرەمەند نەبووە. بەڵام پەیوەندیی ئەم لەگەڵ بریتانییەکاندا هێندەی پەیوەندیی پاشای گەورە باش نەبووە و بەگشتی پەیوەندییەکی زۆر ناپەسەند بووە.[١٨٣]

---

[182] سەرچاوەی پێشو،لاپەڕەکانی :٢٣٩–٢٤٩ و ٢٦٠–٢٧٤.

[183] لەبەرئەم هۆیەیە، کە لۆنگریگ لەناو کتێبی (For Centuries of Modern Iraq) دا چەند ناحەقییەك بەرامبەر بە داوود پاشا دەکات.

لەسەرەتاوە روانینی داوود پاشا لەبارەی کرێگرتەکەی ئینگلیزەوە لەوێ بەئاشکرا دۆستانە بووە. بەڵام دۆستایەتیی نێوانی پاشایەکی بەهێز و داهێنەر و عەمیلێکی زۆر هەستیار دەبێ هەر کورتخایەن بێت. ریچ لەگەڵ حکومەتی هیندیدا لە پەیوەندیدا بوو، سۆزیشی وابوو، کە رێگەی ئەم حکومەتە بەرەو کەنداوی فارس درێژبکاتەوە (کانوونی دووەمی ١٨٢٠). هەروەها لەگەڵ باڵوێزی بریتانیاش لە ئیستەنبوڵ لە پەیوەندیدا بوو و لەکێش و توانای ئەم باڵوێزەیش لەلای ئاستانە ئاگادار بوو. بۆیە ئەم "دووەمین پیاوی ناو عیراق بوو".[١٨٤] بەدیوەکەی تریشدا داوودیش بەتەنگ یەك شتی زۆر سەرەکییەوە بوو، ئەویش ئەوەبوو، کە دەبێ بەڕێوەچوونی دەسەڵاتەکەی لەسەر بناغەی توانا راستەقینەکانی خۆی رابوەستێت. بۆیە بەداخەوە لەسەرەتاوە "ئاگای لە گۆڕانی سەردەمەکان نەبوو."[١٨٥]

کەمکردنەوەی چالاکی و کاریگەرییەکانی (ڕیچ) بەڕێگای بۆچوونی ئاشتییانە، کارێکی نائومێدانەبوو. بۆیە پاشا هەڵوێستێکی بەهێزی لەدژی ئەم کرێگرتەیەی ئینگلیز و بریتانییەکان وەرگرت. دەزگایەکی تەواوی پێکهێنا بۆ خەملاندنی کاڵاکانی بریتانییەکان و بە بەکارهێنانی هێز، لە کاڵا و لە پارە باجی خەملێنراوی سەرشتەکانیانی لێدەسەندن. ناڕەزایی دەربڕینە توندەکانی (ڕیچ) سووربوونی داوود پاشای لەسەر کارەکانی خۆی توندترکرد. ئەوەبوو لە ئاکامدا هەندێکی هێزەکانی پاشا پەلاماری دەزگاکەی (ڕیچ) – یان دا و دواییش دەستگیریان کرد. هەر بەزوویی حکومەتی هیندستان لەسەر کێشەکە کەوتە جموجووڵ و هاتوچۆ لە نێوان بەغدا و ئیستەنبوڵدا. ئەوەبوو لە مانگی مایسی (١٨٢١) دا رێگە بە ریچ درا وڵاتەکە بەجێبهێڵێت.

لەژێر گوشاری هەریەکە لە ئیستەنبوڵ و هیندستان دەبوو داوود پاش ملکەچ بکات. چونکە لە باشوور و لە رۆژهەڵات و لە باکوورەوە لەلایەن ئەو وڵاتانەوە گەمارۆ دراوبوو، کە تیایاندا کاریگەریی بریتانیا تا ئاستێکی زۆر هەڵکشابوو. لەناو خوودی میسۆپۆتامیاشدا لە دوو دەیەی رابوردوودا بریتانیا بەرژەوەندیی باشیان بۆ خۆیان پێکهێنابوو. بۆیە ئەو دەمە لەڕاستیدا بۆ هەر پاشایەك درەنگ بوو، کە بیەوێ رێگە لە

---

[184] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٥٦.

[185] سەرچاوەی پێشوو، دەروازەی پێنجەم، بەشی ٢، لاپەڕەکانی ٢٥٣–٢٦٢.

دامەزرانی کاریگەریی بریتانیا لەناو دۆڵی دوو روباردا بگرێ. بۆیە دوواجار داوود پاشا بەپێی قورسی و هێزی بارودۆخەکە ملی خۆیی چەماندەوە.

ئیدی ئەو مەرجانەی ئیمزاکرد، کە حکومەتی هیندی لەڕێگەی نیشتەجێی بریتانیی ناو بەسرەوە بۆ ئاشتبوونەوە پێشکەشی کردبوو.[١٨٦]

هیچ پاشایەکی تری بەغدا نییە ئیمزای خۆیی خستبێتە سەر بەڵگەنامەیەك هێندەی ئەمەیان بۆ بریتانییەکان گرنگ بوبێ. ئەم رێکەوتننامەیە مەرجی ئەوەی دانابوو، کە دەبێ ئەو پارەو کالآیانە بۆ بریتانییەکان بگەڕێندرێنەوە، کە بەشێوەی هەڕەمەکی لێیان سەندرابوو. ئامانجی سەرەکیی ئەم رێکەوتنە لە بەندی یەکەمیدا جێگیر کرابوو. تیایدا پاشا بەڵێنی ئەوەی دابوو "پەیڕەوی بکات لە هەموو ئەو مەرجانەی لەناو پەیماننامە ئیمپراتۆرییەکاندا و لەناو فەرمانە پاشاییەکانیشدا هاتوون، لەسەردەمی کۆن و ئێستایشدا" ئەو "مەرجانەش" هەر ئەوە نەبوون بە تەنها بۆ بریتانییەکان جێبەجێ بکرێن، بەڵکو دەبوو بۆ ئەوانەش جێبەجێ بکرێن، کە لەژێر پاراستنی بریتانییەکاندا بوون، یان هەریەکەی ئەو حکومەتانەی، کە سەر بە حکومەتی بریتانی بوون.(بەندەکانی ٧ و ٨).

ئەوەی ئەوان لەناو هەموو شتەکاندا مەبەستیان بوو، بریتی بوو لە دابینکردنی ئاسایشی ژیان، موڵك، باجی لەسەدا سێ و جگە لەمانەش ئازادیی تەواوی بازرگانی کردن. پەیوەندیی سروشتی لەنێوانی داوود پاشا و (مێجەر تایلەر) ی جێگرەوەی (ڕیچ) دا دەستی پێکرد. بەڵام هەر زوو بەبەڵگە سەلمێنرا، کە ئیتر نە بریتانییەکان و نە ئاستانەیش تاقەتی ئەوەیان نەماوە لەبەرامبەر کەسێکی مۆدێل کۆنی بەهێزی وەکو داوود پاشادا هەڵ بکەن. ئەوەبوو لە ساڵی (١٨٢٤) دا داوای یارمەتییەکی پزیشکی و دەرمانی لە بریتانیا کرد و داواکەیشی"لەلایەن حکومەتی هیندییەوە" رەتکرایەوە. بە بەهانەی ئەوەی، کە ئەو کۆمەکە پزیشکییانە بۆ پاسەوانە مەملووکییەکانە.[١٨٧] بەڵام بێمتمانەیی راستەقینە و جدی لەلایەنی ئاستانەوە بوو. لەو دەمەدا سوڵتان موحەمەدی

---

[186] دەقەکەی لەناو سەرچاوەکەی ئایچیسندایە، سەرچاوەی پێشوو، بەشی شەشەم، لاپەڕەکانی١٢–١٤، بەرواری لەسەر نییە. بەڵام بەپێی ئەو راستییانەی لەناو سەرچاوەکەی لۆنگریگدا باسکراون، سەرچاوەی پێشوو، ٢٥٥ن، ٢٥٦ و ٢٦١ زۆر لەوەدەچێ ئەو رێکەوتننامەیە لە ساڵی (١٨٢٢) دا هێنرابێتە ئاراوە. بەڵام لەوەش دەچێت درەنگتر و لە بەرواری (١٨٢٤) دا هێنرابێتە ئاراوە. بەڕێکەوت ئەم کابرایە هیچ ئاماژەیەکی بەم بەڵگەنامە زۆر گرنگە نەداوە.

[187] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٦١.

دووەم لەلایەن یەکێك لە پاشاکانی خۆیەوە بەزۆری بەرەنگاری دەکرا و قسەکانیشی پێشێل دەکرا، ئەو کەسەش (محەمەد عەلی) ی میسر بوو. سولْتانیش نەیدەویست ئەم شتە پەرەبسەنێت و پاشایەکی تریش بەکردەوە سەربەخۆ ببێ.

لەمەوە موحەمەدی دووەم داوای لە داوود پاشا کرد، نمونەی حکومەتی مەرکەزی بکاتە سەرمەشقی خۆی و پاسەوانە ئینکیشارییەکانیش (پاسەوانی کۆنی پاشا) بگۆڕێت بە مۆدێلی سەربازی هاوچەرخ. داوودیش یەکسەر گوێڕایەڵی خۆیی پیشاندا (١٨٢٦). بەڵام سولْتانیش بە ئارام دانەنیشت تا ئەوکاتەی، کە ئەو پاشایەی خۆی هەڵیبژاردبوو لەسەر تەختی پاشایی ناو حکومەکەی بەغدا دانیشت. ئەوەبوو لە کاتێکی درەنگی ساڵی (١٨٣٠) دا (عەلی ڕەزا پاشا) ی بەتوانا و خانەدانی کرد بەو کەسە هەڵبژاردەیەی خۆی دەیەویست. ئەوەبوو پاشای نوێ لە ئیستەنبوڵەوە بەسەرۆکایەتیی هێزێکی بچوك لە خزمانی خۆی بەرەو بەغدا کەوتەڕێ، کە بۆ ئەوە پێکەونرابوون ڕێگەکەی لەگەڵدا ببڕن. بریتییش بوون لەو کەسانەی، کە لەناوخۆدا بێزراوبوون، یان بە گوشاری بەڵێن و هەڕەشەنێردرابوون لەگەڵیدا و زۆربەی سوپاکەی ئەویان پێکدەهێنا.

لەو دەمەدا داوود پاشا بەدەست ڕوودانی کارەساتێکی سەختەوە تووشی ساکان هاتبوو. لە مانگی نیسانی ساڵی (١٨٣١) دا پەتایەکی زۆر کوشندەی تاعوون دابووی بەسەر میسۆپۆتامیادا. بەتایبەتی شاری بەغدا زیانێکی زۆری لێکەوت، بۆ ماوەی دوانزە ڕۆژ ئەو شارە نزیکەی دوانزە هەزار کەسی لێ مرد. بۆ ڕێگەگرتن لەو مەرگە وێرانکارییەکی ترسناك بەسەر ماڵ و موڵکەکاندا هێنرا. هەر بە لافاوی ڕوباری دیجلە لەماوەی دوو ڕۆژدا هێندە خانو ڕوخا، کە لە هەشت هەزار کەمتر نەبوو. "نەخۆشەکان مردووەکانیان دەناشت و خەڵکی واش هەبوو هێشتا زیندووبوو دەخرایە ناو گۆڕی بە کۆمەڵەوە."[188]

داوود پاشای نەخۆش و زۆر خەمۆك دەبوو، چاوی بە هێزەکانی کەسە نەیارەکەی خۆی بکەوێ و ئەو کاتە هەرچی پاسەوانی تایبەتی خۆی و سەربازی هەبوو لەو تاعوونەدا لە دەستی دابوون. بۆیە دەبوو لەبناغەوە پلانەکانی خۆی بۆ بەرەنگاریکردن دابڕێژێتەوە. بە حوکمی کەمیی کاتەکەی، زۆربەی خەڵکە بەزیندوویی ماوەکەی ناو بەغدا، بەتایبەتی خەڵکە خانەدانەکان لە دەوری کۆبوونەوە.لە کاتی گونجاودا یارمەتییەکی باشی پیاوانی هۆزە بەهێزەکانیشی پێگەیشت. کاتێك لەسەرەتای مانگی

[188] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٦٥–٢٦٧.

حوزەیراندا هێزە بێشوومارەکەی "عەلی رەزا پاشا" گەیشتنە دەروازەکانی باکووری شاری بەغدا، شارەکە خۆیی بۆ نواندنی بەرەنگارییەکی سەخت ئامادەکرد. بەڵام عەلی رەزای بە ئاوەز پێیباش بوو چاوەڕوان بکات و هەر لەسەرەتاوە خۆی لەنانەوەی ململانەیەکی وا لابدات، کە لەوانەیە دانیشتنە چاوەڕوانکراوەکەی خۆیی لەسەر تەختی پاشایی لێ تێکبدات. بارودۆخەکەی ناو بەغدا وایلێهات توانای بەرگەگرتنی تێدا نەمایەوە. سوپا گەمارۆدراوەکەش پرزەی لێبڕا، بۆیە ئیتر مەرجی ئەوەیان بۆ دانرا، کە ئەگەر ئەو کەسانەی بەرەنگاری دەکەن، خۆیان نەدەن بە دەستەوە، ئەوا شارەکە دەکەوێتە بەر ئەگەری پەلامارێکی لەپڕەوە. لە ناوەڕاستی مانگی ئەیلوولدا دەستی بەسەردا گیرا و حوکمی داوود پاشایش، کە دووایین پاشای مەملووکی بوو بە کۆتایی گەیەندرا.[189] رووخانی داوود لە ساڵی (١٨٣١) دا بوو بە کۆتاییەك بۆ رۆڵی پاشا سەربەخۆکانیش. لەوە بەدواوە بەناو و بە کردەوەیش سوڵتان خۆی فەرمانڕەوایی وڵاتەکەی دەکرد. ئیمتیازدان بە بریتانییەکان بە راوێژکردن بە ئەو دەکرا و ئیتر پێویستی بەوەش نەدەکرد پاشا رەزامەندییەکی لاوەکی لەسەر داواکانی بریتانییەکان لەناو میسۆپۆتامیادا دەربڕێ. لێرە بەدوواوە هەر پاشایەکی داخ لەدڵ و بەهێز دەیتوانی گرفت بۆ بریتانییەکان دروست بکات، بەڵام کەسێك نەمابوو بتوانێ ئەوەیان بەرامبەر بکات، کە داوود یان سولەیمانی بچووك کردیان، هەر کەس ئەوەی کردبا، یەکسەر لە فەرمانگەکەی خۆی وەدەردەنرا. لەوێ بەدواوە ئیتر سوڵتان پاشاکانی دادەنا و لایشیدەبردن.لەبەرئەوەی لە ساڵانی تری سەدەکەدا ئیتر کاریگەریی بریتانیا لەناو ئاستانەدا لایەنێکی زاڵ بوو، قەواڵەی نوێی داڕشتنەوەی میسۆپۆتامیاش بەڕوون و ئاشکرایی بەپێی خواستی بریتانییەکان بوو. ئەزموونی سەختی داهاتوو بۆ بریتانییەکان بەهۆی سەرهەڵدانی هێزی گەشەکردووی رووسیا لە رۆژهەڵاتەوە پەیدابوو.

---

[189] داوودی بەزیو لەلایەن عەلی رەزای سەرکەوتووەوە رێز و خۆشەویستییەکی بەرچاوی لێگیرا و ئەمجا بەپێی سیاسەتی لێبوردنی مەملووکی بە دەستبەسەری ناردی بۆ ئیستەنبوڵ، لەوێش لەماوەی نزیکەی ساڵێکدا جارێکی تر لەلایەن ئاستانەوە دامەزرێنرایەوە و بەڵام هەرگیز نەنێردرایەوەبۆ میسۆپۆتامیا، بەڵکو کرا بە (والی)ی بۆسنیا، پاشان بوو بە ئەنجومەنی دەوڵەت لە ئیستەنبوڵ، والیی ئەنکەرە، دواجاریش لەسەر داوای خۆی خرایە پۆستێکی زۆر بەهادار" پاسەوانی شوێنە پیرۆزەکانی مەدینە" و هەر لەوێ مایەوە تا لە ساڵی (١٨٥١) دا مرد. سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ٢٧٣–٢٧٤.
لەبارەی دوارۆژەکانی حوکمکردنی داوود پاشایشەوە لە بەغدا بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ٢٦٧–٢٧٤.

هەواڵنامەی کتێب

بەشی پێنجەم

پاڵنەرەکانی
رووسیا و دامەزرانی باڵادەستیی بریتانییەکان
لە ١٨٣٠- ١٨٦٠

هەولێرنامە کتێب

هەواڵنامەی کتێب

پاڵنەرەکانی رووسیا و
دامەزرانی باڵادەستیی بریتانییەکان لە ١٨٣٠- ١٨٦٠

ململانەکـەی نێـوانی ئینگلتـەرە و رووسـیا لـە رۆژهـەڵاتی نزیـك و ناوەڕاسـتدا لـە دەوروبەری ساڵی (١٨٣٠) دا دەستی پێکرد و لە شەست ساڵی پاشتریشدا قەبـەتر بـۆوە و لەساڵانی (١٨٩٠) ەکاندا دابەزییەوە و لە دەوروبەری کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا بـە سـەرهەڵدانی ململانەیـەکی نـوێی تـری "ئـەنگلۆ–ئـەڵمانی" جێگەکـەی پێگیرایـەوە. کاریگەریی گەورە و زۆر درێژخایەنی خۆیی خستە سـەر تـەواوی ئـەو وڵاتانـەی، کە لـە رۆژهەڵاتی ئۆرووپاوە دەست پێدەکەن، تا دەگەنە سـنوورە رۆژئاواییـەکانی هیندسـتان. رەنگدانەوەی بەرەنجامەکانیشی کەوتە سەر بەشێکی زۆری ئیمپراتۆریای عوسمانی. ئەو بەشـانەی ئیمپراتۆریاکـە، کـە دەکەونـە سـەر کـەنارە رۆژئاواییـەکانی دەریـای سـپیی ناوەڕاسـت بەشـێوەیەکی بـەرفراوان لەلایـەن چـەند نووسـەری گـەورەو جۆراوجـۆرەوە لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە کراوە. تەنانەت ئـەو ئەنجامانەشـی، کـە کەوتنـە سـەر ئێـران و ئەفغانستان، کەمێکیش ئەوانـەی سـەر هـەردوو کەنارەکـەی دەریـای (قـەزوین) لەلایـەن چـەند دەزگـای هاوچـەرخەوە لێکۆڵینـەوەیان لەسـەر کـراوە. بـەڵام میسـۆپۆتامیا، کـە بەردێکی بناغەی ناوچەی نێـوانی رۆژهـەڵاتی نزیـك و ناوەڕاسـتە، لـەنێوانی زەوییـەکانی کـەناری رۆژهـەڵاتی دەریـای سـپیی ناوەڕاسـت و زەریـای هینـدیـدا گرنگییـەکی کـەمی پێـدراوە. تـەواوی ئـەم بەشـەمان تـەرخان کـردووە بـۆ باسـی ئـەم چـەقە سـەرەکییەی ناوچەی ململانەی ئەنگلۆ–ڕووسی.

١. چالاکییەکانی رووسیا

ڕووسیا لە سەردەمی پیتەری گەورەوە بە چەند بەهانەی جیاجیا هـەوڵی ئەوەیداوە هەرچۆن بێت ئێـران لـە تـەواوی هەرێمـەکانی خـۆی بێبـەری بکـات، کـە رێگاکـانی تـری بەردەستی شکستیان خواردبێ، کۆی لـەوە نەکردۆتـەوە پـەنا بـۆ توندوتیـژییش بـەرێ. مێـژوو گـەواهیی ئـەوەمان بـۆ دەدات، کـە بەمـشێوەیە و لـە قەواڵەیـەکی پـەیڕەودار و جێگیردا، ئەگەرچی لەسـەر خـۆییش بێـت ئـەرکی ئـەم بێبـەری کردنـەی ئێـران لەلایـەن

پیتـەری گـەورەوە بـۆ ئـەو کەسـانەش گواسـتراوەتەوە، کـە بـەدوای ئـەودا بوونەتـە فـەرمانڕەوا. بۆیـە(و. پ. ئەنـدریۆ لـە سـاڵی ١٨٧٨)[190] و نۆسـاڵ پـاش ئـەویش (گ. ن. کەرزن) هەمان بۆچوونمان بۆ دووبارە دەکەنەوە، کە : "ئەو خەونانـەی پیتـەری گـەورە بەو ئەستەمییە گەلاڵەی کردبوون لە پرۆسەیەکی بە واقعکردنەوەدا سـەدهێندەی خۆیـان هێنرانـەدی."[191] بـەڵام تـا ئێسـتەش هـیچ کـام لـەو نووسـەرانە قسەیەکی وایـان لـێ وەرنەگیراوە، کە بە بەڵگەیەکی باش و روون بیسەلمێنێ، کە ململانـەی ئـەنگلۆ–ڕووسـی ئەو رۆژگارەی ئەوان لەلایەن پیتەری گەورەوە رەنگرێژیی بۆکرابێ.

زۆربەی ئەو بانگەشانە یان ئەوەتا پشتیان بە وەسێتنامە قەڵبکراوەکەی(دواکاری و خواسـتەکەی) (تـزاری گـەورە) بەسـتووە، یـان ئـەوەتا لـەوەوە پاڵپـشتییان بـۆ خۆیـان پەیـداکردووە. بەنـدی هەشـتەمی ئـەم بەڵگەنامـە فزووڵییـە بـەم شـێوەیەی خـوارەوە دەخوێندرێتەوە:

"لەیادتان نەچێت، کـە بازرگانییەکـەی هینـد بریتییـە لـە بازرگـانیی جیهـان، بۆیـە دیکتاتۆرەکەی ئۆرووپا بەتایبەتی دەتوانێت بیباتە ژێر رکیفی خۆیەوە. بۆ ئێمەش نـابێ هـیچ هـەلێك بـۆ بـەرپاکردنی شـەڕی دژی ئێـران لەدەسـت بـدرێ. بۆئـەوەی پەلـە لـە روخاندنەکەی بکرێ، بۆئەوەی لە کەنداوی فارسیدا پێشکەوتن بەدەستبهێنین، بۆئەوەی بتوانین هەوڵ بدەین بازرگانیکردنە کۆنەکەی خۆمان لەگەڵ رۆژهەلاتدا لەرێگەی سوریاوە دەست پێبکەینەوە."

بێگومـان ، ئـەو بەنـدەی چواردەیەمی وەسـێتنامەکە، ئەگـەر رەسـەن بێـت(ڕاسـت بێـت–و)، ئـەوا دەبێتـە بەڵگەیـەکی قایلکـار بـۆ پلانـەکانی پیتـەر لـەبارەی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاستەوە.[192] بەڵام بە روونی دیارە، کە بەڵگەکە رەسـەن نییـە. کـۆنترین باسـی ئـەم بەڵگەنامەیە لەلایەن (م. لێژە– M. Lesur) ەوە کراوە، کـە لـە کتێبـی (Des Progre's de la Puissance Russe) دا، کە لە پاریس لە ساڵی (١٨١٢) دا بلاوی کردۆتەوە.

---

[190] Andrew, W. P. India and her Neighbours (London, 1878), 320- 326.
[191] Curzon, G. N. , Russia in Central Asia in 1889, and Anglo-Russian question (London, 1889), 413.
[192] Colquhoun, A. R., Russia against India (New York and London, 1900), 238- 242; Sykes, op. cit., II, 244-246.

یۆجین شیولەر(Eugene Schuyler) بەشێوەیەکی گونجاو لەبارەی ئەم کتێبەوە قسەدەکات و دەڵێ: " کتێبێکە تەنها بۆ ئەوە نووسراوە بەهانە بۆئەوە دروست بکات رووسیا لەلایەن ناپلیۆنەوە داگیربکرێت."[193]

بەڵام سەرباری ئەوەش ئەو بەڵگەنامەیە گرنگییەکی مێژوویی تەواوی هەیە. لەبەرئەوەی لەسەر ئاستی جەماوەری وەك شتێکی رەسەن پەسەندکراوە، بەتایبەتییش لەلای بریتانیای مەزن بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی (کرم- قرم ١٨٥٤-١٨٥٦) و هەڵگیرسانی شەڕی تورکیا و رووسیای ساڵی (١٨٧٧-١٨٧٨)و ئەو بیرۆکەیان لەلا بڵاوبۆوە، کە ئامانجی تزار لە سەدەی نۆزدەیەمدا ئەوەبووە ئەو ئاواتانە بهێنێتەدی، کە لە وەسێتنامە هەڵبەستراوەکەی پیتەردا ئاماژەیان پێدراوە.

درەنگتر و لەساڵی (١٩١٩) دا (ئەنگووس هامیلتن) ئاماژە بە وەسێتنامەکە دەکات و دەڵێ رەسەنە.[194] تەنانەت زۆر نووسەری گومانکاری تریش هەن، کە بە (قەڵب-تەزویر) ناوی دەبەن، ئاماژەیەك بەوە نادەن، کە بنەمای ئەو گومانەیان لەکوێوەیە.[195] هەروەها ئیمپریالیستە پرۆفیشناڵەکانی سەدەی نۆزدەیەمینیش، وەك رووسیا و بریتانیا وا راهاتبوون جەخت لەسەر ئەوە بکەنەوە ئەو بەڵگەنامەیە وەك نووسراوی رەسەنی پیتەری گەورە پیشان بدەن. سێر پێرسی سایکس درەنگ لە ساڵی (١٩٢٠) دا دەڵێ: "لەوانەشە تەزویرکراوبێ، بەڵام بێگومان لەلای ئێرانییەکان و زۆربەی رووسەکانیش، رەسەنە." هەروەها لەسەری دەڕوات و دەڵێ: هەمیشە دەتوانرێ وێنەیەکی ئەو بەڵگەنامەیە لەناو نامە تایبەتەکانی باڵوێزخانەکانی رووسیای سەردەمی حوکمی تزاریدا بدۆزرێتەوە.[196]

بەدڵنیاییەوە چەند نمونەیەکی راستەقینە لەسەر بەرژەوەندیی کۆنی روسیا لەناو رۆژهەڵاتدا هەن. لە دەوروبەری ناوەڕاستی سەدەی شانزەدا (دۆقی گەورەی مۆسکۆ) تەماحی ئەوەی هەبوو چەند رێگایەکی بازرگانیکردن بەناو رووسیای رۆژهەڵاتدا بەرەو هیندستان پەرەپێبدات. بەڵام تا سەدەی هەژدەیەم هیچ شتێك لەو تەماحانەی ئەوەوە

---

193 Competent Exposure of its forgery is in Schuyler, Eugene, Peter the Great (New York), II, 512- 514.

هەروەها بڕوانە ئەم سەرچاوەیەش:

Colquhoun, op. cit., 238.

194 Hamilton, Angus, Problems of the middle East(London, 1919), 62.

195 Curzon, op. cit., II, Sykes, op. cit., II, 232.

196 هەمان سەرچاوەی پێشوو.

سەوز نەبوو.[197] ئەمجا لە ساڵی (١٧١٧) دا پیتەری گەورە سەرکارێکی تایبەتی دامەزراند، کە کوڕی میری قەوقاز بوو، رایسپارد، کە رێگای (ئامو دەریا) تا باکووری ئەفغانستان بگەڕێت و ئاشکرای بکات. بە شەش ساڵ پاش ئەوە هەر هەمان تزار بازرگانێکی ئینگلیز(پیتەر هێنری برووس) ی دامەزراند و دەستنیشانی کرد بۆئەوەی رووپێوی دەریای قەوقازی بۆ بکات. سێیەمین کەسی بەرچاوی راسپێردراو بۆ ئەم مەبەستە لەسەردەمی فەرمانڕەوایی (ئەلیزابیسی تزار) دا بوو(واتە القیصرە الیزابیپ–و)، کە کرێگرتەکەی ئەمیش هەر بازرگیانێکی ئینگلیز بوو(جۆن ئیلتن) و گەشتێکی بەسوودی بۆ هیندستان ئەنجام دا. هەروەها تەنانەت چوو ئامۆژگاریی کۆمپانیای رۆژهەڵاتی هیندستانی ئینگلیزییشی کرد، کە بچن ئاوریشم و کاڵاکانی تریش لە رێگەی رووسیاوە هاوردە بکەن. بەڵام سەرباری ئەوەش پەیوەستبوونی ئیلتن بە کۆمپانیا ئینگلیزییەکەوە و خەون و تەماحە تایبەتییەکانی خۆی گومانی خانمی ئیمپراتۆریان جوڵاند و ئەمیش لە ساڵی (١٧٤٦) دا رێگای ناو هەرێمەکانی خۆیی لە بازرگانیکردنی ئینگلیزەکان لەگەڵ رۆژهەڵاتدا قەدەغە کرد.

بەجیا لەم رووداوە ئاشتیانە، کە پێناچێت هیچ ئەنجامێکی گەورەیان لێ کەوتبێتەوە، چەند رووداوێکی شەڕئامێزیش هەبوون، کە هەندێ دەستکەوتی ناوچەییان بۆ رووسیا تێدابوو. هەریەکەی پیتەری گەورە و کاترینی گەورە یەکی چەند شار و ناوچەیەکیان لە باکووری ئێران بۆ خۆیان دابڕی، بەتایبەتییش لەو هەرێمەدا، کە دەکەوێتە نێوانی هەردوو دەریای رەش و قەزوینەوە و پێیدەگوترێ"ترانس قەوقازیا". شارەکانی وەك (ئەستراخان و دەربەند) پارێزگاکانی (داغستان، شیروان، گیلان و مازەندەران)، هەروەها شارەکانی (ڕەشت و ئەستراباد) هەموویان لەکاتی جیاجیادا و لە سەدەی نۆزدەدا داگیرکران.[198] بەڵام وەك دەرکەوت، ئەمانە دەستکەوتی کاتی بوون و دەبوو بەدوای سەدەی نۆزدەدا بگەڕێنرێنەوە.

باسێکی وا هەیە، کە لە ساڵی (١٧٩١) دا لەلایەن کاترینی دووەمەوە پلانێك بۆ داگیرکردنی هیندستان لەبەرچاو گیرابێ، بەڵام هەرگیز پیادەنەکراوە. یەکەمین پلانی

---

[197] Birdwood, op. cit., 195-196; Rambaud, Alfred and four other collaborators, The Case of Russia (New York, 1905), 62-63; Colquhoun, op. cit., 2-9.
[198] Rambaud, op. cit., 62-63; Schuyler, op. cit., II, 457-480.

بەناوبانگی داگیرکردنی هیندستان، ئەوەی (پۆڵی یەکەم) بووە، لە مانگی کانوونی دووەمی (١٨٠١) دا، ئەمیش هەر باسی کەشەکەی و سەرنەکەوتنەکەی لەئارادایە.[١٩٩]

ئیتر لە رێککەوتنەکەی (تیلزیت) دا لە (١٨٠٧) دا ناپلیۆن و تزار (ئەلێکساندەری یەکەم) پلانی ئەوەیان دارشت، کە بە هاوبەشی و یارمەتیی ئێران پەلامارێکی هاوبەشی هیندستان بدەن. بەڵام هەر بە ماوەیەکی کەمی پاش رێکەوتنەکە رووسیا و ئێران لێیان لادا و پرۆژەکەشیان هێنایەوە سەر سفر.[٢٠٠]

هەموو ئەو پلانانە بۆ داگیرکردنی هیندستان و پرۆژە بازرگانییەکانی پیتەر و ئێلیزابیس و داگیرکارییەکانی پیتەر وکاترینی دووەم بۆ ناوچەی قەوقاز هەموویان کاری پچرپچڕ و ئاکامی تیمارکردنی رووداوەکان بوون و بریتی نەبوون لە پلانی تۆکمە و یەکگرتوییەکی پێویستیان نەبوو. هەموویان لە بناغەوە هیی ئەو "ڕژێمە کۆن"ە بوون، کە لەگەڵ هاتنەسەرکاری (ئەلێکساندەری یەکەم) لە ساڵی (١٨٠١) دا سەردەمەکەی بەسەرچووبوو. لەپاش ئەم بەروارەوە و بەتایبەتییش لەپاش ساڵی (١٨١٣) ەوە سیاسەتەکانی رووسیا لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەشێوەیەکی گشتی سیاسەتێکی ئیمپریالیستییانەو فراوانخوازانە بووە. لەوانەشە ئەمە هەمووی هاوشێوە و رەنگدانەوەی سیاسەتەکانی پیتەری گەورە بووبێ، بەڵام راستەوخۆ لەوەوە پەرەی نەسەندووە.

ئەوە لەلای هەمووان روونە، کە دەرکەوتنی ئیمپریالیزمیەتێکی نوێتری رووسیا لە ئەنجامی ململانەکەی نێوانی (بریتانیا و رووسیا) وە بووە لەناوچەی رۆژهەڵاتدا. بەڵام داخۆ بریتانیا چەند بەزوویی کاردانەوەی لەبەرامبەر ئەو ئیمپریالیزمییەدا نواندووە، ئەوە هێشتا پرسیارێکی کراوەیە و بەدووای وەڵامدا دەگەڕێ. لەوانەیە (D. C. Bougler–بۆگڵە) تاکە کەسێکی بەرپرس بێ پێشنیاری وەڵامێکی لەم شێوەیەی خوارەوەی بۆ ئەم پرسیارە کردبێ و بەباشییش پێکابێتی، ئەوەتا وتویەتی: "تا دەمی

---

199 بڕوانە سەرچاوەی سەرەوە، لاپەڕە ٤١.

200 هێشتا پلانی تر و درەنگ وەختتریش هەبوون بۆ داگیرکردنی هیندستان، وەك ئەوەی کاتی پەلامارە هاوبەشەکەی رووسیا و ئێرانی ساڵی (١٨٣٧) بۆ سەر (هێرات) و وەك ئەوەی سەردەمی شەڕی (قرم–١٨٥٥) و ئەو دەمەیش، کە بریتانیا نەیاربوونی خۆیی بۆ هاوپەیمانێتیکردنەکەی رووسیا و تورکیای (سان ستیڤانۆی ساڵی ١٨٧٨) دەربڕی, بەڵام هیچ کامی ئەم پلانانەش هیچیان لەوانەی پێش خۆیان پتر لێ سەوز نەبوو. :

Curzon, op. cit., 324-330.

هەولنامەی کتێب

ئیمزاکردنی پەیماننامەی گوڵستان هیچ ململانەیەك لەنێوانی بریتانیا و رووسیادا نەبووە." بەڵام قسەیەکی تری هەیە بەڕاستی زۆر گومان هەڵگرە، کە دەڵێت "پەیماننامەکەی ساڵی ١٨١٣ ی رووسیا و ئێران بووە سەرەتای لەدایکبوونی ململانەی ئەنگلۆ- رووسی".[٢٠١]

سەرکەوتنەکانی ئەلیکساندەر تاساڵی (١٨١٣) بەسەر ئێران و تورکیادا، نە بوونە هۆی بەرپاکردنی دووژمنایەتیی لایەنی ئینگلیزی و نە نیازی خراپیشیان لای دروست کرد. چونکە بریتانییەکان پێشوەخت گرفتار و سەرقاڵی ململانەکردنی ناپلیۆن بوون و لەم رووەوە پێیان باش بوو، کە وەك هاوپەیمانێکی چاوەڕوانکراو بڕواننە رووسیا، نەك نەیارێکی گریمانکراو. بۆیە ئەو سەرکەوتنانەی رووسیایان وەك مەترسی بۆسەر بەرژەوەندییە زیندووەکانی خۆیان سەیر نەکردووە. بۆیە کاتێکیش هاوپەیمانێتییان لەگەڵ ئێراندا دروستکرد(لەساڵی ١٨٠١) دا ئازایانە خۆیانیان لەوە لادا بەڵێنی هیچ یارمەتییەکی فریاگوزاری بدەن بە ئێران ئەگەر رووسیا پەلاماری ئێرانی دا. بۆیە کە لە نزیکەی چوار ساڵ پاش ئەو هاوپەیمانێتیکردنەدا ئەو دوژمنکارییەی رووسیاش روویدا، ئەمان بۆ خۆیان لەدواوە دانیشتبوون و ئێرانییەکانیان سپاردبووە دەستی چارەنووسی خۆیان.[٢٠٢] تەنانەت پاڵەوانە بە هەڵپەکەی بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لەناو ئێراندا(جۆن ماڵکۆڵم) پێشنیاری ئەوەی کرد، کە بە ئۆیندەیی بریتانیا دانووستاندنێکی ئێرانی و رووسی دەست پێبکرێ، بەڵام لەوبارەیەشەوە هیچ دڵنیا نەبوو، کە داخۆ ئەگەر رووسیا ئەو پێشنیارەی رەت کردەوە، دەبێ بریتانیا چی بکات.[٢٠٣] "لەسەر داوای فەرمانڕەوای گشتیی گورجستانی رووسی، سێر گۆر ئۆوزلی هەولە باشەکانی خۆیی خستەگەڕ ئەوەبوو لە رۆژی (١٢/١٠ تشرینی یەکەم /١٨١٣) دا پەیماننامەیەك ئیمزاکرا. ئاکامەکانیشی کارەساتباربوون بۆ ئێران، چونکە بەهۆیەوە ئێران ئەم شوێنانەی لەدەست دا: دەربەند، باکۆ، شیروان، شاکی، قەرەباخ و بەشێك لە تالیش و هەروەها هیچ بەهانەیەکیش بەدەستەوە نەهێڵرا لەسەر ناوچەکانی گورجستان، داغستان،

---

[201] Boulger, D. C. , England and Russian in Central Asia (London, 1879), II, 339-340. The Concluding Chapter of vol. II, 337-373, on "the rivalry of England and Russia" is quite instructive.

[202] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٣٧.

[203] نامەکانی ماڵکۆڵم بۆ لۆرد مینتۆ، سەرکەوتنەکەی هیندستان، ٢٣ ی نۆڤەمبەری ١٨٠٧. بڕوانە:
Kaye. Op. cit., I, 397

مینگرێلیا، ئیمێریشیا و ئەبخازیا، هەروەها ناڕاستەوخۆ، بەوەیش قایل کرا، کە هیچ چالاکییەکی دەریاوانی لەناو دەریای قەزویندا ئەنجام نەدات."[٢٠٤]

ئەمانە تێزەکانی ناو پەیماننامەی (گوڵستان) بوون، کە بەهۆیەوە کۆتایی بە شەڕێکی درێژخایەنی نێوانی رووسیا و ئێران هێنرا(١٨٠٤– ١٨١٣)[٢٠٥] ئەم پەیماننامەیە دەروازەی بوونی کاریگەرییەکی رووسییانەی بەسەر ئێراندا ئاوەڵاکرد. بەڵام دەروازەی هیچ جۆرە ململانەیەکی (ئەنگلۆ– رووسی)یشی نە لە ئێران و نە لە هیچ شوێنێکی تری ناو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا نەکردەوە. هەروەها بە ئۆیندەیی و میانەکاریی باڵوێزی بریتانیا لە تارانیش پێکهێنرا و بەتەواوەتییش لەگەڵ سیاسەتە دەرەکییەکانی ئەو دەمەی بریتانیادا تەریب و رێك بوو.

لەودەمەدا بریتانیا بەتەواوی بە ململانەکردنی تەك ناپلیۆنەوە سەرقاڵ بوو، لەچاو ئەم مللانەیەیدا هەموو کاروبارە دەرکییەکانی تر، لەچاو ئەم ململانەیەدا بۆ ئەم وڵاتە شتێکی ناوەندی بوون. ئەو ململانەیەی دژی ناپلیۆن سەرەکیترین سەرقاڵیی زۆربەی ئۆرووپابوو. بە پەیماننامەکەی (کالیش–٢٨/ شووبات–فەبرایەر/ ١٨١٥) هاوپەیمانێتییەکی خۆپاراستن و پەلاماردانیش لەنێوانی (ڕووسیا و پڕووسیا) دا گرێدرا. لە مانگی مارسدا بریتانیای مەزن سویدی لە دژی ناپلیۆن هێنایە ریزی خۆیەوە. لە رۆژی پانزەی حوزەیرانیشدا پەیماننامەیەکی کۆمەکپێکردنی دارایی لەگەڵ هەردوو وڵاتی رووسیا و پڕووسیادا ئیمزاکرد. دوواتریش لە بەرواری (٢٥/ مارس/ ١٨١٥) دا و بە سەد رۆژ هاوپەیمانێتییەکی چوارلایەنە لە دژی ناپلیۆن لە نێوانی"بریتانیای مەزن، رووسیا، پڕووسیا و نەمسا" دا پێکهێنرا. لەو بەروارەش بەدوواوە نیشتەجێکردنی دوژمنکارانەی روسیا لەناو ئەو شوێنانەدا، کە ناکۆکیی هەبوو لەسەریان لەگەڵ هەریەکەی ئێران و تورکیادا[٢٠٦]، بەلای بریتانیاوە لەبریی ئەوەی مایەی نیگەرانی بن، مایەی پەسەندکاری و

[204] Sykes, op. cit., II, 314.

[205] ئەم پەیماننامەیە لەناو کەمپێکی رووسی، لە نزیکی شاری گوڵستان لەناوچەی قەرەباخ ئیمزاکرا، لە رۆژی (١٠/١٢ ئۆکتۆبەر/١٨١٣) و لە رۆژی (٩/١٥سێپتێمبەر/١٨١٤)یش لە تەفلیس پەسەند کرا، دەقەکەشی لەم سەرچاوەیەی خوارەوەدا هەیە:

Aitchison, op. cit., XII (1909), Appendix V, PP. XI-XIV.

[206] بە گرێدانی پەیماننامەی (بوخارست) روسیا شەڕە پچرپچڕەکەی خۆیی لەدژی تورکیا کۆتایی پێهێنا، کە نزیکەی شەش ساڵی خایاندبوو. بەپێی ئەم پەیماننامەیەش (باسرابیا)ی کردە پاشکۆی خۆی و تەواوی مافەکانی ناوچەی (ڤالاچی و مۆڵداڤیا)شی بەدەستهێنا.

ڕەزامەندی بوون. لەمەوە رووسیا دەیتوانی هـەموو تواناکانی خـۆیی تـەرخان بکات بـۆ ململانەکردن لە دژی دوژمنـە باوەکـە. بۆیـە سـاڵانی (١٨١٣– ١٨١٥) سـەرهەڵدانی هـیچ جۆرە ململانەیەکی نێوانی "ئەنگلۆ– رووسی" ی بەخۆیەوە نەبینی.

لە چەند ساڵی پاش ئەوەشەوە، ئەو هاوپەیمانانە لە بنەڕەتەوە سەرقاڵی سازکردنی (کۆنـسێرتێکی ئەورووپییانـە) بـوون، کـە بۆخۆیـان سـازیان کردبـوو، بۆئـەوەی بتـوانن لەڕێگەیەوە پەی بە رووخاندنی بۆناپارت بەرن.

دەبـوو سـنوورە نوێیـەکان و کۆشـکە پادشـاییە تازەگەڕێنـدراوەکان و بیروبـاوەڕە بوژێنراوەکان بپارێزرێن، ئەمە ئامـانجی هاوپەیمانێتییـە چوارلایەنییەکەی (١٨١٥) بـوو. هەر بە هەمان شێوەیش لەناو کۆنگرەی(ئاکیس لا چاپێل – ١٨١٨) و لـەوەی(ترۆپـاو و لایبـاخ – ١٨٢٠ – ١٨٢١)دا ، لـە هەموویـدا بریتانیـای مـەزن و رووسـیا دوو هاوبـەش و پێکەوە بوون. تا مانگی تشرینی یەکەمی ساڵیّ (١٨٢٢) کە کۆنگرەی (ڤیرۆنا) سازدرا و لەمەیانـدا بریتانیـا لـە (کۆنـسێرت)ەکـە پاشەکـشەی کـرد و لەوکاتەشـدا رووسـیا لـەناو رۆژهەڵاتدا هیچ هەنگاوێکی وای هەڵنەهێنایەوە، کە ترسی بریتانیا بورووژێنێـت.

بەڵام لە دەمـانی سـاڵانی (١٨٢٠)ەکانـدا بـوو، کـە رووسـیا چـالاکیی دوژمنکارانـەی خۆیی لەدژی تورکیـا و ئێـران دەسـت پێکـرد و لەمەشـەوە ململانـەی ئـەنگلۆ– رووسـی بەڕاسـتی سـەریهەڵدا. لـە شـەڕی سـاڵانی (١٨٢٦ – ١٨٢٨) دا، کـە لـە ئـەنجامی ناکۆکییـەکی سـەر سـنوورەوە رووسـیا لەشـەڕی دژ بـە ئێرانـەوە گـلا و لەشەڕەکەشـدا رووسیا سەرکەوتنێکی زۆر گرنگی بەسەر ئێراندا بەدەستهێنا. لە دەوروبەری ماوەی یەك ساڵی تردا رووسیا کەوتە شەڕکردنی دژی تورکیا. لە ئەنجامی ئـەم شەڕەشـەوە رووسـیا کۆمـەکی دەبەخـشییە هەڵگەڕانـەوەخوازە یۆنـانی و سـربی و رۆمانییـەکان. تورکـەکان بەزین و بەهۆی رێکەوتننامەی (ئـەدریانۆپڵ– ١٨٢٩) وە رووسـیا دەسـتی گـرت بەسـەر ئەو میرنشینە رۆمانییانەدا، کە لە ئاستانە دابڕێندرابوون. بەڵام سـەرکەوتنەکەی بەسـەر ئێراندا زۆر کاریگەرتر و یەکلاکەرەوەتر بوو لـە سـەرکەوتنەکەی بەسـەر تورکیـادا، بۆیـە بەپێی بەراورد، رێکەوتننامـە رووسـی و ئێرانییەکـەی (تورکومانـچی– شـووباتی ١٨٢٨) زۆر سەختتر و توندتر بوو لە رێکەوتننامەکەی (ئەدریانۆپڵ). لە راستیدا لە تورکومانچی دوو رێکەوتننامە سازکران، یەکەمیان سیاسییانە بوو، ئەوی تریشیان بازرگانییانـە بـوو. ئەوەی یەکەمیان زۆر گرنگتر بوو. هەر ئەوەشیانە، کە هەموو جارێك وەك رێکەوتننامەی

(تورکومانـچی) نـاوی دەهێنـرێ.[٢٠٧] ئەمـەیان ئاشـتی و هاوڕێیـەتیی لـەنێوانی رووسـیا و ئێراندا بـەرپا کـرد و رێکەوتننامـە پێشووەکەی (گوڵـستان) یـشی بـە (بەنـدی یەکـەم و دووەم) ی هەڵوەشاندەوە. شـارەکانی ئـەریڤان و نەخـشیڤانیان وازلێهێنـا بـۆ رووسـیا و سنوورەکانی نێوانی رووسیاو ئێران بەو شـێوەیە ناسـێنران و جێگیرکـران، کـە سـنووری رووسـیا هــەموو ئــەو شــار و ناوچــانەی تێــدابێ، کــە لــە بەنــدەکانی (٣ و ٤ و ٥)ی رێکەوتننامەکەی گوڵستاندا وا دیاریکراوبوون، کە لەلایەن رووسیاوە بەدەسـتهێنراون.[٢٠٨] ئێران قایل بوو بڕی (سی ملیۆن رۆبڵـی زیـو)وەك قـەرەبوو بـدات و بەودیویـشدا رووسـیا (مـیر عـەباس مـیرزا)ی وەك نوێنـەری خۆیـان بـۆلای کۆشـکی ئێـران ناسـاند (بەنـدی حەوتـەم). لـە کاتێکـدا، کـە کەشـتییە بازرگانییـەکانی هـەردوولا بۆیـان هـەبوو بـچنەناو دەریای قەزوین، مەرجی ئەوەشی لەگەڵدابوو، کـە تـەنها رووسـیا بـۆی هـەبێت کەشـتیی جەنگیی خۆی بباتە سەر ئەو ئاوە (بەندی ٨).

ئەمانە بەندە سەرەکییەکانی رێکەوتننامە سیاسییەکە بوون. ئەو بەندانـەی تـر، کـە دەمێننەوە هەشت دانەن (هەموو رێکەوتننامەکە پێکەوە شانزە بەندە) و گرنگییەکـەیان لەچاو ئەمانەدا، کە باسمان کردن ناوەنـدیین. هـەروەها تایبـەت بـوون بـە مەسـەلەکانی وەکو نوێنەرایەتیکردنی دیپلۆماتی، پاراستنی بازرگانی، قەرزدانەوەی ئێران بە رووسـیا، نیـشتەجێکردن و چارەسـەرکردنی ئـەو پرسـانەی، کـە لـە ئـەنجامی هەموارکردنـەوەی ناسـنامەی هەرێمـە تازەکانـەوە سـەرهەڵدەدەن، دیلـەکانی جـەنگ، ئاسـایش و پەسەندکردنی بەڵگەنامەکە. پەیماننامە پاشکۆیە بازرگانییەکـەیش چـەند دابینکردنێکـی ئاڵوگۆڕکراوی بۆ هەردوولا تێدابوو[٢٠٩] بـۆ ئاسـانکاریی و پاراسـتنی بازرگـانیکردنی نێـوانی دوو وڵاتەکە و هەردوولا بەڵێنیاندا، کە بڕی بـاجی لـە (٥٪) زیـاتر لـە یـەکتر وەرنـەگرن. هەروەها ماف و رێگرییەکانی هەریەکـەی نوێنـەری دیپلۆمـاتیی رووسـیای لـەناو ئێـران و

---

[207] دەقی رێکەوتننامەکە (بە ئینگلیزی و بە فرەنسی) لەم سەرچاوەیەی خوارەوەدایە:
Aitchison, op. cit., XII, Appendix VI, PP. XV-XXXIII. Only the political treaty is reproduced in British and Foreign State Papers. Ibid, XV, 669 – 675.

[208] نەخـشەیەکی باشـی ئـەو هەرێمانـەی رووسـیا بـەپێی پەیماننامـەکانی گوڵـستان و تورکومانـچی بەدەستی هێنابوون لـەناو سەرچاوەکەی (ئێدوارد هێرتزلت) دا هەیـە (پێرشـیەن تریتـاین) لـە نێـوانی لاپەڕەکانی (١٢٠ – ١٢١) یە. ناوچەی نەخشیڤان لەناو نەخـشەکەی ئایچـسندا بـە نـاوی (ناکیچڤان)ە، سپێڵی ئەم سەردەمەی ئەم ناوە ئێستە بەم شێوە یەیە(Nakhichevan):
Times Atlas of the World, Webster's New International Dictionary.

[209] Aitchison, op. cit., XII, Appendix VI, PP. XXVII- XXXIII

نوێنـەری دیپلۆماتیـەتی ئێرانیـشی لـە رووسـیا دیـاریکرد. لەگـەڵ ئەمانەشـدا بـەڵێنی پاراستنی ژیـان و مـاڵ و مـوڵکی هەریەکـەی هاوڵاتیـانی هـەردوو وڵاتەکـە لـەناو هەرێمـە هەموارکراوەکانیشدا درا.

بەڕاسـتی رێکەوتننامـەی (تورکومانـچی–١٨٢٨) دەروازەی ململانەیـەکی ئـەنگلۆ – رووسیی لەناو رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وهەروەها رێکەوتننامـەی (ئادریانۆپـڵ– ١٨٢٩)یش سـەرەتای ململانەیـەکی لـەناو ناوچـەی رۆژهەڵاتـدا بەگشتی بـەرپاکرد. پاشـتریش و تـا کۆتایی سەدەکە پێشێلکارییەکانی رووسیا بەرامبەر بە هەردوو وڵاتی ئێران و تورکیا هەر روو لە زیادبوون بـوو. بـە هـەمان شـێوە بـەرەنگاریکردنی بریتانییـەکانیش لـە بەرامبـەر فراوانبوونی کاریگەریی رووسەکان بەرەو باشووری رۆژهەڵات گەشەی دەکرد.[210]

هینـد کـەوتبووە سـەر رەوتـی سـەرگەردانی، بۆیـە میـسۆپۆتامیا وەك یـەکێك لـە سـەرەکیترین ئامانجـەکانی بەرچـاوی هیندسـتان، یەکـسەر لەچـاوی بریتانییەکانـدا گریمانێکی تایبەتیی وەرگرت. لە هەوڵیاندا بۆ دەستبەسەرداگرتنی ئەم ئامانجە زینـدووە و بۆ پووچـەڵکردنەوەی هـەر جووڵەیـەکی رووسـیا بـەرەو رووی، بریتانیـا دەسـتی دایـە یەکێك لە سەرنجڕاکێشترین پرۆژەکانی ناو مێژووی ئیمپریالیستی. بـەناوی ئەنجامـدانی روپێـوێکی گـشتیی دۆڵـی دوو روبـارەوە بڕێکـی زۆری داتـا و زانیارییـان لـەبارەی ئـەم هەرێمەوە کۆکردەوە.

٢. دەریاوانیی بریتانییەکان لەناو دیجلە و فوراتدا

وا نـاوی رووسـەکان دەبـرێ، کـە لـە سـاڵی (١٨٢٩)دا سـەرەکیترین لایـەنی تاقیکەرەوەی وڵاتی هیندستان بووبن:

---

[210] لەبارەی ململانەکانی نێوانی رووسیا و بریتانیاوە لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتدا، ئـەم کتێبانـەی خوارەوە باشترین سەرچاوەن:

Curzon's , Russia in Central Asia, Bougler's England and Russia, and H. C. Rawlinson's England and Russia in the East (London, 1857)

هـەروەها ئەمانـەیش چـەند سەرچاوەیەکی تـری بـەهادارن و ئـەوەی کۆتـایی هەمووشـیان تـا ئێـستە کۆمەڵێك زانیاریی و روونکردنەوەی بە بەهای تێدایە، کە کـەڵکیان مـاوە, ئەگەرچـی بـە فزوولـەوە هـیچ کامی ئەم پێنج سەرچاوەیە وا باس لە میسۆپۆتامیا ناکەن، کە کایەیەکی ململانەکردنی نێوانی ئەو دوو هێزە گەورەیە بووبێت:

Rambaud's The Case of Russia, and Arminius Vambery's The Coming Struggle for India (London, 1885)

"رووسـەکان ئێستە کەشتیی هەڵمییان هەیە لەناو ئاوەکانی ڤۆڵگا و دەریای قەزویندا، ماوەیەکی کەمی تر دەبینی لەناو ئاوەکانی ئۆراڵ و ئۆکزاسیشدا دەیانبێت و بەپێی هەرچی گریمان هەیە لەناو دیجلە و فوراتیشدا دەیانبێ، هەرشتێك شایانی کردن بێت، ئەوانە لە ئاسیادا دەیکەن و ئێمەیش بە دەستی سپییەوە لێی دەردەچین"[211] ئەم بەیانە جوانە کاتێك راگەیەندرا، کە پێشنیاری ئەوە بۆ هیندستان کرا، کە دەبێ بەرەڤانی و بەرگری لە فورات بکات و دەبێتە کۆنترین بەڵگە لەسەر دەرکەوتنی ململانەی ئەنگلۆ- رووسی لەناو میسۆپۆتامیادا و بەگشتییش لەناو هەموو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

لە ساڵانێکی درەنگی بیستەکانی (١٨٢٠) دا کۆمپانیای رۆژهەڵاتی هیندستانی بریتانی پرۆژەیەکی بەربڵاوی پەیوەندیکردنی(هاتووچۆی) لەناو میسۆپۆتامیادا لەبەرچاوگرت و زۆری نەبرد ئەو پرۆژەیەی ئەو بوە هۆی دەرکەوتنی سەرەتای سیماکانی ململانەیەکی ئەنگلۆ- رووسی لەناو میسۆپۆتامیادا. ئەم پرۆژەیە پاشکۆیەکی رێگە کۆنەکەی (سەری ئومێدی باش) بوو بەرەو هیندستان، شتێکی نوێ بوو، دەتوانرا بۆ رۆشتن بەرەو میسر و بەرەو میسۆپۆتامیاش بگیرێتەبەر.[212] هاندەرەی دروستکردنی ئەم رێگایە ئەوەبوو، کە تازە وزەی هەڵمی لەناو رێگای هاتوچۆی ناو ئاودا خرابووە گەڕ. کەشتییە هەڵمییە سەرەتاییەکان بۆ هاتوچۆی ناو رووبارەکان و کەناری دەریاکان لەبار و کرداری بوون، نەك بۆ ئەو گەیشتە دەرياییە ماوە درێژانەی، کە دەبوو کەشتییەکان بەدەوری ئەفریقادا پێچ بکەنەوە. لەگەڵ هاتنی کەشتیی هەڵمی و قاتیرەدا گەشتی خێرا و ئاراستەگیر بوونە خەونێکی گرنگ.

لەمەوە ئیتر ئارەزوویەکی وا پەیدابوو، کە یەکسەر ئاراستەی بازرگانییە پڕسوودەکەی نێوانی ئینگلتەرە و هیندستان بگۆڕدرێ و بە کەشتیی هەڵمین ئەنجام بدرێ، بەناو دەریای سپیی ناوەڕاستدا، یان خوارتر و بەناو دەریای سووردا بۆ رووباری فورات و ئەمجا بەرەو کەنداوی فارسیش. لەباری پێشوودا دەبوو کاڵاکان بەسەر زەویدا و بەناو خاکی باشووری میسردا بگوێزرێنەوە، هەروەها پاشتر دەبوو لەمیانەی باکووری سوریاوە بگوێزرێنەوە. بەڵام بۆچوونەکان وابوون، کە لە هەرکامی ئەم دوو رێگایەوە

---

[211] Parliamentary Papers, 1834, No. 478, Appendix I, P. 10.

[212] ئەم رێگەیە لەگەڵ سەرەتای سەدەی حەڤدەدا دەتوانرا هاتوچۆی پێدا بکرێ، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ١٥-١٦.

بەڕێوەبچێت، بازرگانیکردنی نێوانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بەباشی رووی لە گەشە کردبوو، تێچوونیشی بەشێوەیەکی بەرچاو کەم بووبۆوە. بۆیە پێش ئەوەی هەر هەنگاوێکی نوێی تر بنرێت، دەبوو لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاریی ورد بۆ ڕێگە ئەڵتەرناتیڤەکان بکرێ، ئەمە کارێکی پێویست بوو.

ملازم (فرەنشیس راودن چیزنەی– ١٧٨٩ – ١٨٧٢) یەکێکی ئەو کەسانەبوو، کە سەودایی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی بەرایی و رووپێوییان هەبوو. ئەم کابرایە بۆ بەشداریکردن لە شەڕی ساڵی (١٨٢٩)ی دژی رووسەکان هاتە تورکیا[213] لەبەرئەوەی کەم تا زۆر روانینی هەر وەکو روانینی وڵاتەکەی خۆی وابوو لەبارەی ئەو شەڕەوە.. هەر کە ئەو شەڕە کۆتایی هات، ئەو گەیشتە ئەوێ و لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا متمانەی پێبەخشرا و دەستی دایە ئەو کارەی، کە ماوەی تەواوی ژیانی خۆی پێیەوە سەرقاڵ بوو. لەلایەن باڵوێزی بریتانیا لە ناو تورکیا (سێر رۆبەرت گۆردن) وە راسپێردرابوو، کە لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاری بۆ ئەنجامدانی ڕێگای بەرەو هیندستان لەنێوانی ڕێگاکانی میسر و فوراتدا بکات.[214] ئەمیش بە خۆشحاڵییەوە ئەو ئەرکەی پێی سپێردرابوو پەسەندی کرد و راستەوخۆ ملی ڕێگای گرت بەرەو میسر. لەوێ چاوی بە چەند هاوکارێکی کەوت، کە لەبارەی پرۆژەکەیەوە ڕێنوێنیی زۆریان پێدا.

هەر پێش ئەوەی ملازم چیزنەی لە میسرەوە بەرەو فورات بکەوێتە جووڵە، بریتانییەکی تر گەشتێکی چوارساڵەی سەرکێشی و گەڕانی بەدرێژایی ئەو رووبارەدا کۆتایی پێهێنا. ئەم کابرایەش ملازم (هـ. ئۆرمسبای)بوو، گەشت و پرۆژەکەشی هێندە تایبەت بوو، کە وایلێکرد لەنێوان ساڵانی(١٨٢٦ – ١٨٣٠)کارەکەی خۆی لە دەریاوانیی هیندستاندا بەجێبهێڵێت. لەوێوە ناوەکەی لەناو لیستی دەریاوانیدا سڕدرایەوە، بەڵام کاتێك، کە ئەنجام و دەستکەوتەکانی گەیشتەکەی ئاشکرابوون، سەرلەنوێ بە خۆشحاڵییەوە دانرایەوە. (Memoir on the Rivers of Mesopotamia، and

---

[213] پاشتر ئەم کتێبەی نووسی:
The Russo- Turkish Campaigns of 1828- 1829: with a View of the Present state of affairs in the East (second ed., London, 1854) ئەم کتێبە زۆر ناوازەیە، لەبەرئەوەی ڕەنگدانەوەی گۆشەنیگای بەرپرسە هاوچەرخەکانی ئینگلیزی ئەو سەردەمەی تێدایە. بەرگریکردن لە تورکیاو لە دژی رووسیا بەپێویست دەزانرا، بۆئەوەی سەلامەتیی هیندستان بپارێزدرێ، بۆ نمونە بڕوانە لاپەڕەکانی ٣٤٤ – ٣٤٧.

[214] Hoskins, H. L. , British Routes to India (Philadelphia, 1928), 148 – 149.

(Narrative of a Journey Across the Desert from Hit to Damascus). ڕۆمانسیەتی ئەم گەیشتەی لەلایەن یەکێکی هاوڕێکانی خۆیەوە بۆمان دەگێڕدرێتەوە، کە ئەویش (وێڵستد)ە و ناونیشانی باسەکەی ئەمەیە (Travels to the City of Caliphs) واتە (چەند گەشتێك بۆ شاری خەلیفەکان) ئەم کارانە هەر ئەوە نەبوون، کە ریکلام (جاڕدان) بۆ کارەکانی (ئۆرمسبای) بکەن، بەڵکو چاوی سەرنجیشیان خستە سەر کارە گرنگەکەی (چیزنەی)یش.[215]

کارە دەستپێشخەرییەکەی (چیزنەی) بەشێوەیەکی سەرەکی لە نێوانی حوزەیرانی ساڵی (١٨٣٠) و حوزەیرانی (١٨٣١) دا بەدرێژایی ڕووباری فورات تا کەنداوی فارس ئەنجامدراوە. لە دوو نامەی یەك لەدوای یەکدا، کە بە بەرواری (١٨٣١/١/٢٥) و (١٨٣١/٦/٣) نووسیوونی (سێر ڕۆبەرت گۆردن) ی لەبارەی بەرەوپێشەوەچوونی کارەکانی خۆیەوە ئاگادار کردۆتەوە. یەکەمین نامەیان لە (بەغدا) ەوە نووسراوە، کە بەغدا نیوەی ڕێگەکەی بەرەو باشووری بووە و دووەمیشیان لە (شوستەر) ەوە نووسیوە، کە شارێکی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێرانە و دەکاتە دواوێستگەی ڕێگەی گەیشتەکەی.

تائەوکاتە (چیزنەی) یش چەند چارتێك(نەخشەیەك) ی بەسوودی ئامادەکردبوو برێکی باشی زانیارییشی کۆکردبۆوە.[216] لەناوەڕاستی ساڵی (١٨٣١) دا دۆزینەوە و ئاشکراکردنە سەرەتاییەکانی تەواو بووبوون و ئامادەش بوو بە ڕاپۆرت بیاندات بە بەرپرسیارانی خۆی لە لەندەن. گەشتی گەڕانەوەی بەرەونیشتمانی بەناو ئێران و تورکیادا دەست پێکرد و لە دەوروبەری کۆتایی ساڵی (١٨٣٢) دا گەیشتەوە بریتانیا.

کە گەڕایەوە پرۆژەیەکی تایبەتی لە خەیاڵدا بوو. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونە تایبەتییەکانی خۆیەوە گەیشتبووە ئەو ئەنجامەی، کە فورات گونجاوە و کەڵکی بەکارهێنانی دەریاوانیی هەڵمی دەگرێ. ئامانجیشی ئەوەبوو ئەم بیرەی خۆی کارپێبکات، چونکە پێیوابوو، کە گرنگیی ئەو شتە تەنها هەر بۆ کۆمپانیاکەی ڕۆژهەڵاتی هیندستان نابێت، بەڵکو بۆ نیشتمانی دایکیشی گرنگ دەبێ. کە گەڕایشەوە ئەو داتایانەی لە دەستیدا هەبوون، بە وزەی ماندونەناسانەی خۆیەوە پشتگیریی لێکردن و کاریگەربوونیشیانی سەلماند و بەرپرسیارانیشی پێ قایل کرد. لەماوەی ساڵێکدا

[215] Low, C. R. History of the India Navy (2 vols., London, 1877) 32.
[216] Parliamentary Papers, 1834, No. 478, App. 50- 98.

ئەنجومەنی بەڕێوەبەرانی هیندستان و حکومەتی نیشتمانەکەشی تەواو دڵنیابوون لەوەی ، کە شتەکانی تەواو و ڕێك بوون.

ڕۆژی (٣/ حوزەیران/١٨٣٤) لەناو بریتانیادا ئەنجومەنێك پێکهێنرا بۆئەوەی خەملاندنی بەراوردکاری بۆ بڕی تێچوونەکانی ڕێگاکانی میسر و فورات بەرەو هیندستان بکەن.[٢١٧] بڕێکی زۆری زانیاریی گرانبەها لەلایەن ئەنجومەنەکەوە لەبارەی ئەو پرۆژەیەوە کۆکرایەوە و بەناوی (No. 478.،Parliamentary Papers) ەوە بڵاو کرایەوە. بێگومان زۆرترینی گەواهیدانەکانی ناو ئەم بەڵگەنامەیە لەبارەی فوراتەوە ئەوانەی (چیزنەی) بوون، بەڵام لەلایەن گەواهیدەرانی ترەوە دیسان گێڕدرابوونەوە.

لەڕۆژی (١٤ ی تەممون) دا ڕاسپاردەیەکی دەرکرد، داوای دەکرد، کە :"بە زووترین کات و کەمترین دواکەوتن بوودجەیەکی بیست هەزار پاوەندی ئیستەرلینی لەلایەن پەرلەمانەوە تەرخان بکرێ بۆ خستنەبەرکاری ئەو تاقیکردنەوەیە"[٢١٨] بەپێی ڕێوشوێنی لەبەرچاوگیراو ڕاسپاردەکە پەسەندکرا و خانەی هیندییش لەلای خۆیەوە بڕی (٥٠٠) پاوەندی خستە سەر بڕە پارە داواکراوەکە.

چیزنەی خۆشحاڵ بوو بەوەی، کە خۆی ڕوپێوی و پێوانە بنچینەیی و پێویست و یەکلاییکەرەوەکانی ئەنجام داوە، بۆیە بەپەلە بوو لە خستنەگەڕی پرۆژەکەدا.

مۆتیڤی ڕوونی "تاقیکردنەوەکە"، کە کۆمەکی پەرلەمان و خانەی هیندیشی بەدەستهێنا بریتی بوو لە ڕاکێشانی ڕێگایەکی نزیك و ئاسانی بازرگانیکردن لەنێوانی بریتانیا و هیندستاندا. لە زۆربەی ئەو گەواهیدان و ڕاپۆرتانەدا، کە دەگەیشتنە ئەنجومەنە پەرلەمانییەکە هەر جەخت لەسەر هەمان ئەم شتە دەکرایەوە. ئەگەرچی ئەمەیان یەکێك بوو لە دوو مۆتیڤی سەرەکی و ئەوی تریان بریتی بوو لە دڵنیاکردنەوەی خۆیان لەبارەی هەر جووڵەیەکی ڕوسیاوە بەرەو میسۆپۆتامیا و بەرەو کەنداوی فارسی. ئەم باسەیان بەڕوونی لەلایەن سەرۆکی بەرپرسی خانەی هیندییەوە گوزارەی لێکراوە.[٢١٩] هەروەها لەپێش خانەی هیندییشەوە، بە درێژی لەلایەن خوودی چیزنەیەوە باسی لێکراوە:

---

[217]Parliamentary Papers, (1834), 3rd Series, vol. 24, P. 142.
[218] Parliamentary Papers, (1834), No.478, P. 3-4.
[219] سەرچاوەی سەرەوە , لاپەڕە ٩٥.

ئەوە دیارە، کە ئەنجامدانی ئۆپەراسیۆن لە دژی هیند لەمیانەی هەر کامێکی پێنج ڕێگەکەوە بێت، یان لە سنووری ئێرانەوە بێت، دەبێ زیانێکی گەورەی لەپێناودا بدرێ، ئەگەر زیانی کەشیش بێت (مەناخ)چونکە ئەوە کاروانێکە ماوەکەی نزیکەی (٢٠٠٠ میل — واتە ٣٢١٨,٦٨٨ کیلۆمەتر) دەبێ، بەڵام لەڕێگەی فوراتەوە دەتوانین بە خێرایی و کارامانەیش سوپا بگوێزینەوە ناو گۆڕەپانی ئۆپەراسیۆنەکان، لەو ڕوانگەیەوەی، کە گواستنەوەکە لەڕێگەی فوراتەوەبێ. دیارە پرسیاری پەیوەندیکردنی خێراییش گرنگییەکی کەمی دەبێ، گەر بێین بەراوردی بکەین بە شتێکی بنچینەیی تری وەك گەڵاڵەکردنی ڕێبەستێك لەبەرامبەری ڕووسیادا، کە ئەو ڕێبەستییە بەهۆی زۆر فراوانکردنەوە و بەسوودکردنی بازرگانیکردنی خۆمان و کۆلۆنییە ڕۆژهەڵاتییەکانمان و عەرەبستانیش دەبێ.[٢٢٠]

ئەمانە قەواڵەکانی پشتی ئەو ڕوپێوی و ئاشکراکردنانە بوون، کە لەناوچەی میسۆپۆتامیادا لەلایەن (چیزنەی)و کەسانی تری دیار و بەرچاوی بریتانییەوە لە سییەکان و چلەکان و پەنجاکانی سەدەی نۆزدەدا(١٨٣٠ — ١٨٤٠ — ١٨٥٠) ئەنجامدران.[٢٢١]

لە دەمەدەمی کۆتایی ساڵی (١٨٣٤) دا چیزنەی لە دوورگەی (ئەنتاکیا –Antioch) دەرکەوت، لەوێ سەرۆکی دەستەیەکی ئەفسەرانی پسپۆر بوو، هەرچی کەرەستەی پێویستی خۆیشیانە پێیانبوو.[٢٢٢] ئەم ستافە نارەحەتییەکی زۆریان چەشت لەوەدا، کە دەیانەویست پارچە یەدەگەکانی دوو دەزگا هەڵمییەکەی خۆیان ببەنە ناو (بیر– "بیرەجیك"–نزیکترین شوێنە لە سەرچاوەی هەڵقوڵانی فوراتەوە لەناو تورکیادا–و)، کە نزیکترین خاڵ بوو لە فوراتەوە و بۆناو میسۆپۆتامیا. ژمارەیەکی زۆر مانگایان خستە ئیشەوە بۆ گواستنەوەی هەندێ لە پارچە قورسەکان. لە (بیر) دوو دەزگا هەڵمییەکەیان

---

220 Parliamentary Papers, (1834), No.478, Pp.19 – 20 , App. 16. 72.

221 زانیاریی زۆرباش لەبارەی ئەم گرنگییێدانانەوە لەم سەرچاوەیەی خوارەوەدایە:
Low, op. cit., II, 31-50, 408 – 416.

222 Ainsworth, W. F., A Personal Narrative of the Euphrates Expedition (2 vols. , London, 1888), "Little Officers", opposite P. XIV. Ainsworth was the Surgeon and Geologist of the Expedition. His two volumes are the best single work on the subject.

سازکرد و پێی کەوتنەڕێ بەرەو دیجلە و فورات. بۆیە روپێوییە تەواوەکەیان لەڕاستیدا لە ساڵی (١٨٣٥) ەوە دەستی پێکرد و کرایەوە.

ئەو سێ ساڵەی پاش ئەوەش ، کە تیایدا روپێوییەکان لەسەرخۆ بەرەو خوار و رووەو (بووشەهر) ی لای رۆژهەڵاتی کەنداوی فارس خزان، پڕبوون لە مەترسی و شتی خۆش و کاری قوورس. چەندان نەخشەی ورد و زانستییانە ئامادەکران، دیدار لەگەڵ خێڵەکان ئەنجامدرا و زانیاریشیان لەبارەوە کۆکرایەوە. رانانی پڕبەها لەبارەی خاك و خەڵکەکانەوە کۆکرانەوە، بڕێکی باشی مێژووەکەشیان تۆمارکرا.[٢٢٣]

ئەو شتە سەرەکییەی کە سەرخستنی ئەم گەیشتەی مسۆگەر کرد بریتی بوو لە ئارامی بەرگەگرتنی زۆری ئەندامانی ستافەکە و قوربانیدانیان بوو. لەو هەڵسوکەوتانەی ئەو گرووپەدا هیچ شتێك ئەوەندەی ئەو رەوشت و کاردانەوەیان سەیر و سەرنجڕاکێش نەبوو، کاتێك، کە لە قۆناغە بەراییەکانی روپێوییەکەیاندا بوون کارەساتێکی گەورەیان بەسەرداهات. ئەویش ئەوەبوو هەندێك لە سەرووی (عانە) وە ، یەکێکی دەزگا هەڵمینەکەیان (دیجلە) بە هۆی باهۆزێکی سەختەوە نوقم بوو، چەند کەسی تێدا مردن و بەشێکی زۆری پارە و کەرەستەی گەیشتەکەشیان ژێر ئاو کەوت.[٢٢٤] ئەوانەشی بە زیندوویی مانەوە بوێرانە کارەکەی خۆیان درێژە پێدا.

---

223 لە دوو بەرگی یادەوەریئامێزدا , کە پڕن لە هێڵکاری و نەخشەی جوان، چیزنەی چیرۆکی گەشتەکانی خۆیی گێڕاوەتەوە، بۆ بینینیان بڕوانە:

Chesney, F. R. , The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, carried on by order of the British Government, in the Years 1835, 1836, and 1837 (2 vols., London 1850)

.ئەم کارە بۆخۆی ئینسایکلۆپیدیایەکە و لەبارەی تەواوی ناوچەکانی نێوانی دەریای سپیی ناوەڕاست و ئیندیزە. یەك لەسەر سێی تەواوی لاپەڕەکانی ئەو ئینسایکلۆپیدیایە، کە (١٣٦٢) لاپەڕەیە تەرخان کراون بۆ باسی دەستکەوتەکانی گەشتەکەی. دوو بەرگەکەی تری (Euphrates Expedition) ی نوسینی (ئیناسۆرس) ئەگەرچی گرنگییەکی کەمتریان هەیە، بەڵام ئەوانیش بەهای خۆیانیان هەیە و گرنگن بۆ تەواوکاریی ئەم کارەی چیزنەی.

224 خەملاندنی رەسمیی چیزنەی و هێڵکارییەکانیشی لەبارەی ئەم روداوەوە لەناو سەرچاوەکەی (لۆ) دا هەیە:

Low, op. cit., II, 38- 40.

لۆ نوسیویەتی ئەم کەشە ترسناکە بووە هۆی تیاچوونی دوو ئەفسەر و سیانزە کەسی ئەورووپی و پێنج هاووڵاتیی ئەوێ . بەڵام ئەم زیانانە بەهیچ شێوەیەك نەبوونە هۆی پەکخستنی سووربوون لەسەر تەواوکردنی روپێوییەکە و ئەوەی فوراتیش هەر بەردەوام بوو تا =سەرکەوتن بەدەستهات، سەرباری لەدەستچوونی یەکێك لە هەڵمییەکانیش بە چەند ئامێر و کۆگای گرانبەها و بەشێکی زۆری گرووپەکە و هەموو پارەکانیش.

سەرباری سەلیقەداری و سووربوونی چیزنەی و هاوڕێکانیشی گەیشتەکەیان ئامانجە سەرەکییەکەی خۆیی نەپێکا. لەڕێگەی روپێوییە ئاگا و هەستیارەکانیانەوە بۆیان دەرکەوت، کە فورات بەپێی سروشتی خۆی کەڵکی دەریاوانی ناگرێ. بۆیە لەمەوە چیزنەییش ناچار بوو، کە بیروباوەڕەکانی پێشووی خۆی بگۆڕێت و بڵێت بەڕاستی فورات ڕێگایەکی گونجاو نییە بۆ بازرگانیکردنی نێوانی هیندستان و ئینگلتەرە.

بەڵام هێشتا شتێك لە کاری ئاشکراکردنەکە مابۆوە، کە تەواو بەڵگەدار و پێویست بو بۆ درێژەپێدان. کاتێك، کە لە ساڵی (١٨٣٧) دا (چیزنەی) گەیشتە بووشەهر و لەوێوە گەڕایەوە بۆ لەندەن بۆئەوەی دوواین راپۆرتی خۆی پێشکەش بکات،[٢٢٥]، کە رۆشت یەکێك لە ملازمەکانی لای خۆی، کە (هـ. ب. لینچ–Lynch) بوو کردی بە سەرۆکی دەزگای هەڵمیی فورات. لینچ لە سەرەتاوە بۆئەوە هاتبوو کار لە ئاشکراکردنی دیجلەدا بکات، رێبەریی هاتن و چونی بەرەوژور و بەرەوخواری ناو ئەم روبارەی کردبوو. هەر لە سەرچاوەکەیەوە تا ناو بەغدا و بە هەمان شێوەیش تا ناو (دەریای عەرەب) لە (١٨٣٧ – ١٨٣٩) پێوابووی. بۆیە لە دەوروبەری ساڵی (١٨٤٠) دا ئەم لینچە و چەند ئەندامێکی تری خێزانەکەی خۆی کۆمپانیایەکی دەریاوانیی بازرگانیکردنیان لەناو دیجلەدا دامەزراندبوو.

سەرباری ئەمانەش ئاشکراکردن و روپێوییەکانی چیزنەی و لینچ هەر بەردەوام بوو لەساڵانی (١٨٤٧ تا ١٨٥٣) پاشکۆیەکی تریشیان بۆ پەیدابوو، کە ئەویش (قوماندار– فیلیکس جۆنز) بوو، لە هێزی دەریایی هیندەوە هاتبوو. بەغدا و دەوروبەرەکەی و شوێنەوارە دێرینەکانی بابل و نەینەوا سیستمە کۆنەکانی جۆگاکانی ئاودێری، هەموویان روپێو کران و لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە کرا. یەکێك لە یارمەتیدەرەکانی (جۆنز)، کە ئەفسەرێك بوو ئاماژەی بە هەندێك لەو ئەستەمییە نامۆیانە داوە کە خۆی و هاوڕێکانی لەسایەیاندا کاریان کردووە. "تەواوی روپێوییەکەی بەغدا لەلایەن خۆمەوە و لەسایەی چەندان کۆت و بەنددا ئەنجام دراون، وەك ئەوەی ژێربەژێر و بەبێ ئاگایی خەڵکی تر کارمان کردبێ، ئەو کاتانە دەبوو هەرشتێکم پێبێ،

[٢٢٥]" Parliamentary Papers,1837-38, No. 356

" ژمارەیەکی باشی ئاکام و ئەنجامەکانی ئاشکراکردنەکانی چیزنەیمان پێشکەش دەکات. هەروەها ئەو پەیامە گرنگانەشی, کە پەیوەندییان بەو ئاشکراکردنانەوە هەیە پێکەوە کۆکراونەتەوە و لە لەناو "Parliamentary Papers1837, No. 540." دا بڵاوکراونەتەوە

پەیوەندیی بەو کارەوە هەبێ لە کراسە سپییەکەمدا بیشارمەوە، لەو دەمەدا پێنووسێکی خۆڵەمێشیم دەست بکەوتبا باشترین شت بوو بەلامەوە، چەندجار لە شوێنی تەنگەبەردا خۆمانمان دەشاردەوە بۆئەوەی روپێوییەکە بکەین، دەبوو پەنا بۆ هەموو بەهانەیە ببەین، بۆئەوەی گومان لە دەوری خۆمان نەهێڵین. "[226]

لە ساڵی (١٨٥٥) دا کە جۆنز وەك نیشتەجێی بریتانیا لە (بووشەهر) دانرا، (کۆماندار سێلبی) لە جێگەکەی ئەو وەك روپێوکار لە میسۆپۆتامیا دانرا و هەر لەناو فەرمانگەکەی ئەوەوە تا ساڵی (١٨٦٢) بەردەوام بوو لە روپێوکردن. سەرەکیترین بەشەکانی روپێویکردنەکەی ئەم بریتی بوو لەرێگای نێوانی بەغدا و سامەڕا، بەدرێژایی روباری دیجلە. ماوەی کارکردنەکەی ئەم سی ساڵی پڕ لە چالاکیی بەرچاوی بریتانیی ناو میسۆپۆتامیای بەخۆیەوە بینی (١٨٣٠ – ١٨٦٠)و لەم ماوەیەشدا هەرێمەکە روپێویی کرا و بە کردەوەش کایەی کاریی بریتانیا گەڕێنرایەوە ناوی.

٣ . میسۆپۆتامیا، وەك کایەیەکی کاریگەریی بریتانیا

بەلێکگیربوونی هەلومەرجەکان، ساڵی (١٨٣٠ – ١٨٣١)سێ گەشەکردنی بەخۆیەوە بینی، کە شایانی تێبینیکردنن و هەریەکەشیان کاریگەریی خۆیی هەبووە لەسەر بەهێزکردنی کاریگەریی بریتانیا لەناو میسۆپۆتامیادا. یەکەمیان ئەوەبوو لەمانگی کانوونی دووەمی (١٨٣١) دا شەپۆلی مەملووکییەکان لەناو میسۆپۆتامیادا بە کۆتایی خۆی گەیشت و وڵاتەکەش خزایە ژێر قەڵەمڕەوی راستەوخۆی ئاستانەوە. دووەمیشیان ئەوەبوو بیرۆکەی بەکارهێنانی روباری فورات وەك رێگایەکی کورتی بەرەو هیند پەسەند کرا و سەرەتای کارەکانی خستنەگەڕیشی لەلایەن (چیزنەی) یەوە بەگەڕخرا. سێیەمیشیان ئەوەبوو بێخەمی لەلایەنی روسیاشەوە پەیدابوو، چونکە ئەویش تەنها بەو دەستکەوتە شوومانەی خۆی لە شەڕەکانی دژی ئێران و تورکیاوە (١٨٢٨ – ١٨٢٩)بەدەستی هێنابوون، وازی هێنا.

(لەوانەیە)یەکەمین ئاماژە لەرێگەی راپۆرتی رەسمییەوە بۆ کاریگەرییەکانی بریتانیا لەناو میسۆپۆتامیادا، ئەوەبێ، کە لەلایەن (چیزنەی) یەوە لە بەروارێکی زووی ساڵی (١٨٣١) لە بەغدا ئامادەکراووە. ئەوەتا بە متمانەوە دەڵێت: "کاریگەریی ئێمە لەئێستادا لە پاشالیکی "بەغدا"دا زاڵ و بەرچاوە"[227] ئەم قسەیە بەپێی رووکەش کراوە

[226] Low, op. cit., II, 409n
[227] Parliamentary Papers, 1834, No. 478, App. 16, PP 71-72

و زیادەڕەویی تێدایە و ناکاملیشە. لەوانەیە هەموو ئەوشتانەی لەو وتەیەیدا چیزنی مەبەستی بووبێت ئەوەبێ ویستبێتی بلێت، کە ژیان و موڵکەکانی بریتانییەکان لەوێ پارێزراون و لەمەودوا ناچارناکرێن پارەی زۆر بۆ ئەرکی پاراستنی خۆیان بدەن. ئەوەشمان لەیادنەچێ، کە ئەمەش دەستکەوتێکی سەرکەوتنی دیپلۆماتییانەی بریتانییەکان بوو بەسەر دووایین پاشای مەملوکییەکاندا، بۆیە ئیتر تا چاوبڕیکات، حوکمکردنی ئەوان باش بوو.[228]

لەنێوانی ساڵانی (١٨٣٠ – ١٨٦٠) دا کاریگەریی بریتانیا لەناو میسۆپۆتامیادا بەخێرایی گەشەی کرد، دیارە ئەو گەشەکردنەش تەنها لەڕێگەی ئەو ئاشکراکردن و روپێویکردنە پڕ تێچوونانەوە نەبوو، کە تا ئێستا باسمان کردن، بەڵکو لەڕێگەی گەڵاڵەکردن و پێکهێنانی "کۆمپانیای دەریاوانیی هەڵمیی فورات و دیجلە" و بڵاوکردنەوەی هەواڵی خەونی راکێشانی پرۆژەیەکی هێڵی ئاسنین (هێڵی شەمەندەفەر) یشەوە بوو. وەك رامانگەیاند، بوونیادنانی کۆمپانیا دەریاوانییەکە، یان وەك ئەوەی لەناو خەڵکدا پێی ناسراوبوو بڵێین "کۆمپانیای لینچ" ئەنجامێکی راستەوخۆی روپێوکردن و ئاشکراکردنەکان بوو.

(هێنری بلۆوز لینچ) ئەو کەسە بوو، کە لە فەرمانڕەواییکردنی فوراتدا جێگەی چیزنەیی گرتەوە و لەساڵانی (١٨٣٧ – ١٨٣٩) دا چەندجار روپێویی روباری دیجلەشی کرد. تاسە و سەوداییەکی زۆری لەبارەی هەلەکانی بازرگانیکردنی تەك میسۆپۆتامیاوە هەبوو. بە ئامۆژگاری و رێنمایی ئەم بوو (تۆماس کێر لینچ)ی برای لەگەڵ خۆی وئەندامانی تری خێزانەکەیدا لە دەوروبەری ساڵی (١٨٤٠) دا خانەیەکی بازرگانی کردنیان لە بەغدا دامەزراند.[229]

کاتێك، کە حکومەتی هیندی رایگەیاند نیازی وایە(فورات)و یەکێکی تریش لە کەشتییەکانی خۆیان (بەڕێزیان–مەسرن) لە میسۆپۆتامیا بکشێنێتەوە، خانەکە کەوتە خۆسازدانی دەست بەکاربوون. لینچ بڕیاریدا ئەو دوو کەشتییەیان لێبکرێت و بیانخاتە ناو چالاکیی بازرگانیی خۆیانەوە. لەبەر زۆر گرنگیی ستراتیجیەتی پرۆژەکە حکومەتی هیندییش بڕیاریدا پەسەندی بکات و رێوشوێنی گواستنەوەکەیان دەستی پێکرد و

---

[228] سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕەکانی ٨٢ – ٨٦.

[229] Fraser, David, The Short Cut Route to India: the record of a Journey along the route of the Baghdad Railway (London, 1909), 245- 256; Hoskins, op, cit., 423 – 425.

لەناوەڕاستی چلەکانی (١٨٤٠) دا کەشتییەکان تێکەڵێ کارەکە کران. دەزگاکەی لینچ دوو هەڵمییەکەیان لەبازرگانی کردندا خستەگەڕ. لەپڕ بازرگانی کردن گەشەی کرد و لە ساڵی (١٨٦٠) دا بەرپرسیارانی بریتانیاش دانیان بە شێوەکارەکەی (بەڕێزان) دا نا. لینچیش بوو بە "لینچی کۆمپانیای دەریاوانیی هەڵمیی فورات و دیجلە". دەوروبەری دەساڵێ پاشتر دوو کەشتییە هەڵمییە کۆنەکەش گۆڕدران بە دووانی نوێتر و لە بریتانیاوە بەڕێگای کەناڵە تازەکراوەکەی "سویس" دا هێنرابوون و کۆمپانیاکەش بەردەوام بوو لە کارکردن و سەرکەوتن و بەردەوامیی کارەگرنگەکەی خۆیی درێژە پێدا.

ئەم کۆمپانیایە لەسەرەتاوە کارەکانی خۆیی بەشێوەیەکی یاسایی و بەپێی ئیمتیازی فەرمانێك دەست پێکرد، کە لەسەر داوای حکومەتی بریتانی و بە بەهانەی ئاشکراکردنە بەناوبانگەکەی "چیزنەی" لە مانگی کانوونی یەکەمی (١٨٣٤) دا لەلایەن ئاستانەوە دەرکرابوو.[230] ئەم فەرمانە بۆ هەموو فەرمانڕەوا و دادوەرەکانیش بوو، بە درێژایی ڕێگای فورات، کە دەبوو هیچ لەمپەرێك نەهێننە ڕێگای دەریاوانی و ئاشکراکردنەکانی بریتانییەکان لەناو ئەو رووبارەدا. بەڵام فەرمانەکە هەر ناوی فوراتی هێنابوو، ئاماژەی بۆ دیجلە نەکردبوو، کەچی بەڕێزانی بنەماڵەی لینچ تەواوی دەریاوانی و بازرگانیکردنی خۆیان و چالاکییەکانیان تەرخان کردبوو بە رووباری دیجلەوە و بەپێی فەرمانەکەی ساڵی (١٨٣٤) ئەوەشیان بە مافێکی دەستوریی خۆیان دەزانی.

دەمێکی زۆر درەنگتر پاش ئەوە و لە ساڵی (١٩٠٧) دا "دێڤد فرێزەر" دەڵێ: "هێندەی من توانیبێتم ئاشکرای بکەم، هیچ ئاماژەیەك بۆ روباری دیجلە لەئارادا نەبووە و تا ئەمڕۆیش نییە. کۆمپانیاکەی لینچ بەپێی فەرمانێك دەریاوانی لەو روبارەدا دەکەن، کە ئاماژەی بۆ روبارێکی تر کردووە، بەڵکو لەوەش واوەتر ئەو فەرمانە مەبەستی لە بنەماڵەکەی لینچ نەبووە، بەڵکو بۆ حکومەتی بریتانیا بووە"[231]

بۆ تێگەیشتن لەم سەروبن پێکردنە نالۆژیکییە مرۆڤ دەبێ بیر لەوە بکاتەوە، کە بەرپرسیارانی تورك لە ئیستانبوڵ زانیاری و تێگەیشتنی کەمیان لەبارەی جیۆگرافیا و کاروباری ناوخۆی میسۆپۆتامیاوە هەبووە. بۆیە بەلای ئەوانەوە چالاکییەکانی چیزنەی و هەموو روپێوکارانی تر و هەروەها ئەوانەی کۆمپانیاکەی لینچیش هەر هەمان شت

[230] Parliamentary Papers, 1837, No. 540, P.5.

و دەقی ئەم فەرمانەش لەم سەرچاوەیەی خوارەوەدایە:

Aitchison, op. cit., XIII (1909), 16 – 17; Hertslet, Commercial Treaties, XIII, 838 – 839.

[231] Fraser, op. cit., 256.

بووە. هەروەها رەنگە بەلای ئەوانەوە هیچ جیاوازییەکیش نەبووبێت لەوەدا، کە ئایا بریتانییەکان لە یەك روباردا دەریاوانی دەکەن، یان لە هەردووکیاندا؟ ئەگەرچی لەسەرەتاوە رێگەپێدانەکەشیان هەر بۆ یەك روبار کردبوو، کە ئەویش فورات بوو.

چەند ساڵ پاش ئەوەی، کە بریتانییەکان جەختی چالاکییە بازرگانییەکانی خۆیانیان خستبووە سەر دیجلە، رۆژی (١٣/ سێپتێمبەر/ ١٨٤٢) وەزیری گەورەی عوسمانی فەرمان بە پاشای حەڵەب دەکات یارمەتیی کەشتییە هەڵمییەکانی بریتانیا بدات "بۆ مەبەستی بازرگانی تێداکردن روباری فورات بەکاربهێنن ".

ناوی دیجلە و هەروەها فوراتیش، کە پێکەوبن و لەبەردەم هاتوچۆی هەڵمییە بریتانییەکاندا بکرێنەوە، بۆ یەکەمین جار لە نامەیەکدا هاتووە، کە لە بەرواری (٤/٢ نیسان/١٨٤٦)دا وەزیری گەورە بۆ پاشای بەغدای ناردووە. ئەم دوو بەڵگەنامەیە و دەقی رەسەنی فەرمانەکەی ساڵی (١٨٣٤) هەموو پێکەوە لە نامەیەکی گشتگیردا، کە لە بەرواری (١٥/ ١ کانوونی دووەم/١٨٦١) دا لە وەزیری گەورەوە بۆ پاشای بەغدا نێردراوە جەختیان لەسەر کراوەتەوە.[٢٣٢]

دووایین نامەکە ئەو بەڵگانەی تورکیای تێدابوو، کە لەبارەی مەسەلەکەوە بوون و بۆ ئەوە برابوون بەپێی ئەوانە جەخت لەسەر چالاکییەکانی کۆمپانیا دەریاوانییەکەی لینچی پێبکرێتەوە. بەدڵنیایش نە ناوی لینچیان تێداهاتبوو، نە کۆمپانیاکەشی، بەڵکو جەخت کردنەوەکەی لەسەر بریتانییەکان بوو. مافی ئەوەی پێدەدان خزمەتگوزاریی دەریاوانی لە هەردوو رووباری فورات و دیجلەدا دابمەزرێنن. دەبوو ئەو خزمەتگوزارییەش تەنها بە دوو دەزگای هەڵمین بچێ بەڕێوە، کە بنکە سەرەکییەکەشیان لە بەغدا بووە. ئەوەش شتێکی سەیرە، بەڵام هەڵەیەکی گرنگیش نییە، کە بەڵگەنامەکەی ساڵی (١٨٦١) بە هەڵە وا باس لە بەغدا دەکات، کە شوێنەکەی بەسەر روباری فوراتەوە بێت. شتێك، کە لەمە گرنگتربێت ئەوەبوو بەڵگەنامەکە مەرجی ئەوەی دانابوو، کە دەبێ ئەو دوو دەزگا هەڵمییە، جیا لە هەر دەزگایەکی تری بێگانە سیستمێکی باجدانی میانڕەوانەیان لەسەربێت و نزمتر لەوەی، کە هەموو کاڵاکانی ناویشیان بۆ بەرژەوەندیی تورکیا بێ. هەموو ئەم ئیمتیازاتانەی، کە کۆمپانیای دەریاوانیی هەڵمیی فورات و دیجلە لێێ

---

232 دەقەکان لەم سەرچاوەیەدان:
Hertslet, Commercial Treaties, XIII, 839 – 840, 845 – 846.

بەهرەمەند بوون و بەدەستیان هێنا، کەمتر بوو لەوەی، کە خۆیان ساڵی پێشووتر لەڕێگەی بریکارە شارەزاکانی خۆیانەوە بەدەستیان هێنابوو.

لە سی ساڵی پێش ئاشووبی شەڕی جیهانیدا چالاکییەکانی کۆمپانیاکە چوونە ئاستێکی زۆر گرنگەوە و لەهەمان کاتدا رکەبەریی راستەقینەشیان لەلایەن هاوڵاتیانی ناوخۆوە بۆ دروست بوو.[٢٣٣] ئەگەرچی هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە سەر پتەوبوون و گەشەکردنی کاریگەرییەکانی لەناو میسۆپۆتامیادا، نەك بۆ دامەزرانی سەرەتای کاریگەرییەکە. هەمیشە بەڕێزانی لینچ توانیویانە حساب لەسەر ئەوە بکەن، کە حکومەتی بریتانی پاراستنیان مسۆگەر دەکات. بوونی ئەو بەریەککەوتنەی ئەمان لەگەڵ بەرپرسانی ناوخۆیشدا، کە وایکردبوو ئەمان داوای پاراستنی خۆیان لە حکومەتی بریتانی بکەن، هەرگیز و بەهیچ شێوەیەك کەمی نەدەکردەوە. چونکە بەریەککەوتنەکە بە کاوەخۆیی بەڕێوەدەچوو، بەڵام مایەپووچیش بوو، چونکە حکومەتە ناوخۆییەکە پێی نەدەکرا رکەبەریی لەگەڵ ئەو کۆمپانیایەدا بکات، بەهۆی ئەوەوەی کۆمپانیاکە کاڵا و کەشتیی زۆری هەبوو، رکەبەرییەکەی نێوانیان ناهاوسەنگ و نادادپەروەرانە بوو. کاتێکیش لە ساڵی (١٨٨٣) دا حکومەتە ناوخۆییەکە هەوڵێکی دا بۆئەوەی بڕێك لە چالاکییەکانی کۆمپانیاکە کەم بکاتەوە، بە یەك نارەزایی دەربڕینی "حکومەتی خاوەن شکۆ" هەوڵەکەی پەکخرا.[٢٣٤]

با جارێکی تریش بیڵێینەوە، کۆمپانیاکەی لینچ ئەنجامێکی ئاسایی هەڵمەتی روپێویکردن و ئاشکراکردنەکانی سەر دوو روبارەکە بوو. ئەو چالاکییانەی کە خۆیان لە بنەڕەتەوە بۆئەوە بوون، کە رێگایەکی کورت لە ئینگلتەرەوە بەرەو هیند دابمەزرێنن و بەناو فوراتدا بڕوات، ئەوەش بۆ ئەوە بوو گریمانی سەرهەڵدانی هەر جۆرە جوڵەیەکی رووسی بەو ئاراستەیەدا بنەبڕ بکەن. لەساڵی (١٨٣٧) دا ئاشکراکردنەکانی چیزنەی ئەوەیان سەلماند، کە فورات رێگەیەکی گونجاو نییە بۆئەوەی ببێتە کایەی

---

[233] لە کۆتاییەکانی سەدەکەدا هاتوچۆی ناو روبارەکە بەشێوەیەکی باش زیادی کرد، هۆکاری ئەمەش بەڕوونی زۆربوون و گەشەکردنی رەوشی بازرگانیکردن بوو لەگەڵ میسۆپۆتامیادا. بڕوانە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە:

Hall, W. H. (ed.), Reconstruction in Turkey (New York, 1918, 86 -87; Geographical Journal, XLI, 246 – 248.)

[234] Moberly (ed.), The Campaign in Mesopotamia, I, 44; Mesopotamia, Handbook No. 63, P. 30 . On July 28, 1868, the company was granted the right to own real estate anywhere in Mesopotamia. See Hertsle, Edward, Turkey(London,1875),75-77.

خزمەتگوزاریی هەمیشەیی بەلەمە هەڵمییەکان، بەڵام ئاشکراکردنەکانی دیوەکەی تری مەبەستەکەیان بە تەواوەتی سەرکەوتوو بوو. لەم رووەیانەوە بڕێکی زۆر گەورەی زانیاریی گرانبەهایان کۆکردەوە، کە وەك شتێکی گریمانەیی دەتوانرێ لە دژی هەر گریمانێکی هێرشکردنی رووسیا سودی لێ ببینرێ. هەر لە بەر ئەم هۆیەیان بوو، کە پشکنینە بەردەوامەکانی سەر روباری دیجلە هەر بەڕێوەبوون و دەکران، ئەگەرچی ئەم روبارەیان هەرگیز ئەو سیمایەی لێ دەرنەکەوتووە، کە وەك رێگایەکی سەرەکی بۆ بازرگانیکردن لەگەڵ هینددا بەکاربێت.

بەرژەوەندیی بریتانیا لە میسۆپۆتامیادا یەکەم جار و سەرەتایش هەر ستراتیجییانە بووە. بەرژەوەندیی ئابووریی بریتانی لەم وڵاتەدا، لەگەڵ ئەو گریمانەیەشدا، کە لە ساڵی (١٨٨٠)وە گرنگییەکی گەورەتری وەرگرتووە، هەرگیز لەوە کەمتر نەبووە، کە ئامانجێکی ستراتیجییانە بووبێت. ئەم راستییانە کاتێك باش ئاشکرابوون، کە کەوتنە ئەنجامدانی تاقیکردنەوە لەسەر فورات بۆئەوەی بزانن بۆئەوە گونجاوە ببێتە رێگای بەرەو هیند، جارێکی تریش بەوە توختربۆوە، کە باسی پرۆژەی هێڵی ئاسنینی فورات هاتەپێشەوە. ئامانجی ئەم پرۆژەیەیان ئەوەبوو هێڵێکی سکەی شەمەندەفەر دابمەزرێنرێ، کە لە شوێنێکی کەناری ئاویی سوریاوە دەست پێبکات و بە دۆڵی فوراتدا بڕوات و لەوێشەوە بچێتە خوارەوە بۆسەر خاڵێکی کەنداوی فارس. بەمەش دەریای سپیی ناوەڕاست و زەریای هیندی پێکەوە دەبەستێتەوە.ئەم پرۆژەیە یەکەم جار لە ساڵی (١٨٥٧) دا هێنرایەپێشەوە، ئەو کاتەی، کە "هەڵگەڕانەوەکەی سیپۆی " دەستی پێکرد(هەڵگەڕانەوەی سیپۆی، واتە شەڕی رزگاریخوازیی هیندستان١٨٥٧ – ١٨٥٩ – و) و "شەڕی قرم" یش بریتانیای ناچارکرد بیر لە رێگایەکی خێراتری دەستگەیشتن بە هیندستان بکاتەوە، بۆئەوەی ئیمپراتۆریاکەی خۆیان لەناو رۆژهەڵاتدا لە دەستی رووسەکان بپارێزن. بەڵام سەرباری ئەوەی بە هەڵپەش بوون بۆی و پسپۆرانیش هاندەربوون لەبارەیەوە، کەچی نەتوانرا لە زەمینەی واقعدا جێبەجێ بکرێ. چونکە دامەزرانەکەی پێویستی بە کۆمەکی حکومەت هەبوو، ئەو کۆمەکەش دەست نەدەکەوت. حکومەتی بریتانی نە نیازی ئەوەی هەبوو خەرجیی پرۆژەکە دابین بکات[٢٣٥] و نە ئامادەش بوو بەشداری لە دابینکردنی لایەنە ئابوورییەکانی جێبەجێکردنیدا بکات.

---

[235] باسێکی پوخت و باشی لێکۆڵینەوەی هێڵی ئاسنینی دۆڵی فورات لەناو ئەم سەرچاوەیەدا هەیە:
Hoskins, op. cit., 331 – 342, 446 – 450.

هەریەکەی (لۆرد پالمەرستن) و (سەرەك وەزیران) یش خۆیانیان دابووە دەستی ئەو گوشارانەوە، کە ناپلیۆنی سێیەم دروستی کردبوون و ناپلیۆنیش لەگەڵ ئەو بیرۆکەیەدا نەبوو، هێڵێکی ئاسنینی بریتانی بەناو سوریادا رابکێشرێ. لەبەرئەوەی خەڵکە فەڵەکانی ئەو ناوچەیەی دەبوو هێڵەکەی پێدابڕوات لەژێر چەتری پاراستنە بەناوبانگەکەی فرەنسییەکاندا بوون و خودی هەرێمەکەش بە کایەیەکی ژێر کاریگەریی باڵادەستی فرەنسییەکان دەزانرا. چونکە پەیوەندییە ئەنگلۆ– فرەنسییەکان لەو دەمەدا هێندە باش بوون، نەدەکرا بە دروستکردنی پرۆژەیەکی خەملێنراوی لەو شێوەیە، کە نیمچە سادەیشە، زیانی پێبگەیەندرێ. لە کاتی شەڕی (قرم) دا (١٨٥٤ – ١٨٥٦) بریتانیا و فرەنسا سوپای هاوبەشیان هەبوو، لە دژی روسیا شەڕیان دەکرد. درەنگتریش لە ساڵی (١٨٦٠) دا "پەیماننامەی بازرگانیی کۆبدین" لەنێوانی ئەم دوو وڵاتەدا بۆ بەهێزکردنی هاوڕێیەتییەکەیان گرێدرا.

ئەم پرۆژەیە بۆماوەی نزیکەی پانزە ساڵ پەکیکەوت. بەڵام وادیارە لەو دەمەدا، کە(لۆرد پالمەرستن) جارێکی تر بۆتەوە بە سەرەك وەزیران(١٨٥٩ – ١٨٦٥)جارێکی تر پرۆژەکەیش گرنگیی خۆیی پەیداکردۆتەوە. لەو کاتەدا بەشێوەیەکی کاتی و زۆر بە گرنگییەوە کەناڵی سویس بوونیادنرا و لەرۆژی (١٨٦٩/١١/١٧) دا کرایەوە. لەبەرئەوەی، کە تازە کرابۆوە وا دەزانرا یەکسەر و بۆ هەتاهەتایە کۆتایی بە پێویستبوونی کردنەوەی ئەو پرۆژەی هێڵە ئاسنینەش دەهێنێ. بەڵام هاندەرانی پرۆژەکە هەر نائومێد نەبوون، دەیانگووت ئەو کەناڵە لەوە لاوازترە بۆ شتێکی وا گرنگ پشتی پێببەسترێ و هەر دوژمنێك دەتوانێت بە نوقمکردنی یەك دانە یان لە دانەیەك زیاتری کەشتییەك تێیدا پەکیبخات. لەڕووی خێراییی پەیوەندیکردنەوە هێڵە ئاسنینەکە باشتر و کاراترە لە کەناڵەکە. دواجار کەناڵەکەش پرۆژەیەکی فرەنسی بوو.

بۆیە کاتێك، کە بانگەشەکارانی پرۆژەکە لە ساڵانی (١٨٧١ – ١٨٧٢) دا دووەمین هەڵمەتی سەرەکیی خۆیانیان دەست پێکردەوە، کەناڵی سویس تاکە گرفتی بەردەمیان بوو، کە جەختی لەسەر بکەن، بۆیە چالاکانە مامەڵەیان لەتەکدا کرد. لەمە تێپەڕبێت، هەموو بەهانەهێنانەوە درێژو گشتگیرەکانیان، هەر ئەوانە بوون لە کاتی یەکەمین هەڵمەتیاندا بەکاریان هێنابوون. ئەوان دەیانگووت بوونیادنانی ئەو هێڵە ئاسنینە گرنگییەکی زۆر گەورەی دەبێت بۆ بریتانیای مەزن. رێگەی بەرەو هیند کورت دەکاتەوە. دەبێتە رێگرێکیش لەدژی ئامبازبوونی رووسیا بە میسۆپۆتامیا. دەبێتە

هاندەری بازرگانیکردنی بریتانیا لەگەڵ ناوچـەی ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاستیـشدا.[٢٣٦] جـارێکی تـریش جـەخت لەسـەر ئـەوە کرایـەوە، کـە بەشـداریکردنی حکومـەت بـۆ سەرخـستنی پرۆژەکە پێویستە، بەڵام دیسان ئەم پێشنیارەش هەر ڕەتکرایـەوە. حکومـەتی بریتـانی ئامادەنەبوو بەرگەی ئەو مەترسیە بگرێت، بۆیـە هەڵمـەتی دووەمیـشیان سـەرکەوتنێکی لەوەی یەکەمیان زیاتری بەدەست نەهێنا. بۆیە پرۆژەکە هەر وەك پێـشنیار مایـەوە، تـا لە ساڵانی(١٨٨٠)کاندا، بە پـەیدابوونی پرۆژەیـەکی هێڵـی ئاسـنینی بەغـدا، کـە لەلایـەن ئەڵمانیاوە بوودجەی دابین دەکرا، ئەو هەڵوەشێنرایەوە.

خەملاندنی ئەوەی کە بـوونی ئـەو پرۆژەیـە ئەگـەر ئـەنجام بدرایـە، تاچـەند مایـەی سوودگەیاندن دەبوو بە بریتانیای مەزن، شتێکە لە دەرەوەی ئامانج و کایەی کـارکردنی ئەم چیرۆکەی ئێمەوەیـە. بەرژەوەنـدیی ئێمـە لەهێنانـەوەی ئـەم باسـەدا لەوێدایـە ئـەو مشتومڕە درێژانەی پیێ بهێنینە بەرباس، کـە لـەناو خەڵکـە کاربەدەسـت و کاراکـانی نـاو بریتانیادا لەبارەی ئەو پرۆژانـەوە کـراون، کـە ویـستراوە لەڕێگەیانـەوە میـسۆپۆتامیاش ببرێتـە نـاو کایـەی کاریگـەریی بریتانیـاوە و بەرژەوەندییـەکانی بریتانیـای لەناوچـەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پیێ سەربخرێ.

"سێر . و . پ. ئەندرێ" لە ساڵی (١٨٧٧) دا ووتویەتی "بیست ساڵ بەسەر ئەوەدا تێپـەڕیوە، کـە گـەورەترین و کاریگـەرترین شـاندی نێـردراو لـەبارەی ئـەم پرۆژەیـەوە گوشاریان خستە سەر لۆرد پاڵمیرستن. پاشان لە ساڵی ١٨٧١ و ١٨٧٢ یشدا کۆمیتەیەك پێکهێنـرا، کـە ئەندامـەکانی لەلایـەن ئەنجومـەنی گشتییەوە هەڵبـژێردرابوون و لەلایـەن وەزیری دارایی ئێستاشەوە سەرۆکایەتیی دەکرا، هات جـەختی لەسـەر هـەموو هەلـەکان کردەوە و پاشان داواشی کرد پرۆژەی بوونیادنانی هێڵی ئاسـنینی دۆڵـی فـورات دەسـت پێبکرێ، دەست پێکردنەکەی لە بەنـدەرێکی سـەر دەریـای سـپیی ناوەڕاسـتەوە بێـت و ببەسـترێتەوە بـە بەشـی سـەرەوەی کەنـداوی فارسـەوە، حکومـەتیش لـەبارەی بڕیـاری خۆیەوە پشتی بە بەڵگەکانی ئەم کەسانە بەستبوو: لۆرد ستراتفۆرد دی ڕێدکلیف، لـۆرد

[236] Parliamentary Papers, 1871, No. 386; 1872; No. 322; 1872, No. c 534.
–یەکەمین و دووەمینی ئەم بەڵگەنامانە کەرەستەیەکی بەڵگەنامەیی بـاش لـەبارەی هێڵـە ئاسـنینەکەی دۆڵـی فوراتـەوە پێـشکەش دەکـەن. ئـەوەی دووەمیـان تاکـە بەڵگـەی تێـر و تـەواوە لـەبارەی ئـەم مەسەلەیەوە. سێیەمیان (ئەوەی ژمارە س. ٥٣٤) بریتییە لە کۆی ڕاپۆرتـە کۆنسڵییەکانی تایبـەت بـە ڕێنماییکردن لەبارەی پرۆژەی هێڵە ئاسنینەکەوە.ئەم سێ نامانە پەردەپۆشی حسابی تەواوی پرۆژەکە دەکەن، لە هەڵمەتەکەی پێشووی ساڵی (١٨٥٧)یەوە.

ستراتنارین، سێر بارتلێ فرێر، سێر دۆنالّد مەکلییود، سێر هێنری گرین، مستەر، س ، لاینگ و سێر هێنری تایلەر، کە ئەمانە هەموویان لە دەستەکەی ژەنەراڵ چیزنەیی ئاشکراکەری سەرەکیی رێگاکە بوون. لەگەڵ دوو ئەفسەری تری پشکینکار، کە ئەوانیش "ئەدمیراڵ چارلۆود، ر، ن." و" مستەر، و، ئاینسۆرس" بوون و هەروەها هاوکارەکانیشیان بریتی بوون لە "سێر جۆن مەکنەیڵ"، "مستەر تێڵفۆرد مەکنەیڵ"و "مستەر ماکسوێڵ، س. ی"یش، کە کاری روپێوییەکانی کردوە و لەبارەی چەندین خاڵی سەختی ناو ئیشەکەشەوە راپۆرتی ناردووە."کاپتن فلیکس جۆنز" کە روپێویی تەواوی رێگەکەی کردووە لەسەرووی کەنداوی فارسەوە تا دەریای سپیی ناوەڕاست. ئەگەر بڕیاری ئەم رێگەیە لە دەستی خەڵکانێکی تری جگە لە بریتانیادا بووایە، بۆنمونە وەکو رووسیا، ئەوا دەکرا کەناڵی سوێس بگۆڕدرایە و رێگەکەش رادەکێشرا و بەناو ئێرانیشدا درێژەی پێدەدرا بۆ بەلوچستان و لەوێشەوە بۆ هیند دیارە ئەمەش بەهۆی بوونی ئەو هەموو زرێپۆشە بریتانییەوە لەناو کەنداوی فارسدا کارێکی ئاسان دەبوو."[٢٣٧]

زۆریی ژمارە و بەرزیی پلەی ئەو کەسانەی یارمەتیدەری پرۆژەکە بوون، زۆریی مشتومڕو نووسینە پەرلەمانییەکان لەبارەیەوە، زۆریی وانەکان و ئەو چالاکییانەی تریش، کە پەیوەندییان پێوەی هەبوو، تێکچڕژاویی ئەو راگەیاندن و بانگەشانەی لەبارەی میسۆپۆتامیاوە پێکهاتن، وایان کرد، لەناو هەموو ئەو شوێنانەی تردا، کە لەژێر کاریگەریی بریتانیادا بوون، تەنها میسۆپۆتامیا لەناو وڵاتی بریتانیادا سەودایەکی باشی لەبارەوە پەیدابێ. بۆیە سەرنەکەوتنی پرۆژەکەش بەمانای پاشەکشە کردنی ئەو سەوداییە نەهات. زۆرجار باسمان کرد، کە ئەو کەسانەی، کە لەناو سەرکردایەتیی حکومەتی بریتانیدا بوون، لەوانەشە بەهۆی سەرسەختییانەوە بووبێ، کە لەو بڕوایەدابوون، لەوانەیە ئەو پرۆژەیە ئەو بودجەی نەهێنایە، کە بۆ جێبەجێکردنەکەی پێویست بوو. رۆژی (١٠/ئاب/ ١٨٥٧) دا لۆرد پاڵمەرستن ووتی: " وەك ووتم، بە ئەرکی سەرشانی خۆمم زانیوە_ئەگەرچی وەك خەڵکێکی ناپسپۆر و بێ پیشەوەرییش قسەی تێدادەکەم_، کە من پێموایە پلانەکە شتێکی خەیاڵییە، لەبەرئەوەیە من لەوبڕوایەدابووم

[237] Andrew, India and Her Neighbors, 298.For names and titles of that "Largest and most influential deputation" which pressed the project upon Lord Plamerstone, in 1857, see Ibid, 368 – 369.Valuable documentary excerpts on the Euphrates Railway, are in ibid, Appendix E, 368 – 379. Sir W.P. Andrew was the originator of the project, and the Chairman of its promoters. His works are the best on the subject.

له رووی بازرگانییەوە مایەی خۆی دەرناهێنێتەوە و ناڕەزاییەکی سیاسییانەی توند دەهێنێتەئاراوە."[٢٣٨]

ئەو ئەدەبیاتە زۆروزەوەندەی لەبارەی یارمەتیدانی پرۆژەکەوە بە بەرهەم هاتوون گومانێکیان لەوەدا نەهێشتۆتەوە، کە میسۆپۆتامیا چ گرنگییەکی بۆ بەرگریکردن لە ئیمپراتۆریای بریتانی و پەیوەندییە ئیمپراتۆرییەکانیشی هەبووە. بەڵکە لەوەش زیاتر نوقلانەی ئایندەیەکی ئابوریی باشیشی هەبووە بۆ وڵاتەکە و لەوانەش بوو بەشدارییش بکات لە سەرهەڵدان و پەیدابوونی ئاڵوگۆڕێکی باش لە بازرگانیی ئینگلیزی، میسۆپۆتامیاییدا. بۆیە لەگەڵ سەرنەکەوتنی پرۆژەکەدا بەهانەی بوونی بەرژەوەندیی رێگایەکی خێرای پەیوەندیکردن و بازرگانییش لەمیانەی میسۆپۆتامیاوە ئەو کێش و قورسییەی نەما. بەڵام لەڕووی بەرگریکردن لە ئیمپراتۆریاکەوە ئەم ناوچەیە هەر هێز و بەهانەی گرنگی خۆیی هەبوو.

"بەهای سەربازی و سیاسییانەی هێڵی فورات، بۆ هەموکاتێك بابەتێکی گرنگە و پەیوەندییەکی پتەوی هەیە بە بەرگریکردن، نەك تەنها هەر لە تورکیا، بەڵکو بۆ ئێران و تەواوی ئەو ناوچانەی دەکەونە نێوانی دەریای سپیی ناوەڕاست و ، قەزوین و زەریای هیندیش دەبێ وەك گرنگترین شوێن چاوی لێبکرێ. "

مەبەست لەم ووشەی "بەرگریکردن" ەی لەم پەرەگرافەدا بەکارهێنراوە، رێگرتنە لە گریمانی هەر دوژمنکارییەك لەلایەن رووسیاوە دەربکەوێ و لەساڵی(١٨٧٧) دا لەلایەن (سێر. و. پ. ئەندرێ) وە بەکارهێنراوە،[٢٣٩] و پێشتریش هەر لەلایەن خـــــــۆی و

---

[238] ئەو وشانە لەلایەن نوسەرەوە هێڵیان بەژێرداهێنراوە: بڕوانە:
Parliamentary Debate, 3rd series, CXLVII, 1681
. گلادستن ماوەیەکی زۆر بەشداریی مشتومڕەکانی ناو پەرلەمانی کردبوو, بڕوانە ئەو سەرچاوەیەی سەرەوە، مشتومڕە درێژەکانی ناوو پەرلەمانی سالانی (١٦٥٢ – ١٦٨٢) ئەم کابرایە لەکاتی بەرێوەچوونی دووەمین هەڵمەتی پرۆژەکەدا سەرەکوەزیران بووە. بەڵام هەڵسوکەوتی ئەمیش لەوەی پاڵمەرستن باشتر نەبووە و ئەمیش هەر خەڵکێکی ناپسپۆر بووە و ناپیشەوەرانە قسەی تێداکردووە. سەرسەختتیەکەشی لە رێگەگرتن لەو تەرخانکردنی کۆمەکی حکومی بۆ پرۆژەکە لە پاڵمەرستن کەمتر نەبووە.

[239] Andrew, op. cit., 327 – 328.

هاوکارەکانیەوە لەسالّی (١٨٥٧) دا بانگەشەی بۆکراوە.[240] ئەوە درێژدادڕییەکی بێزارکارانە دەبێ، گەر بێین، هەموو بۆچوونی ئەو "پسپۆران"ە، بهێنینە ناو باسەکەوە، کە لەبارەی ئەم کێشە زیندووەوە هەمان بۆچوونیان هەبووە. خوودی ئەندرێ وا ڕاهاتبوو بۆچوونی بەرپرسیارێکی سەربازی دووپات بکاتەوە، کە (فیێلد مارشالّ لێفتنەنت– بارۆن کوهن ڤۆن کوهننفیێلّد)ی وەزیری جەنگی نەمسابوو.

لە دەمێکی زووی سالّی (١٨٥٨) دا ڤان کۆهننفیێلّد لەم ڕووەوە قسەی خۆیی کردبوو.[241] وتبووی، کە سەرەکیترین چالاکیی فراوانخوازیی رووسیا لەناوچەی رۆژهەلاّتی ناوەڕاستدا بۆئەوەیە بگاتە ناوچەی کەنداوی فارسی. دیارە هەولّ بۆئەوەش دەدات، لەڕێگەی ئامبازبوونی بە قۆناغەوە بەم ئامانجەی خۆی بگات. ئەو دەیەوێ هەرێمە ئەرمەنییەکان بلکێنێ بە خاکی خۆیەوە، بەسەر کیڤ و بوخارادا زالّ ببێ، قەلّەمڕەوی خۆی بگەیەنێتە باکووری ئێران. ئەمجا لەوێشەوە یەکێکی ئەم ڕێگایانە دەگرێتەبەر بۆ گەیشتنە ناو کەنداوی فارسی:

١. ڕێگای قارس بەرەو دۆلّی فورات و کەنداوی فارس.

٢. ڕێگای ئەریڤان، لەدەریاچەی وانەوە بۆ موسلّ و بەناو دۆلّی روباری دیجلەدا، بۆ میسۆپۆتامیا و لەوێشەوە تێکەلّی ئەو ڕێگەیەی یەکەم دەبێتەوە بەرەو بەغدا.

٣. ڕێگای تەبرێز بۆ شوستەر لە دۆلّی کەرەچەوە و لەوشوێنەوەی، کە دەگات بە

٤. ئەو ڕێگایەی دەگاتەوە بەتاران، لە ئیسفەهانەوە بۆ شوستەر و ئەمجا لەوێشەوە بۆ کەنداوی فارس.

---

[240] Ibid, 372 – 375: "Letter form W. P. Andrew Esq. to the Right Hon Viscount Palmerstone , K. G.," London, Jine 30, 1857

ئەم تێبینییە گرنگە لە کۆتایی ئەم نامەیەدا دەردەکەوێ:"من پێویستە بلّێم, کە بە گشتی بڕوام وایە، کە بەدلّنیاییەوە ئەو ڕێگای فوراتە، ئەگەر لەلایەن بریتانیاوە ڕەتکرایەوە، دەکەوێتە دەستی خەلّکانی ترەوە" ئەوەش روونە، کە ئەو دەستانەی ئەم باسی کردوون دەستی ئەلّمانییەکان بووە، نەك رووسەکان.

[241] قسەکەی بە درێژی لەو سەرچاوەیەی پێشوودا هەیە: لاپەڕەکانی ٣٢٨ – ٣٣٠. پێش نوسینیشی خودی ئەندرێ ئەم ووتەیەی ئەمی لە وانەیەکیدا وتبۆوە، کە لە پەیمانگای یەکگرتووی خزمەتگوزاریی پادشایی لە مانگی مایسی (١٨٧٣) دا پێشکەشی کردبوو. هەروەها بڕوانە :

Andrew, W. P., Euphrates Valley Route to India, in connection with the Central Asian and Egyptian Questions; Lecture delivered at the National Club on the 16th June, 1882 (London, 1882), 57 – 59.

بەبۆچوونی (کوهننفێڵد) ئەمانە گرنگترین هێڵەکان بوون، بۆ رووسیا، کە بتوانێت لێیانەوە بچێتە کەنداوی فارسی و پێیوابووە ئەو دووانەیان کە بە میسۆپۆتامیادا تێپەڕ دەبن گرنگیی تایبەتیان هەبوو. ئەمانە هەر ئەوە نەبوون بگەنە دەریاکانی باشوور، بەڵکو بناغەیەکی باشیشیان پێ دادەنرا بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو تەواوی ئەو هەرێمەدا، کە دەکەوتە نێوانی دەریای سپیی ناوەڕاست، قەزوین و زەریای هیندییەوە.

ئەم خاڵە لە کرۆکدا گرنگییە ستراتیجییەکەی میسۆپۆتامیا بوو بۆ بریتانیای مەزن. زاڵبوون بەسەر ئەم هەرێمەدا ئارەزوویەکی گەورەی بریتانیابوو، بەڵام ئامادەیی بریتانیا لەوێدا، بۆ شکست پێهێنانی گریمانی هەر پاڵنەر و هەڕەشەیەکی رووسی بەرەو ئەو ناوچەیە پێویستییەکی راستەقینەبوو بۆ خۆیان . چونکە ئەگەر بوار بدەن روسیا شوێن پێیەك بۆ خۆی لەکەناری دوو روبارەکەوە پەیدابکات، ئەوا ئەولەویاتەکانیان لەناو ئیمپراتۆریای عوسمانی، بەرژەوەندییەکانیان لە کەنداوی فارسی و لەسەرووی هەمووشیانەوە بوونی خۆیان لەناو ئیمپراتۆریا هیندییەکەیاندا بەشێوەیەکی ترسناك دەکەونە بەر مەترسی. ئەم بیروبۆچوونە لە دەوروبەری ساڵی (١٨٣٠)یەوە لەلای بریتانییەکان گەڵاڵە بوبو، لە سێ دەیەی پاشتردا گەشەی کردبوو، بەماوەیەکی کەمی پاش شەڕی قرمیشەوە، لە ساڵی (١٨٦٠) دا بە توندی گەڵاڵە بوبو.

لەو دەمەدا ئیتر شتەکان بەبیردا هاتنەوە و سەرلەنوێ بەخێرایی داوای پرۆژەی هێڵەئاسنینەکەی فوراتیش کرایەوە و سەرکەوتووانە روپێوکردن و ئاشکراکردنە خەرجیخۆرەکان بە درێژایی فورات و دیجلە دەستی پێکردەوە، "کۆمپانیای دەریاوانیی هەڵمیی فورات و دیجلە"سەرەتای کەوتنەوە چالاکیی خۆیی دەست پێکردەوە. لەمیانەی ئەم چالاکییانەوە میسۆپۆتامیا بە کردەوە گەڕایەوە ناو کایەی کاریگەریی بریتانییەکان و وەك نەریتی باویش زەمینەکانی ئەم کایەی کاریگەرییە بریتی بوون لە : بەرژەوەندی، ئیمتیاز، پێشەنگی، و هەموویشی لەلایەن دەسەڵاتێکەوە ئاسانکاریی بۆ دەکرا، کە پێیدەگووترا: فەرمانڕەوایی پاشەڵ.[٢٤٢]

---

[242] سەرچاوەیەکی باشی تاوتوێکردنی "کایەی کاریگەری" بریتییە لە :
Fredrick L. Schumann's, in the Encyclopedia of the Social Sciences, XIV, 297 – 299.